सत्व रेजिष्टरी करके स्वाधीन रखा गया है।

॥ श्री १०८ श्रीराधारमणोजयति ॥

प्रथम स्कन्धः।

श्रीमद्भागवतम् ॥

महर्षिप्रवर श्रीकृष्ण द्वैपायन प्रणीतम्।

श्रीश्रीपाद श्रीधरस्वामिकृत भावार्थ दीपिका श्री [illegible] गोस्वामि विरचित दीपिन्याख्य तट्टिप्पणी श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रिका श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृतसुबोधिनी श्रीगौडीय वैष्णवाचार्य्यप्रवर श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भ श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी तथा श्रीनिम्बार्क सम्प्रदायि श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपाख्य टीका समेतम् भाषानुवादसहितञ्च।

परमहंस परिव्राजकाचार्य्य श्रीमत् स्वामि प्रकाशानन्दसरस्वती पूज्यपादशिष्य

श्रीनित्यस्वरूपब्रह्मचारिणा।

सम्पादितञ्च।

वङ्गदेशान्तर्गत ताड़ास भूपति श्रीराधाविनोद प्रेम सेवा परायण राजर्षि राय श्री वनमालि राय वहादुरस्य

सम्पूर्ण साहाय्येन

प्रकाशितञ्च।

निगमकल्पतरोर्गलितं फलं, शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम्।
पिबत भागवतं रसमालयं, मुहुरहो रसिका भुवि भावुकाः॥

श्रीवृन्दावनधामनि।

श्रीमद्देवकीनन्दनाख्य स्वकीये यन्त्रे श्रीनित्यस्वरूपब्रह्मचारिणा मुद्रितम्।

सम्वत् १९६०

श्रीमद्भागवतम् ।

प्रथमस्कन्धः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।

जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः स्वराट्
तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत्सूरयः ।
तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गोऽमृषा
धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि ॥ १ ॥

अर्थेषु (कार्याकार्येषु) अन्वयादितरतश्च (अन्वयव्यतिरेकाभ्यां योऽस्ति), (अतएव) अस्य (जगतः) जन्मादि (जन्मस्थिति-भङ्गं) यतः (भवति तं), (ततः) यः (च) अभिज्ञः (सर्वज्ञः) स्वराट् (स्वतःसिद्धज्ञानवान् तं), यत् (यस्मिन् ब्रह्मणि वेदे) सूरयः (महान्तोऽपि) मुह्यन्ति (तत्) ब्रह्म (तं वेदं) आदिकवये (ब्रह्मणे) हृदा (मनसैव यः) तेने (प्रकाशितवान् तं), (किञ्च) यथा तेजोवारिमृदां विनिमयः (अन्यस्मिन्नन्यावभासः तेजसि वारिबुद्धिर्मृगतृष्णायां मृदि काचादौ जलबुद्धिरित्यादि तथा) यत्र (शुद्ध-भगवत्स्वरूपे) त्रिसर्गः (मायागुणसर्गः भूतेन्द्रियदेवतारूपः) अमृषा (सत्यः) (मृषा वा) (किञ्च) स्वेन धाम्ना (तेजसा) सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं (परमेश्वरं) धीमहि (ध्यायेम) इति समस्तान्वयः ॥ १ ॥

श्रीधरस्वामी ।

ॐ नमो भगवते परमहंसास्वादितचरणकमलचिन्मकरन्दाय भक्तजनमानसनिवासाय श्रीकृष्णाय ।

वागीशा यस्य वदने लक्ष्मीर्यस्य च वक्षसि । यस्यास्ते हृदये संवित्तं नृसिंहमहं भजे ॥ १ ॥
विश्वसर्गविसर्गादिनवलक्षणलक्षितम् । श्रीकृष्णाख्यं परं धाम जगद्धाम नमामि तत् ॥ २ ॥
माधवो माधवावीशौ सर्वसिद्धिविधायिनौ । वन्दे परस्परात्मानौ परस्परनतिप्रियौ ॥ ३ ॥
सम्प्रदायानुरोधेन पौर्वापर्यानुसारतः । श्रीभागवतभावार्थदीपिकेयं प्रतन्यते ॥ ४ ॥
क्वाहं मन्दमतिः क्वेदं मथनं क्षीरवारिधेः । किं तत्र परमाणुर्वै यत्र मज्जति मन्दरः ॥ ५ ॥
मूकं करोति वाचालं पङ्गुं लङ्घयते गिरिम् । यत्कृपा तमहं वन्दे परमानन्दमाधवम् ॥ ६ ॥
श्रीमद्भागवताभिधः सुरतरुस्तारांकुरः सज्जनिः स्कन्धैर्द्वादशभिस्ततः प्रविलसद्भक्त्यालवालोदयः ।
द्वात्रिंशत्त्रिशतञ्च यस्य विलसच्छाखाः सहस्राण्यलं पर्णान्यष्टदशेष्टदोऽतिसुलभो वर्वर्ति सर्वोपरि ॥ ७ ॥

अथ नानापुराणशास्त्रप्रबन्धैश्चित्तप्रसत्तिमलभमानस्तत्र तत्रापरितुष्यन्नारदोपदेशतः श्रीमद्भगवद्गुणवर्णनप्रधानं श्रीभागवतशास्त्रं प्रारिप्सुर्वेदव्यासस्तत्प्रतिपाद्यपरदेवतानुस्मरणलक्षणं मङ्गलमाचरति जन्माद्यस्येति । परं परमेश्वरम् । धीमहीति ध्यायतेर्लिङि छान्दसं ध्यायेम इत्यर्थः । बहुवचनं शिष्याभिप्रायकम् । तमेव स्वरूपतटस्थलक्षणाभ्यामुपलक्षयति । तत्र स्वरूपलक्षणं सत्यमिति । सत्यत्वे हेतुः यत्र यस्मिन् त्रयाणां मायागुणानां तमोरजःसत्त्वानां सर्गो भूतेन्द्रियदेवतारूपोऽमृषा सत्यः—यत्सत्यतया मिथ्यासर्गोऽपि सत्यवत् प्रतीयते तं परं सत्यमित्यर्थः । अत्र दृष्टान्तः—तेजोवारिमृदां यथा विनिमयः व्यत्ययः (व्यत्यासः) अन्यस्मिन्नन्यावभासः स यथाधिष्ठानसत्तया सत्यवत् प्रतीयते तद्वदित्यर्थः । तत्र तेजसि वारिबुद्धिर्मरीचिकायां प्रसिद्धा मृदि च काचादौ वारिबुद्धिरित्यादि यथायथमूह्यम् । यद्वा तस्यैव परमार्थसत्यत्वप्रतिपादनाय तदितरस्य मिथ्यात्वमुक्तम् । यत्र मृषैवायं त्रिसर्गो न वस्तुतः सन्निति । यत्रेत्यनेन प्रतीतमुपाधिसम्बन्धं वारयति स्वेनैव धाम्ना महसा निरस्तं कुहकं कपटं यस्मिन् तम् । तटस्थलक्षणमाह जन्मादीति । अस्य विश्वस्य जन्मस्थितिभङ्गं यतो भवति तं धीमहि । तत्र हेतुः अन्वयादितरतश्च अर्थेषु कार्येषु परमेश्वरस्य सद्रूपेणान्वयात् अकार्येभ्यः खपुष्पादिभ्यस्तद्व्यतिरेकाच्च । यद्वा अन्वयशब्देनानुवृत्तिः इतरशब्देन व्यावृत्तिः । अनुवृत्तत्वात् सद्रूपं ब्रह्म कारणं मृत्सुवर्णादिवत् । व्यावृत्तत्वात् विश्वं कार्यं घटकुण्डलादिवदित्यर्थः । यद्वा सावयवत्वादन्वयव्यतिरेकाभ्यां यदस्य जन्मादि तद्यतो भवतीति सम्बन्धः ।

श्रीधरस्वामी ।

तथा च श्रुतिः यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्तीत्याद्या । स्मृतिश्च—यतः सर्वाणि भूतानि भवन्त्यादियुगागमे । यस्मिंश्च प्रलयं यान्ति पुनरेव युगक्षये इत्याद्या । तर्हि किं प्रधानं जगत्कारणत्वात् ध्येयमित्यभिमतं नेत्याह अभिज्ञः स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति स इमाँल्लोकानसृजतेत्यादिश्रुतेः ईक्षतेर्नाशब्दमिति न्यायाच्च । तर्हि किं जीवः स्यान्नेत्याह स्वराट् स्वेनैव राजते यस्तं स्वतःसिद्धज्ञानमित्यर्थः । तर्हि किं ब्रह्मा हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् इति श्रुतेः । नेत्याह तेने इति । आदिकवये ब्रह्मणेऽपि ब्रह्म वेदं यस्तेने प्रकाशितवान् । यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये इत्यादि श्रुतेः । ननु ब्रह्मणोऽन्यतो वेदाध्ययनमप्रसिद्धं सत्यं तत्तु हृदा मनसैव तेने । अनेन बुद्धिवृत्तिप्रवर्तकत्वेन गायत्र्यर्थोऽपि दर्शितः । [illegible] हि प्रचोदिता येन पुरा सरस्वती वितन्वताऽजस्य सतीं स्मृतिं हृदि । स्वलक्षणा प्रादुरभूत् किलास्यतः स मे ऋषीणामृषभः प्रसीदतामिति । ननु ब्रह्मा सुप्तप्रतिबुद्धन्यायेन स्वयमेव वेदमुपलभताम् । नेत्याह यदस्मिन् ब्रह्मणि सूरयोऽपि मुह्यन्ति । तस्माद्ब्रह्मणोऽपि पराधीनज्ञानत्वात् [illegible] परमेश्वर एव जगत्कारणम् । अतएव सत्यः अतः सत्यत्वात् परमार्थसत्यः सर्वज्ञत्वेन च निरस्तकुहकस्तं धीमहीति गायत्र्या प्रारम्भेण च गायत्र्याख्यब्रह्मविद्यारूपमेतत् पुराणमिति दर्शितम् । यदुक्तं मत्स्यपुराणे पुराणदानप्रस्तावे । यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः । वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमिष्यते । लिखित्वा तच्च यो दद्याद्धेमसिंहसमन्वितम् । प्रौष्ठपद्यां पौर्णमास्यां स याति परमं पदम् । अष्टादश सहस्राणि पुराणं तत् प्रकीर्तितमिति ॥ पुराणान्तरे च—ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रो द्वादशस्कन्धसम्मितः । हयग्रीवब्रह्मविद्या यत्र वृत्रवधस्तथा । गायत्र्या च समारम्भस्तद्वै भागवतं विदुरिति ॥ पद्मपुराणे च अम्बरीषं प्रति श्रीगौतमवचनम् । अम्बरीष शुकप्रोक्तं नित्यं भागवतं शृणु । पठस्व स्वमुखेनापि यदीच्छसि भवक्षयमिति ॥ अतएव भागवतं नामान्यदित्यपि न शङ्कनीयम् ॥ १ ॥

टिप्पनी ।

इह खलु परमकारुणिकः परमहंसपरिव्राजकाचार्यो श्रीश्रीधरयतीन्द्रः आरिप्सितायाः श्रीमद्भागवतटीकाया निर्विघ्नेन परिसमाप्ति-प्रचयगमनाशिष्टाचारपरिपालनार्थं [illegible] कर्तव्यतावं [illegible] तस्वानुसन्धानात्मक-मङ्गलमाचरति वागीशा यस्य वदने इति । [illegible] नियमयतीति [illegible] सुखे वसते । [illegible] तदनुस्मरणात् अपराधविद्यावानिर्ध्वनिता । [illegible] श्रीर्हरेर्वक्षरूपेणास्ते इति [illegible] भवति [illegible] स्मरणात् त्रिवर्ग-सम्भवेऽपि [illegible] ध्वनिता । [illegible] विद्यालक्ष्मीभ्यां त्रिवर्गलाभ [illegible] स्मरणात् [illegible] मुक्तिसिद्धिः । अत्र लाभसिद्धिरिति । यस्य हृदये संवित् परा विद्या आस्ते इति तदुभजनात् [illegible] मुक्तिसिद्धिरिति । [illegible] इत्यर्थः ।

हृदयसंविदोरभेदात् पूर्ववद् व्यपदेशः । तं भगवन्तं श्रीनरसिंहमुख [illegible] । आदिपदेन [illegible] पोषणमूर्तिर्म-

ततः श्रीमद्भागवतप्रतिपाद्यं श्रीकृष्णाख्यं [illegible] परमात्मानं नमस्करोति विश्वसर्गविसर्गादीति । [illegible] आकाशादीनां [illegible] निरोधो मुक्तिरिति सतां लक्षणानां ग्रहणम् । तत्र परमेश्वरात् [illegible] गुणानां परिणामात् आकाशादीनां शब्दादीनामिन्द्रियाणां महदहङ्कारयोश्च [illegible] विराड्रूपेण स्वरूपेण च जन्म च सर्गः । [illegible] विसर्गः । भगवतः सृष्टानां तत्तन्मर्यादापालनेनोत्कर्षः स्थितिः स्थानम् । [illegible] पोषणम् । कर्मणां वासनाख्य ऊतयः [illegible] मन्वन्तराणि । हरेरवतारानुचरितं [illegible] इति ऊतिशब्दार्थः । भगवदनुगृहीतानां सतां [illegible] मन्वन्तराणि । [illegible] जीवानां [illegible] सह शयनं लयो निरोधः । अविद्या-[illegible] सतां कथा ईशानुकथाः । हरेर्योगनिद्रा [illegible] स्वरूपेण व्यवस्थितिर्मुक्तिरिति । एवमेतत्पुराणोक्तं विश्वसर्गादिदशलक्षणं लक्षितं यत श्रीकृष्णाख्यं परं [illegible] हित्वा स्वरूपेण व्यवस्थितिर्मुक्तिरिति । [illegible] प्रकाशते च स श्रुति परमा-श्रयं [illegible] इति आश्रयशब्दार्थः । [illegible] निरोधो मुक्तिराश्रयः । दशमस्य विशु-द्ध्यर्थं [illegible] स्थानं पोषणमूतयः । मन्वन्तरेशानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः । [illegible] इह लक्षणम् । [illegible] महात्मानः श्रुतेनार्थेन चाञ्जसेति [illegible] अन्यार्थोऽपि संक्षेपतो दर्शित इति ॥

एवं निर्गुणत्वेन प्रणम्य तमेव [illegible] सगुणत्वेनाभिवन्दति माधवो [illegible] कारणे सर्वसिद्धि [illegible] । हेतुगर्भविशेषणमेतत् । [illegible] परस्परसम्बन्धाभिधानमिति । परस्परमतिप्रियत्वेति । [illegible] शब्दार्थयोरिव [illegible] परमार्थतोऽभेद [illegible] परस्परतादात्म्यादित्यर्थः ॥

[illegible] सम्प्रदायानुरोधेनेति । गुरुपरम्परागतसदुपदेशः सम्प्रदाय इति मतम् । अनुरोधो अनुवर्तनम् [illegible] तथा च गुरुपरम्परागतसदुपदेशानुवर्तनेनेत्यर्थः । न चाहमेव केवलं गुरुपरम्परागतसदुपदेशानुवर्तनेन [illegible] इत्यत आह पौर्वापर्यानुसारतः इति । [illegible] सम्प्रदायोऽत्र ब्रह्मादिपरम्परागतः [illegible] पूर्वापरवाक्यालोचनेन [illegible] (२० [illegible] [illegible] भगवान् स्वयमित्यादि (१ स्कं ३ अं २८ श्लो) पूर्वापरवाक्यालोचनेन [illegible] (२ अं २ श्लो) इत्यादावेकादशतत्त्वादिव्याख्याने [illegible] भगवत्पदं [illegible] भक्तिं विधास्यति । सर्वात्मन्यखिलाधारे इति सङ्कल्प्य वर्णयेति (२ स्कं ७ अं ५२ श्लो) हरिलीलाप्राधान्येन श्रीभागवते वर्णयेत् न तु [illegible] तेन केवलं तत्त्वमित्युपदिष्टं तथेति ॥

दीपनी ।

प्रत्यग्विमर्शनाय तत्कथाव्याने श्रावोत्कतामाह कामिति ॥

तत्र भगवत्कृपया सर्वं भवतीति सूचयन् पुनरस्यामेवन्वयति मुकमिति । मूकं सामान्यतो वाक्शक्तिहीनं मूर्खमिति वा । पङ्गुं सामान्यतो गतिशक्तिशून्यं मन्दमिति वा । गिरिं पर्वतं सुमेरुमिति वा ।

अथैतस्य पुराणस्य रूपकालङ्कारेण स्कन्धाध्यायादिसंख्यां सूचयन् स्तौति श्रीमदिति । श्रीमद्भागवताभिधः सुरतरुः कल्पवृक्षः सर्वोपरि सर्वशास्त्रोपरि वर्वर्ति अतिशयेन वर्तते । कथम्भूतः तारांकुरः । तारः प्रणवः स एव अंकुरः प्ररोहो यस्य सः । सज्जातिः सतः मार्गाश्रयात् अनिकृष्टजन्मस्य सः । किञ्च द्वादशभिः स्कन्धैः स्थूलशाखाभिः ततः विस्तृतः । प्रविलसन्ती दीव्यन्ती या भक्तिः सा एव आलवालः तस्मिन् उदयो यस्य स इत्यर्थः । आलवालश्च तरुमूले जलरक्षणाय मृदादिरचितपरिधिविशेषः । पुनस्तस्यैवार्थतो विशेषणमाह द्वात्रिंशत्त्रिशतञ्च यस्य विलसच्छाखा इति । वर्तते इति शेषः । तथाहि—द्वाभ्यामधिका त्रिंशत् द्वात्रिंशत् शतञ्च शतञ्च शतञ्च शतानि द्वात्रिंशच्च त्रयश्च शतानि च तेषां समाहारः द्वात्रिंशत्त्रिशतम् । एवं सति पञ्चत्रिंशदधिकशतत्रयाध्यायाः (३३५) भवन्तीति महामहोपाध्यायगोपालभट्टाचार्यकृतव्याख्यालेशाख्याटिप्पनी तथादौ द्वात्रिंशदित्यत्र शाकपार्थिवादयश्चेति समासः । तत्र शतमित्यत्रैकशेषात् शतानीति । ततो द्वात्रिंशच्च त्रयश्च शतानि चेति समाहारद्वन्द्वैकत्वमिति ज्ञेयम् । कश्च—द्वात्रिंशच्च त्रयश्च शतानि चेति त्रिपदद्वन्द्वः कपिञ्जलानालभेतेत्यत्रेवानिर्दिष्टसंख्याविशेषं बहुत्वं त्रित्वे पर्यवस्यति । तेन पञ्चत्रिंशदधिकशतत्रयसंख्यकाः शाखाः इत्यर्थः । समाहारेतरद्वन्द्वे तु त्रिशतीति स्यादिति वस्ताहरणालालारकमे प्रपञ्चितम् । एतेनाध्यायसङ्ख्यायां द्वात्रिंशत्त्रिशतमिति केनाचित्पुनःप्रक्षिप्तं प्रत्युक्तमिति भागवतटीकायां धर्मसङ्ग्रहणिकायां श्रीकाशीनाथोपाध्यायः । अपि च—द्वात्रिंशादिति शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम् (पा २, १, ६०,) इति वार्त्तिकेन मध्यमपदलोपि तत्पुरुषसमासं कृत्वा द्वाभ्यामधिका त्रिंशदिति विग्रहे साधनीयम् । तच्च पृथक् पदम् । ततः शतमित्यत्रैकशेषात् शतानीति । ततः त्रयश्च शतानि चेति बहुप्रकृतिकद्वन्द्वे बहुप्रकृतिरेव द्वन्द्व एकवदित्यनुशासनाद्वैकत्वं तथाच त्रिशतमित्युत्तरं च शब्दस्यापि सार्थक्यम् । अथवा शतानीत्यत्र कपिञ्जलालम्भन्यायेन अनिर्णीतबहुत्वस्यालब्धाभिधा त्रित्वमात्रे पर्यवसानात् त्रिशतमेव ज्ञेयमिति तत्त्वसारः । केचित्तु द्वात्रिंशत्त्रिशतमिति पदान्तर्गतशतशब्दस्य त्रित्वपर्यवसायित्वस्वीकारमीरयो दशमस्कन्धस्यासुरश्चापि द्वादशाध्यायकथाकालमायत्तत्वं मन्यन्ते । अहो किमेषां मनोराज्यविजृम्भकाणां कूपमण्डूकानां साहसः । तैः किं ऋग्वेदीयमन्त्रभागस्तथा वोपदेवीयमुक्ताफलहरिलीलादिग्रन्थोऽपि नादर्शि । पश्यन्तु तावत् ऋग्वेदीयमन्त्रभागतस्य वृन्दावनकाण्डीय द्विसप्तस्ती हि कृष्णवर्त्मा बहुधासि त्यारभ्य यस्मिन् वृक्षे मध्वदः सुपर्णानीति (१०. ११, १२, १३, १४,) मन्त्राः तदीय नीलकण्ठकृतटीका च किञ्च वोपदेवीयमुक्ताफले विष्णुभक्तानामद्भुतरसकथने दशमाध्याये सेवन्तु मे नाथ स सुरिभागा इत्यादिना गृहीतात् दशमस्कन्धीय चतुर्दशाध्यायस्य त्रिंशत्तमश्लोकावधि चतुस्त्रिंशत्तमश्लोकपर्यन्तात् तदीय कैवल्यदीपिकाख्यटीका च तथा तदीयहरिलीलाग्रन्थे दशमस्कन्धवर्णनप्रसङ्गे वधश्च वत्सवकयोस्तथाघासुरमोक्षणः । वत्सचोरब्रह्ममोहः ब्रह्मणा स्तवनं हरेरित्येकादशश्लोकम् मधुसूदनसरस्वतीकृततट्टीका च । वस्तुतस्तु तेषां मते द्वात्रिंशत्त्रिशतमिति पदान्तर्गतत्रिशतपदमेव न सिद्ध्येत शतत्रयबोधनाय समाहारद्वन्द्वातिरिक्तान्यसमासाप्राप्त्या तत्साधनस्य शक्यत्वाभावात् अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्ट (पा २, ४, १७,) इत्यनुशासनेन समाहारद्विगौ द्विगोश्च (पा२, १, २३,) इति ङीपो दुर्वारत्वेन त्रिलोकी पञ्चमूलीतिवत् त्रिशतीति प्रयोगापत्तेः । किञ्चात्र बहुतरप्राचीनयुक्तकसम्मत द्वादशस्कन्धीय द्वादशाध्यायोक्तवासुरवधो धामेत्यादिलीलानुवादकेनापि विंशतितमश्लोकेनापि तल्लीलानुवादो दृश्यते । परमसम्प्रदायिप्राचीनटीकाकाराणां सम्मतिरपि दरीदृश्यते । श्रीश्रीधरयतीन्द्रोऽपि दशमस्कन्धीयप्रथमाध्याये स्कन्धानुक्रमणिकाकथने कृता नवतिरध्याया इति एवं नवतिरध्याया इत्येवं च दशमस्कन्धस्य पुनर्मुनिबन्धध्यायाख्यिलम्बुका प्रोक्ताध्यायत्रयस्यापि व्याख्यानमङ्गीकरोति । तथाच व्याख्यालेशोक्तिरेव समीचीनेति सर्वं चतुरस्रम् । पुनरपि तं विशिनष्टि सहस्राणीति । सहस्रा च सहस्राणीति पृथक्पदे नान्वयः । समासे अष्टादशेति स्यात् । अष्टदश सहस्राणि अर्थ भूषणस्थपर्णानि पर्णानि श्लोकस्थानीयानि यस्य भवन्तीत्यध्याहारः । अत्र तु सुविख्यातमहाभारतादि टीकाकारमहामहोपाध्याय नीलकण्ठादि बहुप्राचीनसूरिसम्मतः काशीकारभीरादि सर्वदेशप्रचलितवेदव्यासाभिप्रेताष्टादशसहस्रश्लोकसंख्याक्रमोऽयं प्रत्येकम् उवाचान्त एकैकश्लोकः आर्य्यादि नानाविधच्छन्दसां गद्यानां पुष्पिकानाञ्च द्वात्रिंशदक्षरगणनया ये अनुष्टुप्श्लोका भवन्ति ते प्रसिद्धानुष्टुप्श्लोकाश्चेति । काशीनाथोपाध्यायेन चण्डीसप्तशतीपाठकमेणापि अष्टादशसहस्रसंख्या परिगणिता इति तद् व्याख्याने स्पष्टम् । पुनश्च कथम्भूतः इष्टार्थस्य सुलभत्वादिति ।

एवं मङ्गलाचरणादिकं कृत्वैतत्पुराणकथने व्यासस्य प्रवृत्तेः कारणमाह अथेति । नारदोपदेशतः एतत्स्कन्धीय एकाध्यायोक्तप्रकारेण नारदोपदेशादित्यर्थः । परमित्यस्यार्थः परमेश्वरमिति स्वरूपतटस्थलक्षणाभ्यां तस्यैव बोधितत्वात् । तथाच श्रुतिः—तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं दैवतानां परमञ्च दैवतम् । पतिं पतीनां परमं परस्तात् विदाम देवं भुवनेशमीड्यमिति (श्वेताश्वतरोपनिषदि ६ अ ७ मं) । ध्यायेतेर्लिङि ध्यायेद्भवमिति । अत्रोपाध्यायः—लिङि विधिलिङि । छान्दसमिति । ध्येत्यस्मान्निरूपात् व्यत्ययो बहुलमिति सूत्रेण परस्मैपदव्यत्ययादात्मनेपदं छन्दस्युभयथेत्युभयसंज्ञायां सीयुट् सकारलोपः आर्धधातुकत्वाभावः बाहुलकात् ध्यायतेः सम्प्रसारणं हल इति दीर्घः इत्येवं वैदिकप्रक्रियास्वीकृतैः स्वार्थनामिति । बहुवचनं शिष्याभिप्रायकमिति । इद खलु कर्तुः सविशेषत्वस्याभावात् बहुवचनमात्मनि सम्भवेत् अस्मदो द्वयोश्च (पा १, २, ५९) इति पक्षे तद्विधानात् । तथाच श्रीधरस्वामिनां छिष्यकल्पनं निरर्थकमिति न शङ्कनीयम् । यतोऽस्मदो द्वयोश्चेति सूत्रम् अविशेषणस्यास्मच्छब्दार्थस्य बहुवचनप्रत्ययस्यैकार्थे शक्त्याप्राहकम् । यद्यविशेषणस्यास्मच्छब्दार्थस्य बहुवचनस्य शक्तिप्रतिपादकत्वाद्प्रयोगनिर्वाहसम्भवः स्यात् तर्हि लक्षणाप्रयोगोऽनुचितः इति शब्दार्थसम्बन्धे लक्षणायाः शास्त्रानभिमतत्वात् । किञ्च अविशेषणस्यास्मद् एकत्वरूपवाच्यार्थेऽपि बहुवचनं विहितं तदौपचारिकमिति शाब्दिकशिरोमणिनागोजिभट्टसम्मतम् । एवञ्च सति बहुत्वरूपवाच्यार्थसम्भवस्थले औपचारिकबहुवचनस्याप्राप्तत्वं

दीपनी ।

[illegible] श्रीधरस्वामिलिखितं [illegible] स्वरूपमेव सत्य [illegible] आरोपितरूपत्वादिति । अतएव श्रीमहीत्यत्र बहुवचनं शिष्याभिप्रायकमिति [illegible] भागवतव्याख्याने [illegible] क्रमातिसमीचीनमिति दिक् । तथाहि—धीमहि ध्यायेम समस्तजीवाभिप्रायेण [illegible] श्रीमहीति बहुवचनं कालदेशपरम्परास्थितस्य सर्वस्यापि [illegible] गायत्र्यर्थव्याख्यानं सुविख्यातमहामहोपाध्यायगोपालभट्टाचार्यः । [illegible] ध्यातस्याभिधानादिति [illegible] [illegible] मुख्यानामिति [illegible] ध्यायेम बहुवचनं कालदेशपरम्परायाताः [illegible] विख्यातनामा हनवादाचार्यः श्रीजीवगोस्वामी । धीमहि ध्यायेम [illegible] सारार्थदर्शिन्याख्यभागवतटीकायां विश्वनाथचक्रवर्त्ती [illegible] ॥ [illegible] कृत्य [illegible] ध्यातुमुपक्रमते [illegible] । [illegible] तटस्थलक्षणाभ्यामिति । ततु [illegible] स्वरूपं तटस्थं द्विधा लक्षणं स्यात् स्वरूपं प्रथमात् स्वरूपेऽभिनिवेशात् । [illegible] यथा [illegible] इति । [illegible] स्वरूपत्वम् । यद्वा यत् स्वरूपान्तर्गतं सत् इतरव्या[illegible] तथा [illegible] । स्वरूपाविच्छेदे सति [illegible] संसृज्य इतरव्यावर्त्तकत्वे [illegible] तया लक्ष्यं बोधयति तत् स्वरूपलक्षणं तथा [illegible] । [illegible] इतरव्यावृत्तं बोधयति तत्तटस्थलक्षणं यथा [illegible] तटस्थत्वम् । यद्वा यावल्लक्ष्यकालमनवस्थितत्वेन स्वरूपान्तर्गतं सत् [illegible] इतरव्यावृत्तं बोधयति [illegible] अलङ्कारविशेषादि देवदत्तगृहस्थकाकादि वा । प्रकृते सत्यं ज्ञानमानन्द [illegible] लक्षणं [illegible] । अतः [illegible] यतीति स्वरूपलक्षणं सम्पद्यते । जगज्जन्मादिकारणत्वं तु तटस्थलक्षणं न हि तत् सर्वदास्ति प्रलयादिकाले तदभावात् । अतः [illegible] लक्षयतीति तटस्थलक्षणमिति । तत्र स्वरूपलक्षणस्य मुख्यत्वात् [illegible] प्रथमं व्या[illegible] सदाकाशादिव्यावृत्तमीश्वरं लक्षयतीति तटस्थलक्षणमिति । [illegible] इत्यर्थः । भूतेन्द्रियेति । तम सर्गः आकाशादि [illegible] तत् स्वरूपलक्षणमिति । सत्यपदं ज्ञानानन्दयोरुपलक्षणम् । [illegible] सत्त्वसर्गः ज्ञानेन्द्रियपञ्चकम् अन्तःकरण[illegible] भूतपञ्चकं रजःसर्गः कर्मेन्द्रियपञ्चकं प्राणपञ्चकञ्च सत्त्वसर्गः ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं प्राणपञ्चकञ्च [illegible] चतुष्टयं तत्तदिन्द्रियाधिष्ठातृदेवताश्चेति विभागः । उपाधिसम्बन्धमिति [illegible] । तथा सति द्वैतप्रसङ्गः स्यादिति भावः । [illegible] स्वेनैव स्वस्वरूपेणैवेत्यर्थः । [illegible] महसेति । महसा तेजसा चिद्रूपेणेति यावत् । [illegible] कापट्यम् अज्ञानमित्यर्थः । माययैव भेदो भवति सा च माया [illegible] यतस्तस्य [illegible] कुत उपाधिप्रसङ्ग इति भावः । लक्षणान्तरं प्रतिजानीते तटस्थेति । तत्र जन्मादीति जन्म उत्पत्तिरादिर्येषामिति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । जन्मस्थितिभङ्ग [illegible] समाहारार्थः समाहारे नपुंसकत्वैकवचनयोः स्मरणात् । जन्मादीति नपुंसकैकवचनम् । यत इति पञ्चम्यर्थे तसिल् निमित्तोपादानोभयपरः । यस्मात् परमेश्वरात् कर्त्तुरुपादानाच्च भवतीत्यर्थः । यत इत्यन्वयनिर्देशेन कारणस्याविकृतत्वं [illegible] । तत्र परमेश्वरस्योभयविधका[illegible] रणत्वे हेतुः अन्वयादिति । यत्सत्त्वे यत्सत्त्वमन्वयः यदभावे यदभावो व्यतिरेकः यथा मृदः कुलालस्य वा सत्त्वे घटोत्पत्तिसत्त्वं तद[illegible] भावे तदभावाधिकरणे तन्त्वादौ घटोत्पत्त्यभाव इत्यन्वयव्यतिरेकौ प्रत्यक्षौ मृदादेः कारणत्वे घटादेः कार्यत्वे च मानम् । तथा यत्र यत्र सद्रूपेण परमेश्वरस्य सत्त्वं घटः सन् इति प्रत्यक्षतो दृश्यते तत्र कार्यत्वं यत्र खपुष्पादौ तदभावः खपुष्पं सत् खपुष्पमस्तीत्यनुभवा[illegible] भावात् तत्र कार्यत्वस्याभाव इति अन्वयव्यतिरेकौ ईश्वरस्य कारणत्वं जगतः कार्यत्वञ्च बोधयते इत्यर्थः । [illegible] कार्यार्थकेन अन्वयग्रहाधिकरणमुपात्तं व्यतिरेकग्रहाधिकरणं खपुष्पादिकन्तु व्यतिरेकार्थकादितरपदादाक्षेपलभ्यमिति बोध्यम् । ननु [illegible] व्यतिरे[illegible] कग्रहाधिकरणं तन्त्वादि मानरूप [illegible] खपुष्पादिकं त्वलीकमनुपाख्यं तस्य कथं व्यतिरेकग्रहाधिकरणता इत्यपरितोषादाह यद्वेति । अन्वयादिपदस्य यत्सत्त्वे इत्यादिरर्थः पारिभाषिकः तं विहाय [illegible] यौगिकोऽर्थः परिगृह्यत इत्यर्थः । अनुवृत्तिस्तादात्म्येन प्रतीतिः । व्यावृत्तिर्भेदः । अयंम् कार्यमात्रेषु कारणस्यानुवर्त्तमानत्वं कार्यस्य व्यावृत्तत्वञ्च दृश्यते तेन यदनुवर्त्तमानम् तत् कारणं यद्व्यावृत्तं तत् कार्यमिति निश्चेतव्यम् । सुवर्णादि कारणं हि कारणावस्थायाम् अनुवर्त्तते इदं सुवर्णकुण्डलं सुवर्णकटकं सुवर्णमिति तादात्म्येन प्रतीयमानत्वात् । कटककुण्डलादि कार्यन्तु परस्परं कारणावस्थायाञ्च नानुवर्त्तते कुण्डले सुवर्णपिण्डे च कटकादितादा[illegible] त्म्यप्रतीत्यभावात् । अतः कुण्डलं कटकं न सुवर्णपिण्डः कटकं नेदं [illegible] प्रतीयमानत्वात् व्यावृत्तत्वं कार्यस्य । एवं घटः सन् पटः सन् इति विश्वकार्ये सद्रूपं ब्रह्मानुवर्त्तते । घटादिकार्यन्तु पटादौ कार्ये सृष्ट्यग्रे कारणावस्थायाञ्च नानुवर्त्तते सृष्टिप्राक्कालिकं ब्रह्म घटो न घटः पटो [illegible] भेदप्रतीतेः । अतो व्यावृत्तत्वात् विश्वं कार्यं सद्रूपं ब्रह्म कारणमिति भावः । ननु सिद्धान्ते निमित्तोपादानो[illegible] भयविधकारणत्वं परमेश्वरस्येष्टम् । अनुवृत्तिश्चोपादानस्यैव मृदादेर्घटादौ दृश्यते न तु निमित्तस्य कर्त्तुः कुलालादेः अतोऽनुवृत्ति[illegible] व्यावृत्तिहेतुना कार्यकारणभावसाधने परमेश्वरस्योपादानत्वमेव सिद्ध्यति न तु कर्त्तृत्वमपि किञ्च पूर्वमीमांसकैः सृष्टिप्रलयानभ्युपग[illegible] मात् जगतो जन्मादेरप्रसिद्धौ जन्मादिकारणत्वं कथं तटस्थलक्षणं स्यादित्याशङ्कायामाह यद्वा सावयवत्वादन्वयादिति । अत्रान्वयेतरपदा[illegible] भ्याम् अन्वयव्याप्तिः व्यतिरेकव्याप्तिश्च गृह्यते । तेनार्थेष्विति बहुवचनव्यञ्जितवस्तुपरिच्छेदसहचारितसावयवत्वादिहेतोरध्याहारः सूच्यते । तथा च अर्थेषु घटपटादिकार्येषु आत्मनि च गृहीतान्वयव्यतिरेकव्याप्तिकस्य सावयवत्वादिहेतोरस्येतिपदवाच्यजगति पक्षे परामर्शादिकारणसामर्थ्यबलात् यज्जन्मादि निश्चितं तद्यतो भवति तं धीमहीत्यन्वयः । तत्र हेतुपुरःसरा व्याप्तिः अन्वयव्याप्तिः साध्याभावपुरःसरा व्याप्तिर्व्यतिरेकव्याप्तिः । तथा च प्रयोगः—इदं विश्वं जन्मादिमत् सावयवत्वात् । यत्र यत्र सावयवत्वं घटपटादौ तत्र जन्मादिमत्त्वम् । यत्र जन्मा[illegible] दिमत्त्वाभावः आत्मनि तत्र सावयवत्वाभावः । तथा पृथिव्यादिजगतोऽपि सावयवत्वाज्जन्मादिमत्त्वसिद्धिः । एवं परिच्छिन्नत्वद्रव्यत्वादिहेतुस्त[illegible] त्र व्याप्तिपक्षतादिकं बोध्यम् । एवञ्च अन्वयव्यतिरेकव्याप्तिमदनुमानेन जगति जन्मादिकं प्रसाध्य तत्कारणत्वेन उभयविधं परमेश्वरस्य श्रुत्यैव साधनीयमित्यभिप्रायः । तदाह तथा च श्रुतिरिति । यतो वा इमानीति तैत्तिरीया श्रुतिः (भृगुवल्ल्यां १ अनुवाकस्य) । अन्वयव्याप्तिकमेव अनुमानं न व्यतिरेकव्याप्तिकम् इति वेदान्तिमते व्यतिरेकपदेन अर्थापत्तिर्ग्राह्या तथा च सावयवत्वाद्यन्यथानुपपत्त्या च यज्जन्मादि सिद्ध्यति तद्यत इत्यर्थः । यतो निमित्तोपादानरूपात् परमेश्वरात् भूतानि आकाशादीनि स्थूलशरीरान्तानि जायन्ते जाता[illegible] नि सन्ति येन जीवन्ति पालनपालनादिकं लभन्ते प्रयन्ति अवस्यन्ति सन्ति यदभिसंविशन्ति यस्मिंस्तादात्म्येन प्रविशन्ति तद् ब्रह्मेति श्रुत्यर्थः । आदिपदेन सद्व्यञ्जकमर्थोऽपि (तैत्तिरीयोपनिषदि आनन्दवल्ल्यां ६ अनुवाकस्य १ श्रुत्येकदेशः) तदात्मानं स्वयमकुरुत (ब्रह्म

दीपनी ।

वस्तुयों ७ मन्तुयांकम्म आयमूर्त्येकदेशः) इत्यादि [illegible] संग्रह इति । [illegible] स्मृतिमप्युदाहरति स्मृतिश्चेति । [illegible] सर्वाणीति (महाभारतीयशान्तिपर्वणि दानधर्मोत्तरे विष्णुसहस्रनामप्रकरणे २६ अध्याय) । ननु नेदं श्रुतिरीश्वरस्य जगदुपादानत्वाभिधायिका [illegible] [illegible] दर्शनात् [illegible] मृदादेः [illegible] ते [illegible] [illegible] त्रिगुणां प्रधानमेव [illegible] [illegible] पूर्वं पुरुषसन्निधानमात्रेण प्रधानं स्वयमेव जगदाकारेण [illegible] न तत्र कर्तुरीश्वरस्यापेक्षा तस्मात् [illegible] [illegible] प्रधानमेवात्मानं जगदाकारेण कुरुते इत्येवं श्रुतिभिरपि प्रधानमेव जगत्कारणत्वेन प्रतिपाद्यत इति शङ्कते नहीति । प्रधानं त्रिगुणात्मकं [illegible] स्वतन्त्रमित्यर्थः सिद्धान्तमाह नेति । अभिज्ञः सर्वज्ञ इत्यर्थः । [illegible] स ईक्षत इति (ऐतरेयोपनिषदि १ खण्डे २ ब्राह्मणम्) । स सर्वज्ञः [illegible] सन् ईक्षत [illegible] आलोचितवानिति यावत् । ननु [illegible] [illegible] [illegible] सर्वज्ञः [illegible] । तथा च श्रुतिः—अपाणिपादो जवनो ग्रहीतेत्यादि (श्वेताश्वतरोपनिषदि ३ अ १९ मन्त्र) [illegible] [illegible] लोकान् अम्भःप्रभृतीन् [illegible] [illegible] सृजेयेत्यर्थः । स इमानिति (ऐतरेये १ खण्डे २ ब्राह्मण) । एवमालोच्य स इमान् लोकान् असृजत इत्यर्थः । [illegible] ईक्षापूर्वक [illegible] श्रुतिभिर्न तदीय जगत्कारणत्वं प्रतिपाद्यते न प्रधानस्य । अत एव [illegible] इत्यादिभिर्यम [illegible] [illegible] [illegible] दृष्टो न तु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] चेतनस्योपादानत्वादिदर्शनात् न विलक्षणत्वादि (शारीरके २ अ १ पा ४) सूत्रेणैव "सतः पुरुषात् केशलोमानि तथाऽक्षरात् सम्भवतीह विश्व"मित्यादिश्रुत्या च [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] इत्यस्य । न्यायः [illegible] [illegible] । "[illegible]" [illegible] [illegible] मीमांसायाम् [illegible] [illegible] सिद्धान्तसूत्रम् [illegible]—न साङ्ख्याभिमतं प्रधानं जगत्कारणमिति प्रतिज्ञा । तत्र [illegible] हेतुगर्भं विशेषणम् [illegible] वेदशब्दाप्रतिपाद्यत्वा-दित्यर्थः कुतो वेदशब्दाप्रतिपाद्यत्वम् इति शङ्कायामाह ईक्षतेरिति । स ईक्षतेत्यादिश्रुतिषु जगत्कारणस्येक्षणश्रवणादीक्षणाच्च [illegible] प्रधाने न सम्भवतीति वेदशब्दाप्रतिपाद्यम् अतो न कारणमिति न्यायोक्तिः ईक्षणश्रुतिरपि कथञ्चिद् प्रधाने योज्यतेत्यादिशङ्कानिराकरणाय [illegible] । नन्वी-श्वरस्य कर्तृत्वादिके वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गार्थं जीवकर्मापेक्षं [illegible] कर्मादिकमेवास्तु कर्तृ उपादानञ्चेति कर्मद्वारेश्वरस्य सृष्ट्यादिप्रयोजकत्वेन जगदुभयविधकारणत्वं पर्य्यवसति लोके [illegible] प्रयोजके [illegible] दर्शनात् । तथा च जीवो ध्येयः स्यादिति शङ्कते तर्हि किं जीव इति । [illegible] [illegible] । अविद्यावृतज्ञानस्य जीवस्य ध्याने फलाभावात् स्वतःसिद्धज्ञानस्वरूपं धीमहीति भावः । ननु समष्टिजीवस्य हिरण्यगर्भस्य [illegible] [illegible] स ध्येयोऽस्त्विति शङ्कते तर्हि किमिति । [illegible] [illegible] पूर्वं हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ब्रह्मणा इति । तत्र [illegible] वेदं प्रकाशितवान् इति [illegible] [illegible] आदीति । य इति । यः परमेश्वरः पूर्वं महाकल्पादौ ब्रह्माणं विदधाति उत्पादयति [illegible] [illegible] [illegible] तस्मै ब्रह्मणे वेदान् प्रहिणोति ददाति तद्बुद्धौ प्रकाशयतीत्यर्थः [illegible] भूतार्थे लट् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] परं ब्रह्म तारकं व्याचष्टे" इति (नृसिंहतापनीय) श्रुतेः आत्मज्ञानप्रदम् । यद्वा अहं ब्रह्मास्मीत्यादिमहावाक्यो-त्थधीवृत्तित्वेन ब्रह्माकारबुद्धौ स्वप्रकाशतया प्रकाशते इति तं ह प्रसिद्धं मुमुक्षुर्मोक्षमिच्छुरहं वै निखिलं शरणं प्रपद्ये तदेकशरणो भवामीत्यर्थः ॥ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] साधनाभ्यासपाकतः ॥ इति [illegible] गीताटीकायां [illegible] (गीता १८ अ० ६६ श्लो०) [illegible] [illegible] पूज्यपादमधुसूदनसरस्वत्या-भिहितः । [illegible] [illegible] द्वितीयस्य [illegible] तृतीयस्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति दर्शितश्चेति चिन्त्यम् । मनस्येति । मनस्येव प्रकाशितवान् सप्तम्यर्थे तृतीया । मनसि यथा वेदस्फूर्तिः स्यात्तथा मनोवृत्तिं प्रवर्त्त-यामास इत्यर्थः । अनेन बुद्धिवृत्तिप्रवर्त्तकत्वेनेति । समष्टिजीवस्य ब्रह्मणो बुद्धिवृत्तिप्रवर्त्तकत्वेन [illegible] जीवानामपि [illegible] बोध्यम् । भगवता ब्रह्मणो हृदि प्रथमं प्रकाशितो वेदस्तन्मुखतः प्रादुर्भूत इत्यर्थं स्पष्टयितुं द्वितीयस्कन्धस्य (४ अ०, २२) श्लोकमाह प्रचोदितेति । पुरा कल्पादौ अजस्य ब्रह्मणो हृदि सृष्टिविषयां स्मृतिं वितन्वता विस्तारयता येन भगवता प्रेरिता सती वेदवाणी सरस्वती [illegible] मुखतः किल प्रादुर्भूता । स्वानि शिक्षादियुक्तानि लक्षणानि [illegible] [illegible] [illegible] इति तद्वर्थे । पुनर्भोदयति ननु [illegible] । लोकेऽध्यनिमस्ति [illegible] [illegible] [illegible] । यथा [illegible] [illegible] श्रुत्वा परेषु [illegible] गुरुनिरपेक्ष एव वेदं पठति [illegible] [illegible] महाकल्पादौ तु जातिस्मरत्वादिविशेषात् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वेदं [illegible] । तत परिहरति नेति । यस्मिन् ब्रह्मणि वेदे सूरयोऽपि [illegible] ब्रह्मादयोऽपि मुह्यन्तीत्यर्थः । पूर्वोक्तस्मृतिपुराणवचनात् ब्रह्मणः कल्पादौ वेदविषये मोहो निर्धार्यते तेन [illegible] जातिस्मरत्वकल्पनस्य च बाध इत्यर्थः । पूर्वपक्षीहिरण्यगर्भश्रुतौ तु [illegible] परमेश्वरज्ञानादिप्राप्तिकथनं [illegible] भावः । [illegible] [illegible] [illegible] प्रातीतिकजगत्कारणत्वेन सत्यत्वं प्रदर्श्य तस्यैव परमार्थं सत्यतामाह अमृत इति । यत्सत्यया सतो [illegible] असतो जगतः सत्ता-प्रदत्वात् रज्जुसर्पवदिति [illegible] परमात्मनः [illegible] बोद्धव्यमिति ।

गायत्र्या आरम्भेति चेति । सर्वगायत्रीमन्त्रोऽव्यभिचारिधीमहीति पदसंवलितगायत्र्या न आरम्भेति [illegible] । [illegible] [illegible] सर्वं [illegible] गायत्र्याः प्रकाशयतया [illegible] गायत्र्यर्थेन प्रारब्धं इति बोध्यम् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] परिगृह्यते । [illegible] यत इत्यनेन [illegible] [illegible] यतः सूते इति सवित् [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । सत्यमित्यनेन [illegible] [illegible] यतो [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] । यद्वा तत् [illegible] [illegible] [illegible] यतो दीव्यति स्वतः प्रकाशते इति [illegible] राजते इति [illegible] [illegible] [illegible]

दीपनी ।

[illegible] तेन [illegible] ज्योतिर्जलानि [illegible] अन्ये[illegible] । [illegible]

[illegible] बुद्धिवृत्तीः प्रवर्तयति न त्वन्य इति वाक्यार्थः । धीमहीति [illegible] । [illegible]

[illegible] ।

[illegible] इत्यादि [illegible] । धियो बुद्धिवृत्तीः । प्रचोदयात् प्रवर्तयति । [illegible] सर्वव्यापी [illegible]

[illegible] प्रतिज्ञाते [illegible] पुराणस्य [illegible] हेमसिंहासनान्वितं सुवर्णसिंहासनारूढम् । [illegible]

[illegible] इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसम्मितम् । [illegible] महाराजं परीक्षितम् (१ स्क० ३ अ० [illegible]) [illegible] वेदसम्मितम् (१२ स्क० ४ अ० ४२ श्लो०) इति [illegible]

[illegible] निवृत्तिनिरतो मुनिः (१ स्क० ७ अ० ८ श्लो०) [illegible] (१ स्क० ७ अ० ९ श्लो०) [illegible] (१ स्क० ७ अ० ११ श्लो०) [illegible]

[illegible] (१ स्क० ४ अ० २४ श्लो०) [illegible] भागवतत्वसम्भवाच्च [illegible]

[illegible] (१ स्क० ३ श्लो०) [illegible] । तथा च मार्कण्डे — [illegible] महापुराणं भारता- [illegible] गायत्रीभाष्यरूपोऽसौ वेदार्थपरिबृंहितः । पुराणानां सामरूपः साक्षाद्भगवतोदितः । [illegible]

[illegible] श्रीमद्भागवत [illegible] । [illegible]

दीपनी ।

वर्णनात्मनि लक्षणानां संक्षेपेणोक्तत्वात् तृतीयादीनामपि तदस्तु सर्गाद्येकैकस्योक्तत्वात् प्रथमस्कन्धस्य तु न कथमपि भागवतत्वम् एकस्यापि लक्षणस्यानुक्तत्वादिति शङ्कते कश्चित् तत स्वामिभिर्निराक्रियत अतएवेति । अन्यत् प्रथमस्यातिरिक्तं भागवतं नामैवापि न शङ्कनीयं प्रथमस्कन्धाविशिष्टमेव भागवतं ग्रन्थमित्यर्थः । तत्र हेतुः अतएव उक्तलक्षणवत्त्वादेव । अष्टादशसहस्रग्रन्थात्मकद्वादशस्कन्धसम्मित- स्यास्य ग्रन्थस्य समारम्भादीनां प्रथमेन विना असम्भवात् उपोद्घातत्वेनाधिकारिनिरूपणात् प्रथमस्यापि भागवतत्वमस्तीत्यर्थः । यथा अशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यारभ्य (गी २ अ ११ श्लो) भगवद्गीतात्वेऽपि ततः प्राक्तनस्य ग्रन्थस्योपोद्घातत्वेन गीतात्वमिति । किञ्चात्र तथा—भगवत्या इदं भागवतमिति व्युत्पत्त्या गङ्गाशोपाख्यानेन देवीपुराणमेव भागवतशब्देन व्यवहृतमिति रीत्या पूर्वमपि सा शङ्का- स्माभिर्नुन्ना स्वामिभिस्त्वशङ्कितेति चेद् अन्यस्तु मन्यताम् । आस्तिकानां श्रुतिस्मृत्यादिप्रामाण्याशङ्काभावेऽपि जैमिनीयानां वेदानां काठककौथुमादिसमाख्यावशेन पौरुषेयत्वमाशङ्क्य तत्समाधानवद्व्यासमाधवादौ स्मृतीनामप्रामाण्यमाशङ्क्य तन्निरासवत् व्युत्पा- दितव्यत्वादेतद्दृढीकरणस्यावश्यकत्वात् टीकाकाराणामित्यवधेयम् । अलमत्र विस्तरेणेति ॥ १ ॥

श्रीवीरराघवः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

वन्दे वात्स्यमहोदधीन्दुमनघं वात्सल्यवारांनिधिं श्रीशैलेशगुरोः प्रियं यतिपतेः पिमाचार्यपारंपरीम् ।
दुष्टव्यूहसमोघहेतु मजितस्याज्ञां तु सत्संगजं देवर्षिप्रवरं पराशरसुतं व्यासं च वेदान्तकम् ॥ १ ॥
श्रीशैलपूर्णादखिलेति हाससुराणजालं समवाप्य येन ।
प्राकाशि संन्दर्शितसद्विशिष्टं भाष्यं मुनिं लक्ष्मणमाश्रयेऽहम् ॥ २ ॥
श्रीरामानुजयोगिपूर्णकरुणापात्रं महान्तं ततः संप्राप्ताखिलवेदविद्यमखिलान् योऽन्यान्विद्वान् व्याकरोत् ।
वेदान्तान्कुरुकेश्वरं गुणनिधिं श्रीविष्णुचित्तं गुरुं वात्स्यं तं वरदं च वादिविजयं व्यासार्यमीडामहे ॥ ३ ॥
श्रीमद्भागवतं पुराणमखिलं व्याख्यातुमिच्छाकुलं व्यासार्यैर्येति राजभाष्यवचसा श्रद्धं बुधानां मुदे ।
वेदानामपि मार्गमागमवाक्यवाहितपादर्शितं पन्थानं समुपाश्रितो विवृणुयां मत्साहसं क्षम्यताम् ॥ ४ ॥

तत्र भगवान्पाराशर्यः स्वस्वरूपभवदर्शनावलीलोकावदरायणो निखिलहेयप्रत्यनीककल्याणगुणैकतानः परेशस्तदनावरचितेऽस्मिन् ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु मनुष्यप्रतिपादपर्यायुसचातुर्वर्ण्यं चातुराश्रम्यादि भेदभिन्नजगति तदुपकल्पितद्वाराधनोपयुक्तकरणकलेवरान् चतुर्मुखादि परंपरयार्जिततः निःश्वसितरूपधर्मार्थकाममोक्षपुरुषार्थचतुष्टयतत्साधनात्रयोत्थभीतवेदानपि स्वस्वकर्मवासनानुवर्ति- कृत्स्नगुणप्रवृत्तकर्मानुगुणगर्भजन्मजरामरणादि सांसारिकदुःखोपहतान्वगतवेदार्थान् जनानवलोक्यानुकम्पितमनास्तदुज्जिजी- विषयातिपाण्डुर्बोध श्रीतजन्महितोपदेशेन मातापितृसहस्रेभ्यः प्रतिवत्सलतमं भागवताख्यं तदध्यायिन्यत्यासुक्ताद्यस्याशिष्येण भगवता जैमिनिना महर्षिणा पूर्वभागं व्याख्याय्य स्वयमुत्तरभागं समीचीनैः शारीरकसूत्रैर्व्याख्याय प्रायशः पूर्वभागोपबृंहणात्मकं पंचमवे- दतोनमखिलं श्रीमहाभारताख्यमितिहासं निर्माय प्राधान्येन वेदान्तार्थोपबृंहणात्मकं श्रीमद्भागवताख्यपुराणं सर्वोपकारकं स्वादवेदस्तो प्रारम्भमंगलमाचरति प्रथमश्लोके जन्माद्यस्य यतः इति सिद्धिरिदं पुराणं शुककर्तृकमिति यद्यपि व्याख्यानेषु भागवतोपबृंहणेषु तत्रापि सात्त्विकतया प्रत्यक्षश्रुत्यनुगुणार्थतया च प्रबलेषु प्रबन्धेषु शाखिप्पौत्रस्याप्युत्यभीष्टतम पत्रमश्रुतप्रवर्तकभगवद्वैपायनाय तनयपरमपिप्रणीतं पुराणं श्रीमद्भागवतमंशावजगत्प्रवृत्तं परमनिःश्रेयसाख्यार्थिभिरत्यन्तमुपादेयं यथा पाठकं अंबरीषशुकप्रोक्तं शृणु भागवतं सदा एतत्स्वसुखेनापि यदीच्छसि भवक्षयमिति श्रीव्यासार्थसूत्रैश्च शुककर्तृकत्वमवगम्यते तथापि तत्र प्रणीतमित्यस्य प्रवर्तितमित्यर्थः पाराशर्यस्य कृतेतिशेषः तत्तदस्य स्वदर्शित्यादि अन्यथैतत्पुराणस्य बहुवचनविरोधापत्तेः तथाहि- तावदस्मिन्नेव ग्रन्थे तृतीयाध्याये उत्तमश्लोकचरितं चकार भगवानृषिः निःश्रेयसाय लोकस्य धन्यं स्वस्त्ययनं महत् तदिदं ग्राहयामास सुतमात्म- विदां वरं इति व्यासकर्तृकत्वं स्पष्टं प्रतीयते तथा श्रीनारदस्याज्ञयैतत्पुराणनिर्माणं तथास्मिन्नेव स्कन्धे स्पष्टं भविष्यति अन्यत्रापि प्रश्नः साक्षा- द्भक्तियोगमधोक्षजे लोकस्याजानतो विद्वांश्चक्रे सात्वतसंहितां इति तथा द्वितीये प्रथमेऽध्याये इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसम्मितं अधीतवान् द्वापरादौ पितुर्द्वैपायनादहमिति शुकोक्तेरपि तदवगम्यते तथा नवमेऽष्टाविंशेऽध्याये स्वयं पराशरात्साक्षादवतीर्णो हरेः कलांश- गुप्तो मुनिः कृष्णद्वैपायनोऽहमिदमप्यागीत्वा स्वशिष्यान्पैलादीन्भगवान्बादरायणिः महापुराणं शतानि परगुह्यमिदं जगादेति शुकोक्तेरवगम्यते उदाहृतव्यासार्थं श्रीसूक्तिगतहेतुभिरेवास्य पुराणरत्नस्य प्रामाण्यमतपर्योपादेयत्वं च स्पष्टमवगम्यतेति तत्राभ्यासः का- र्यमतः पुराणान्तरसंवादाच्च तदनन्तरमेव स्फुटीभविष्यति अत्र गायत्र्युपक्रमत्वं प्रतीयते धीमहीति शब्दतः पदान्तरैरर्थैश्च तदुपक्रमत्वप्र- त्यभिज्ञानात् गायत्र्युपक्रमत्वं मात्स्यकादि पुराणोत्तरखंडे ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रो द्वादशस्कन्धसम्मितः हयग्रीवब्रह्मविद्या यत्र वृत्रवधस्तथा गायत्र्या च समारम्भो तद्वै भागवतं विदुरिति तथा चोक्तं मात्स्ये आरभ्य यत्र गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः वृत्रासुरवधश्चापि तद्भागवतं विदुरिति तत्र जन्माद्यस्य यत इति जगत्कारणत्व प्रतिपादनेन तदर्थं कसवितारात्रार्थ उक्तः वेदान्तप्रसिद्धिद्योतयतायतइति पदेन तत्कर्थार्थ अनुचितः सूत्रयद्रत्नेन वरेण्यपदार्थ उक्तः उक्तविशेषणैः सर्वोदिविशिष्टवरेण्यं वरेण्यं तु वराख्यातारहरितादति तेनदत्यादिना देवश- ब्दार्थ उक्तः धातवः सर्वज्ञानार्थप्रतिपादनाः अर्थसदा अज्ञातमखिलं तु प्रभावितिलोकं द्यतु यद्यत् ह्यब्रवीदत्यालन: प्रकाशकः जन्मा- दीत्यनेन च देवशब्दार्थ उक्तः जगद्व्यापारविहितक्रीडाभाक्तसर्वाभिगामशब्दार्थ उक्तः गर्भस्तेज: सर्गाख्यातंभजथस्वविदं कथमिति च तत्र मुक्तं भर्गशब्दार्थ उक्तः प्रेरकत्वेन धियो यो नः प्रचोदयादिति धियोधीपूर्विकाश्च प्रेरणां तु प्रचोदयादिति द्वितीयांकं पद प्रदर्शिततया गायत्र्युपक्रम-

[illegible] जन्माद्यस्येति यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इति वेदान्तार्थं
स्वसिद्धिः [illegible] प्रबन्धस्य वेदान्तार्थोपबृंहणे रूपतां दर्शयति [illegible]
[illegible] शारीरकशास्त्रं [illegible]
[illegible] जन्मादीति [illegible]
[illegible] जन्मादीतितद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः [illegible]
[illegible]
[illegible] तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिरपक्षेऽपि जन्मादि [illegible]
[illegible] अतो जन्मस्थितिलयसमाहारमन्यपदार्थं विवक्षितस्यात
[illegible]
[illegible] तद्गुणसंविज्ञानः यतो जन्मादि [illegible] विवक्षितं यतो वा इमानीत्यादिश्रुतौ [illegible]
[illegible] जन्मादिसमुदायस्यैकलक्षणत्वं [illegible] स्थितिकारणत्वं लयकारणत्वं [illegible]
[illegible] प्रकृतिजीवादिपरत्वस्यापि [illegible]
[illegible] निरतिशयबृहत्त्वं [illegible]
[illegible] निरतिशयबृहत्त्वाभावात् [illegible]
[illegible]

श्रीधीरराघवः ।

[illegible]

[illegible]

[illegible] प्रागवस्थायोगिरूपं [illegible]
निर्विकारमव्यक्तं [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] तथाजीवेश्वरयो [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] स्वरूपम [illegible]
[illegible] पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति [illegible]
[illegible] कार्यकारणोभयावस्थयोः प्रकृतिपुरुषयोः [illegible]
[illegible] इत्यादिभिः [illegible]
[illegible] परमपुरुषस्य [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] उभयप्रकारविशिष्ट [illegible]
[illegible]
[illegible] प्रजापतिः प्रजा असृजतेत्याद्याः श्रुतयः [illegible]
[illegible] नित्यो नित्यानामित्याद्याश्च श्रुतयः [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] परमपुरुषः [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

श्रीवीरराघवः।

तद्धर्मीभावमाहितं किन्तु स्वरूपविदस्तिरोहितमिति स्वरूपलक्षणमिदं । अतः सत्यादिकारणत्वमिति तत्सोऽविशिष्टस्यैतस्य व्यावृत्तिरत्यन्तात्यन्तिकत्वमपि कदाचित्तस्य विशेषणसत्तया चिदचिन्मात्रव्यावृत्तिः। तस्मात् सत्यं निरस्तकुहकमात्मकं स्वरूपलक्षणमस्तु तत् सत्यमित्यादिश्रुत्या-गत स्वरूपज्ञानत्वस्याप्यवगमात् तस्य च शुद्धादिविकारादिदोषसहचरितत्वदर्शनाज्ज्ञानस्यापि तत्प्रयुक्तदोषसङ्कोचवारणायनिरुपाधिक-धामनिरस्तकुहकमित्यादिविशेषणद्वयमिति न तदेतदपि शङ्क्यं अत्र धाम्नेत्यादिविशेषणात् तेजसत्वं ज्ञानमनन्तमिति श्रुत्युक्तविशेषणा-र्थमत्यभिज्ञाप्यते धामपदेन ज्ञानमवस्यपरपदेनाधिकरणानन्तपदस्य सत्यपदतस्य च प्रत्यभिज्ञानात् धाम्नातन्त्रसाक्षिस्यासंकुचित-ज्ञानरूपमस्येनस्वाभाविकेन निरुपाधिकेनातिशयवत् निरस्तकुहकं वञ्चकाविषयभूतं स्वतियावत् तदस्यतत्स्वनिरुपाधिकासंकुचित-धर्मभूतज्ञानेनावगतवस्तुरहितमित्यर्थः अनेन मुक्तजीवात्मनां संसारदशायां असंकुचितज्ञानत्वेऽपि तस्य परमात्मप्रसादायत्तत्वेन सोपा-धिकत्वात् यद्वद्दशायामभावेन नित्यत्वाभावाच्च सत्यपदनिरुपाधिकसत्तायोगिकं परमपुरुषमाहुस्तेनाविकारास्पदमचेतनं तत्संसृष्टचेत-नञ्च व्यावृत्तः नामान्तरभजनाद्दोषस्थान्तरत्वेन तयोर्निरुपाधिकसत्तायोगरहितत्वात् परशब्दाधिकत्वाच्चास्थानप्रमाणादपरिच्छिन्ना-धिक्यपरः अन्तर्यामीत्यर्थः अनन्तत्वं नाम देशकालवस्तुपरिच्छेदराहित्यरूपं तत्र सत्यत्वात्स्वरूपस्य स्वरूपेणगुणैश्चाभिप्रेतं अनेन-पूर्वपदद्वयव्यावृत्तकोटिद्वयविलक्षणाः सातिशयस्वरूपगुणानित्यासिद्धाव्यावृत्ताविशेषणानां व्यावर्तकत्वात् सत्यादि वाक्यस्याप्र-त्यभिज्ञातार्थविशेष्यसमर्पकं ब्रह्मपदमध्याह्रियते एवं च जगज्जन्मादिनालक्षणेनावगतस्वरूपं ब्रह्म सकलेतरवस्तुविजातीयमिति लब्धं तत्र-देशपरिच्छेदो नाम सर्वदेशावस्थितरूपः इदमत्र भवत्यत्र तु न भवतीत्ययमित्थं कालपरिच्छेदस्त्विदमिदानीं तु न भवतीत्येवंविधः वस्तु-परिच्छेदो नाम सर्ववस्तुसामानाधिकरण्याभावः स्वापेक्षयोत्कृष्टवस्तुसद्भावाद्वस्तुपरिच्छेदराहित्यमत्यन्तत्र्याधिक्यं वस्तुपरिच्छेदराहित्यं ब्रह्म-स्वरूपस्यैव न तु तद्गुणानां तत्स्वरूपस्य सर्ववस्तुशरीरकत्वेन सर्ववस्तुसामानाधिकरण्ये सत्यपि तद्गुणानामसम्भवात् द्वितीयं तद्गुणानामपि-तत्सम्भवति ब्रह्मगुणापेक्षयोत्कृष्टगुणान्तराभावादिति विवेकः सामानाधिकरण्यं द्विविधं शब्दसामानाधिकरण्यमर्थसामानाधिकरण्यं-चेति तत्र शब्दसामानाधिकरण्यं नाम भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामेकस्मिन्नर्थे विशेष्यपर्यवसायिनामभिधानमित्यर्थः यथा नीलोत्पलशब्दयोः अर्थ-सामानाधिकरण्यं तु भिन्नार्थानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः यथा नीलत्वोत्पलत्वादीनां तत्र विशेष्यसमर्पणायाध्याहृतो ब्रह्मशब्दः स्वभावतो निरस्तनि-खिलदोषमनवधिकातिशयासङ्ख्येयकल्याणगुणगणं पुरुषोत्तममाहतथाचाभाष्यभगवद्भिः श्रीरामानुजमुनिभिः ब्रह्मशब्देन च स्वभावतो-निरस्तनिखिलदोषोऽनवधिकातिशयासङ्ख्येयकल्याणगुणगणः पुरुषोत्तमोऽभिधीयते ब्रह्मत्वगुणयोगेन हि ब्रह्मशब्दः बृहत्वं च स्वरूपेण-गुणैश्च यत्रानवधिकातिशयं सोऽस्य मुख्योऽर्थः इति तत्र स्वरूपेण गुणैश्च निरतिशयबृहत्त्वं ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं स्वभावतइत्यादिविशेषणैर्यत्तु ब्रह्मशब्दस्य पुरुषोत्तमपरत्वप्रतिपादनापयोगितयोक्तं न तु प्रवृत्तिनिमित्ततया बृहत्वस्य निरतिशयत्वं नासानन्त्यं न तु बृंहयति तस्मादुच्यते परं ब्रह्म बृहत्वाद्बृंहणत्वाच्च तद्ब्रह्मेत्यभिधीयते इति श्रुतिस्मृतिभ्यां बृहत्वबृंहणत्वे उभे च प्रवृत्तिनिमित्ततयावगते कथमिह बृहत्वमात्रं प्रवृत्ति-निमित्तमुच्यते गुणानां बृहत्वे बृंहणत्वस्याप्यन्तर्गतत्वादिति भावः स चानन्त्याय कल्पते इति श्रुतिप्रसिद्धं सकलसङ्कोचनिवृत्तिपूर्वकं निरवधि-कज्ञानविकासरूपानन्त्यावहं बोधबृंहणत्वं तद्धि सकलहेयप्रत्यनीकत्वक्षान्तिकारुण्यादिमोक्षप्रदत्वोपायिकगुणवत्त्वं ब्रह्मशब्दस्य योगरूढि-भ्यां श्रीनिवासमभिधत्ते तथा च समभ्यर्हितं श्रीमालिगाराजपुराणे इंभूरिप्रयोगाश्च गुणयोगाच्च शार्ङ्गिणि तस्मिन्नेव ब्रह्मशब्दो मुख्यवृत्तो महामुने-इत्यारभ्य यस्मिन्नप्रयुज्यमानं तु गुणयोगः सुपुष्कलः तत्र मुख्यवृत्तोऽयमन्यत्र तूपचारतः इति अनेन जगत्कारणभूतस्तु विशेषजिज्ञासायां देवता-विशेषवगमश्चानन्द उक्तप्रकारेण सर्वविलक्षणो श्रियः पतिर्धीमाहि उपासीमहीत्यर्थः धियं कुर्यादस्येति विग्रहे धीशब्दात्तत्करोतीति णिचि-चीत्वद्वारा तत्प्रकृत्यैकाजितिप्रकृतिभावाद्दलोपाभावे तस्मादाशिषि लिङ् णिच्च अत्यात्मनेपदं आगमशासनस्यानित्यत्वादात्मनेपदं धीमहीत्युदीतो-सावेणोरनितीति णिलोपे च धीमहि रूपं वदनापासनाध्यानानुस्मृतिचिन्तास्मृतिभक्त्यादिशब्दपर्यायस्य धीशब्दस्य ध्यानमर्थः लिङ् स्तल्लक्ष्य-लिप्सा आशीः अनेनाशीर्निमित्तिया वस्तुनिर्देशो वेत्यभियुक्तोक्ताशीश्च कृताभवति पूर्वाद्धिकप्रतिपाद्यार्थरूपवस्तुसंग्रहस्तु जन्मादीत्यादिना-विनिमयइत्यन्तेन कृतः पुरस्तादेवदर्शितः यत्र त्रिसर्गोऽमृषेत्यनेन प्रकृतपुरुषगतदोषप्रसङ्गपरिहारपरेण जीवदोषकीर्तनपरतार्तीयप्रथमपादार्थ-स्तेन सत्यमित्यादिविशेषणेन चाभयालङ्कारार्थश्च निर्दिष्टः धाम्ना निरस्तकुहकमित्यनेन गुणविशिष्टब्रह्मणो ध्येयत्वात्स्वागुणोपसंहारपदार्थश्च सूचितः धीमहीत्युक्तस्योपासनस्यानेकसाधनत्वापेक्षत्वप्रसिद्धया चतुर्थपादार्थश्च सूचितः अध्याहृतब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतबृहत्वान्तर्भूत-बृंहणत्वेन अभिप्रेतेन तुरीयफलाध्यायार्थश्च सूचितः एवमाभियुक्ता अभिमतान्स्वार्थमङ्गलमनसाभिकर्तुं शक्यमपि शिष्यशिक्षार्थं ग्रन्थादौ तावद्-तोऽपि कृतमित्यवगन्तव्यं यत्र त्रिसर्गोऽमृषा धाम्नेत्यादिना परमिश्रस्तन्निरस्तनिखिलदोषत्वकल्याणगुणाकरत्वकीर्तनपरसगुणनिर्गुणश्रुत्यो-र्विषयभेदश्च दर्शितः ॥ १ ॥

श्रीविजयध्वजः।

श्रीगणेशाय नमः। श्रीसरस्वत्यै नमः। श्रीगुरुभ्यो नमः। श्रीलक्ष्मीनारायणाभ्यां नमः। श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्येभ्यो नमः। ॐ नमो नारायणाय ॥

यतो जन्माद्यस्य श्रुतिसुनयमानैकविषयात् स्वतन्त्रस्तं यशो गुरुरपि गुरोर्यश्च जगताम्। विशुद्धो यस्तत्त्वं प्रकटमिह विन्दु सुमनसो मुकुन्दं ध्यायामापहतकुहकं तं स्वमहसा ॥ १ ॥ त्रिसर्गो यत्रायं लसतिनिखिलाचिद्विष्णुविषयीजलीघो मान्धेर्व विहसितिरिव तेजो जल सुदम। विशुद्धं चैतन्यं प्रकृतिविकृतं यत्र विततं परं ब्रह्मात्मानं स्मरहृदयसत्यं गुरुतमम् ॥ २ ॥ यदीय कृतिरञ्जसा सुमनसां सुधामं सतां सती सकलसम्मता सकलवेदवाराँनिधिः। सांवत्सु सुपयोनिधिः सरसिजेक्षणः श्रीपतिः पराशरशरीरजः शरणमस्तु मे सन्ततम् ॥ ३ ॥ मम वचसि मङ्गलदेवता प्रयाणसति सजि(द)चात्विपम। विलसतु रसीवमधुव्रतः कमलवनमध्य इवाम्बरम ॥ ४ ॥ जयतिजनक-शोकसेरम्भोजनामधुताध्वरीः प्रथमकवीनां मुख्यो यः सर्वज्ञमिनमायकः। श्रुतिविततवाग्रस्य सादीनमायमनाकुल परमचिमे

श्रीविजयध्वजी ।

[illegible] मुनिः । [illegible]
सम्यक् प्रेक्षावतां न वृथा क्वचित् ॥ ५ ॥ हिमकरकलशद्युतिस्वपीतः [illegible] स मम [illegible] तीर्थसुधानिधिः [illegible] ॥ ६ ॥ [illegible]
गंशखराः [illegible] शमदममुखा [illegible] ॥ [illegible]
दितनु [illegible] महेन्द्रतीर्थयतीश्वरः ॥ ७ ॥ क शब्दः [illegible] भागवतपुराणं प्रगहनम् ॥ ८ ॥ [illegible]
विदुषा मन्तव्यः । तथापि व्यामोहाद्गुरुगुरुकटाक्षैक शरणो [illegible] भागवतपुराणं [illegible] शुद्धिक्रिया वै ततः श्रीमद्भागवत
[illegible] केवलं [illegible] पदे किं तत्कुर्यामिति । [illegible] कृपां महान्तः [illegible]
पुराणमतुलं व्याकर्तुकामोऽय ते ॥ ९ ॥ तदस्यां पदार्थां प्रादात् [illegible] कृपां महान्तः [illegible] ॥ १० ॥ आनन्दतीर्थविजयतीर्थौ प्रणम्य [illegible]
निरस्तासुया ये परमपदं [illegible] इह [illegible] करुणाः सर्वसुहृदः ॥ ११ ॥
[illegible] । तयोः [illegible] स्फुटमुपजीव्य [illegible] भागवतपुराणम् ॥ ११ ॥

अथ कलिमलापनुत्तये विधिभवपुरःसरैरमरवरैरादरात् प्रार्थितादिति [illegible] चिरसमय समाधौ तपसा [illegible] शाखाभेदेन विभक्त-
सत्यवत्यां पराशराद्वतीर्णो व्यासनामा सुरश्रेष्ठः समुद्धृतसमुत्तमनिगमकल्पतरुकल्पमतिमनुजदयालुः शाखोपशाखाभेदेन विभक्त-
वेदस्तदर्थ निर्णयैकसूत्रैरचित ब्रह्मसूत्रस्तदनधिकारिजनापवर्गाय प्रकाशित पुराणसंहिता वेदान्तार्थप्रकाशिकां द्वादशस्कन्धसमि-
तां अष्टादशसहस्रसंख्योपेतां भागवतपुराणसंहितां चिकीर्षुः कालदोषेण पिहितान् भागवतधर्मान् [illegible] ब्रह्म-
[illegible] नारायणाख्यम् अनुस्मरति । जन्माद्यस्य
स्वरूपो निरन्तरायोऽपि प्रेक्षावच्छ्रद्धार्थं मङ्गलाचरणमनेक प्रयोजनाय च सर्वेष्टदेवतां नारायणाख्याम् अनुस्मरति । जन्माद्यस्य
यत इति । अत्र यच्छब्द श्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः अस्य जगतो जन्मादि यतः यश्चार्थेष्वभिज्ञः यश्च स्वराट् यश्च ब्रह्मणा आदिकवये
तेने यं प्रति सूरयो मुह्यन्ति तेजो वारिमृदां विनिमयो यथा तथा त्रिसर्गोऽपि यत्र मृषा तं स्वेन धाम्ना सदानिरस्तकुहकं सत्यं परं
धीमहीति समस्तान्वयः । तत्र प्रथमं परं धीमहीति व्यस्तान्वयः पश्चादाकाङ्क्षावशादावृत्तः सर्वेषामन्वयः परं पुंसः [illegible] शेषः
[illegible] द्विविधा हि देवतानुस्मरणेन नमस्कारादिमङ्गलक्रियामर्हति आधिकारिकी अभीष्टा चेति यथा ज्योतिः-
शास्त्रे सूर्यादिग्रहलक्षणदेवताधिकारिकी नमनादिक्रियार्हा परमप्रेमादिविषया अभीष्टा चेति । भगवांस्तूभयरूप इत्यभिप्रायेण पर-
मित्युक्तं परमात्मा हि सकलप्राणिनां संसारोन्मूलनायास्मिन् शास्त्रे प्रतिपाद्यते तदेतत् प्रेयः पुत्रात् प्रेयोऽन्यस्मात् सर्वस्मादन्तरं यदय-
मात्मेति श्रुतेः स एव परमप्रेमविषयः परोऽपि नारायण एव नान्यः कश्चित् यदेतत् परमं ब्रह्म वेदवादेषु पठ्यते । स देवः पुण्डरीकाक्षः
स्वयं नारायणः पर इति हरिवंशे सत्यतपः प्रश्नोत्तरत्वेन दुर्वाससः प्रतिवचने परस्य नारायणत्वोक्तेः ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुतेश्च
धीमहि ध्यायेम जन्माद्यस्य यत इत्यादि विशेषणैः परशङ्काकान् गुणान् विशिनष्टि । पालनपूरणाभ्यां यथासम्भवं [illegible]
वाक्या इत्यूहनीयम् अलौकिकवस्तुनो लक्षणोपदेशमन्तरेण ज्ञातुमशक्यत्वात् [illegible] तदित्यतो वा लक्षणमाह जन्माद्यस्य
यत इति अस्य प्रत्यक्षस्य जगतो जन्म आदिर्यस्य तज्जन्मादीति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः यतो यस्मात् भवतीति शेषः आदिशब्देन
स्थितिसंहारनियम न ज्ञानाज्ञानबन्धमोक्षा गृह्यन्ते न केवलं स्थितिसंहारौ श्रुतिस्मृतिविरोधात् यथा [illegible]
[illegible] जगज्जन्मादिकारणं परमिति श्रुत्याचार्योपदिष्टं जन्मादिकं प्रत्येकं
[illegible] व्यावृत्तं गोशब्दवाच्यं प्रत्येति तथा जगज्जन्मादिकारणं परमिति [illegible] अन्वयादिति यतो वा इमानि
परब्रह्मलक्षणतया ज्ञातव्यं वेदान्तसूत्रेषु प्रतिपादितत्वात् ननु परस्य जन्मादिकारणत्वं कुत इति तत्राह अन्वयादिति यतो वा इमानि
भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्तीत्यादिश्रुतीनाम् । अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते यथा धाता तथैवास्तानिखिलस्यैक
[illegible] इत्यादि श्रुतिस्मृतीनां च जगत्कारणे हरावन्वयात् उपक्रमोपसंहारादितात्पर्यलिङ्गात् परं ब्रह्मैव जगत्कारणं नान्यदिति भावः ।
ननु रुद्रादीनामपि जन्मादिकारणत्वं श्रूयते अतः कथं परस्यैवेत्यवधार्यते उच्यते यद्यपि रुद्रादीनां वेदैकदेशप्रतिपाद्यत्वमस्ति
तथाप्यनन्तवेदकदम्बप्रतिपादितत्वं विष्णोरेव । सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । ननु
[illegible] पिपीलिकादिलिपिवत् अप्रमाणत्वान्मायावकदृष्टशार्दूलकल्पनेव तन्निश्चयाभावादतः परमाणुपुञ्जस्यैव कारणत्वमिति तत्राह
इतरत इति प्रत्यक्षागमाभ्यामनुगृहीतादितरस्मात्तर्कात परब्रह्मणः कारणत्वं ज्ञायते समुदाय उभयहेतुकोऽपि तदप्राप्तिरिति भगवता
कृष्णद्वैपायनेन परमाणुपुञ्जवादस्य निरस्तत्वात् । अत्र श्रुत्याद्यनुगृहीततर्काभावात् केवलतर्कस्याप्रतिष्ठितत्वात् । ननु कार्यं कारण-
पूर्वकं कार्यत्वादिति कारणसामान्यमात्रं सिद्धं विशेषतः कुतः सिद्धिरिति चेत् सत्यं प्रधानादेरचेतनत्वेन बुद्धिपूर्वककर्तृत्वानुप-
पत्तेः स्वातन्त्र्याच्च क्षित्यादेश्चेतनकर्तृकत्वं परिशेषसिद्धं चेतनादि [illegible] ब्रह्मादिचेतनजाते परम-
चेतनाद्भिन्नोत्पद्यत इति [illegible] तर्कः समुत्तिष्ठते च शब्दः [illegible] वेदानामपौरुषेयत्वेन कर्तृप्रसिद्ध्यभावादत्र [illegible]
तदनुगृहीततर्कस्यापि प्रतितर्कपराहतिर्नाशङ्कनीयेत्यस्मिन्नर्थे [illegible] अथातो ब्रह्मजिज्ञासा जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात् तत्तु
समन्वयादिति चतुःसूत्री च व्याख्याता जिज्ञासैव धीमहीत्यनेनोच्यते वेदविचारनिर्णीतगुणोपसंहाररूपत्वात् ध्यानस्य विशेषः
ध्यानमेव ज्ञानसाधनं न कर्मादिकमित्यतो धीमहीति पदं कर्मणः शुद्धान्तःकरणस्य ध्यानसम्भवादिति वस्तुश्रुतिस्मृती [illegible]
[illegible] अन्वयव्यतिरेकात्मक [illegible] अन्वयादितरत
इति अन्वयात् अन्वयानुमानात् इतरतो व्यतिरेकानुमानात् ते च दर्शिते च शब्दस्य [illegible] केवलस्य [illegible] च प्रत्यक्ष-
[illegible]
[illegible] अर्थेष्विति [illegible]
[illegible] सर्वेश्वरत्वं विष्णोस्तु सर्वेश्वरत्वं श्रुतिस्मृतिसिद्धं [illegible]
[illegible] तस्य हेतोः सर्वेषु [illegible] इति तत्राह [illegible] राजत इति
[illegible]
[illegible]

मन्तानां तेरञ्जातत्वाच्च तेषां निरुपचरितसर्वज्ञत्वमतो मान्येषु तस्य हेतोर्व्यभिचार इति स एव सर्वज्ञ इति । न ते विष्णो जायमानः एव सर्वेश्वर एव भूतादिपर्तारित्यादिश्रुतिरनन्याधिपतित्वे सर्वाधिपत्ये च मानं स्वराडनान्तररहित इति वा स्वराट् स्वात्मानं स्वयमेव राजयति प्रकाशयति न परेच्छयेति वा ननु श्रुतानाम् नित्यत्वादेकत्र हरेरन्याधीनत्वकथनस्वसम्भवादतः कुतोनिश्चयः परोनान्याधीन इति । तत्राह तेन इति यः पर आदिकवये चतुर्मुखाय ब्रह्मसाङ्गं वेदं हृदा संहेन तेने विस्तारितवान् तस्य स्वकृतुपदेशमात्रेणाप्येवं महत्वसामर्थ्येऽपि वक्तव्यं ब्रह्मगुरुत्वा चतुर्वारमपि वेदयुपदेशशास्त्रमनुसृत्य तेन इत्युक्तं शिष्यशिक्षायै तथोपदेशसम्भवात् चतुर्मुखस्य वेदोपदेशेन हरेरनन्याधिपतित्वस्य किमायातमिति चेत् प्रजापते नत्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परिता बभूवेति श्रुतौ चतुर्मुखस्य निरतिशयमाहात्म्यकथनात्तदुपदेशात्तस्यानन्याधिपतित्वसिद्धेः यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मा इति श्रुतेः सकलवेदविद्योपदेशोऽपि सिद्धः आदि कवित्वं च ब्रह्मणः कविर्यः पुत्रः स इमाचिकेतेत्यादिश्रुतिसिद्धं ब्रह्मवेदस्तपस्तत्त्वं ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिरित्यभिधानं हृदयेति मनसि स्निग्ध सुहृद्बन्धौ हरायपीति च न प्रहेलिकावदुपदेश इति द्योतनाय हृदेत्युक्तं तेने ब्रह्मेति सर्वज्ञत्वे युक्तमन्तरं वा सकलचेतनराश्युत्तमस्य चतुराननस्योपदेष्टुः शार्ङ्गपाणेः सर्वज्ञत्वं न्यायप्राप्तमिति भावः वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तादिति श्रुतौ नारायणविषयज्ञाने स्वातन्त्र्याकथनात्तदुपदिष्टज्ञानेनैव तज्ज्ञानं कथं सङ्गच्छत इत्याशङ्क्य यमेवैष वृणुते तेन लभ्य इति श्रुतेः तत्प्रसादायत्तज्ञानेनैतद्विषयं ज्ञानं न तु स्वायत्तम् अन्यथाज्ञानमेव न स्यादुक्तहेतोरित्यभिप्रेत्याह मुह्यन्ति यं सूरय इति भूतभविष्यद्वर्तमानब्रह्मादयो यत् प्रसादमन्तरेण मुह्यन्ति मुह वैचित्ये इति धातोर्विहितं ज्ञानं न जानन्ति कचिदन्यथा च जानन्तीत्यर्थः । तेनेत्युक्तेरस्माद्ब्रह्मादिचेतनराश्यचिन्त्यमहिमामहीधरः प्रसादाभावे इति प्रतीयते । नन्वीश्वरः सृष्ट्यादौ प्रवर्त्तमानः प्रयोजनार्थी भवति अन्यथा वा न प्रथमः यत्प्रयोजनार्थं प्रवर्त्तते तस्य तत पूर्वं तदभावादपूर्णत्वेनाशक्तत्वात् सृष्ट्यनुपपत्तेः न द्वितीयः प्रवृत्तिमात्रस्य स्वप्रयोजनोद्देशेन दृष्टत्वादृष्टा तदनुपपत्तेरतो मायामयी सृष्टिरेष्टव्येत्यत आह तेजोवारीति । तेजो वारि मृदां विनिमयो यथा तथा त्रिसर्गः यत्र यस्मिन् भगवतिविषये मृषैव पूर्वाप्राप्तप्रयोजनप्रापको न भवति कथं तर्हि प्रवृत्तिरिति चेत् उच्यते देवस्यैष स्वभावोऽयमाप्तकामस्य कास्पृहा लोकवत्तु लीलाकैवल्यमिति श्रुति सूत्रबलादाप्तसमस्तप्रयोजनस्य हरेः लीलयैव प्रवृत्तिरिति भावः जीवेश्वर जड़ानां सर्गस्त्रिसर्गः यथा एकमेव मूलं तेजः स्वकार्येषु पार्थिवादिपदार्थेषु बहुधा भूत्वा प्रविशति बहिश्च मेघनादिभादिनाविर्भवति तथेश्वरोऽपि जगत्सृष्ट्वा बहुरूपीभूयजगदन्तःप्रविशति बहिश्च भूतानुकम्पया वासुदेवादिषड्रूप आविर्भवति अयमीश्वरसर्गः । दीपाद्दीपान्तरोत्पत्तिर्यथा तथेश्वर सर्ग इति वा यथा सूर्य्यादितेजसां जलाद्युपाधिनिमित्तैः बहूनि प्रतिबिम्बानि सूर्यकान्तादीनि सूर्यादेः जायन्ते । तथैव सूक्ष्मस्थूलशरीराद्युपाधिनिमित्तैः प्रतिबिम्बभूताजीवाहरेरुत्पद्यन्ते । एष जीवसर्गः यथा कुलालो मृदमुपादानीकृत्यघटादीन् सृजति तथेश्वरो जड़प्रकृतिमुपादायमहदहङ्काराद्यशेष जड़पदार्थान् सृजत्येष जड़सर्गः । अनेन मायामयीसृष्टिरित्यस्य किमायातमिति चेदुच्यते । यत्रेश्वर इति विशेषणादन्यत्रमृषाभिथ्या न भवति । तथाच योजना यथा तेजोवारिमृदां विनिमयः कार्य्यम् अर्थक्रियायोग्यत्वात् सदसद्विलक्षणो न भवति । तथा यत्र यदाधारतया क्रियमाणस्त्रिसर्गो मिथ्या न भवति । अर्थक्रियोपपत्तिरेव मिथ्यात्वबाधिकेति भावः । ननु तेजःकार्य्यं कंशोयङ्कादि वारिकार्य्यं फेनादि भूतकार्य्यं घटादि यथा मिथ्या तथा यत्र जगन्मिथ्येत्यर्थः । स्यात्तथाच श्रुतिः । वाचारम्भणं विकारः अनुमानं च विमतं मिथ्याहृश्यत्वादित्यतो मायामयीसृष्टिरित्यत आह धाम्नेति । स्वेन धाम्ना स्वरूपज्ञानमहिम्ना सदा नित्यं निरस्तं कुहकम इन्द्रजालादिमाया येन यस्य वा स तथोक्तः तं । यः सर्वज्ञः अथेन माहुः सत्यकर्मेति । विश्वं सत्यमित्यादिश्रुतिविरोधादुदाहृत श्रुतेः अर्थान्तरस्यसम्भवादनुमानस्य व्याप्तिशून्यत्वेन तद्विरोधाभावाच्चित्यनिरस्तेन्द्रजालो विष्णुर्मायामयीं सृष्टिं न विदधाति । किन्तु सत्यामेव लोके वाऽसमर्थः सन् इन्द्रजालादिकं सृजति । न तु समर्थः विष्णुस्तु नित्यपरिपूर्णशक्तिः किमर्थं तत्करोतीत्यर्थः । मुक्तव्यावृत्तये सदेत्युक्तं तेषां मुक्तेः पूर्वं बन्धभावेन कुहकत्वसम्भवात् । ननु विष्णोः सदानिरस्तकुहकत्वेमुक्तव्यावृत्तिर्घटते तदेव कुत इति तत्राह सत्यमिति । सत्यं निर्दुःखनित्यनिरतिशयानन्दाद्यनुभवरूपं स्वच्छन्द उत्तमं पूयादानन्दतीति वै वदेत् येति ज्ञानं समुद्दिष्टमिति वचनान्नित्यनिरस्तकुहकत्वेनमुक्तव्यावृत्तिर्युज्यत इति भावः । एतदुक्तं भवति । उपक्रमादितात्पर्यलिङ्गयुपेत सर्वश्रुतिस्मृतितात्पर्यालोचनया जगत्सृष्ट्यादिकर्तृत्वात् सर्वज्ञत्वादनन्याधिपतित्वाच्चतुर्मुखज्ञानोपदेष्टृत्वात् । स्वानुग्रहमन्तरेण दुर्ज्ञेयत्वात् स्वप्रयोजनानुद्देशेन केवललीलयैव जगत्सर्जनादिप्रवृत्तिमत्त्वात् अत एव निरस्तेन्द्रजालत्वेन सत्यमहिमत्वान्निर्दुःखनित्यनिरतिशयानन्दाद्यनुभवरूपत्वाच्च सर्वगुणपूर्णो विष्णुः सर्वैर्ध्येय इति वा तात्पर्यार्थः ननु धीमहीति छान्दसः प्रयोगः कस्मात् कृतः उच्यते गायत्रीप्रतिपाद्यं नारायणाख्यं परंब्रह्मैव न सूर्यः तस्य चक्षोः सूर्यो अजायतेति श्रुत्यातदङ्गजननोक्तेरितिदर्शयितुं यथावेदाध्ययनोपक्रमे गायत्र्यभिधीयते विविधफलहेतुत्वात्तथा भागवतोपक्रमे इति वा गायत्र्याद्यशेष वेदप्रतिपाद्यो नारायण एव भागवते प्रतिपाद्यत इति वा इतरेषां भगवत्कृतत्वेन तत्परत्वेऽपि तद्व्यावृत्तये इति वा इतरेभ्योऽप्यस्य माहात्म्याधिक्यप्रकटनार्थेति वा धीमहीति छान्दसपदं प्रायुङ्क्त भगवान् बादरायणः तथाच मत्स्यपुराणे पुराणदानमाहात्म्ये प्रस्तावमाहात्म्य तल्लक्षणं प्रदर्श्यते यत्राधिकृत्यगायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः । वृत्रासुरवधश्चापि यत्तद्भागवतं विदुः ॥ लिखित्वा तच्च यो दद्याद्धेमसिंहसमन्वितम् । पौर्णमास्यां प्रौष्ठपद्यां स याति परमं पदम् । अष्टादशसहस्राणि पुराणं तत्प्रकीर्त्तितमिति स्कान्दे ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रो द्वादशस्कन्धसम्मितः । हयग्रीव ब्रह्मविद्यायत्र वृत्रवधस्तथा । गायत्र्या च समारम्भो यत्र भागवतं विदुरिति गारुडे च अर्थोऽयं ब्रह्मसूत्राणां भारतार्थविनिर्णयः । गायत्रीभाष्यरूपोऽसौ वेदार्थपरिबृंहितः । पुराणानां सामरूपः साक्षाद्भगवतोदितः । द्वादशस्कन्धसंयुक्तः शतविच्छेदसंयुतः । ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रः श्रीमद्भागवताभिध । इति अन्ये चतुर्विंशत्साहस्रं भागवतमिति वदन्ति असम्प्रदाय विदां वचनत्रिस्युपेक्षणीयं गायत्र्यर्थोऽप्यनेन श्लोकेन सूचितः तथाहि तत्सवितुर्वरेण्यस्यार्थो जन्माद्यस्य यत इत्यादीति धाम वरेण्यं परमित्यभिधानाद्वरेण्यमित्यस्य व्याख्यानं परमिति भर्ग इत्यस्य व्याख्यानं धाम्नास्वेन सदा निरस्तकुहकमिति भर्गः सकलदुरितभर्जनं ज्योतीरूपं तत्पदार्थव्याख्यानं स्वराडिति धियो यो नः प्रचोदयादित्यस्य विवरणं तेने ब्रह्महृदाय आदिकवये

श्रीविजयध्वजः ।

इति यः सविता जन्मादिकर्त्ता नः अस्माकं धियः धर्मादिविषया बुद्धीः । उपलक्षणमेतत् । सर्वेन्द्रियाणि इत्यादि स्वस्वविषयं ज्ञानं गुरुमुखेनोपदिश्य तज्ज्ञानसाधनानि सर्वाणि करणानि प्रचोदयात् प्रचोदयति स्वस्वविषयतया प्रेरयति तस्य सवितुर्देवस्य क्रीडाभिगुणसम्पन्नस्य नारायणस्य अनन्याधीनतया तत्तत्स्वाश्रयत्वात्सङ्करेण्यं सकलगुणाकलितया परममङ्गलं भर्गः ज्योतीरूपं भरणगमनयोगात् सर्वज्ञं वा वपुः ज्ञानादिगुणरचितकरचरणाद्यवयवमिति यावत् धीमहि ध्यायेमज्ञानमेव तत्प्रीतिजनकं न कर्मादिकं तस्मात् तच्चिन्तनं कर्त्तव्यमित्यर्थः यत्तु केनचिदुद्दसम्मितेर्योविधग्रन्थव्याख्यानारम्भसमये प्रजल्पितं पदच्छेदः पदार्थोक्तिविग्रहो वाक्ययोजना आक्षेपश्च समाधानमिति व्याख्यानलक्षणम् अतिरिक्तं पदं त्याज्यं हीनं वाक्ये निवेशयेत् विग्रहश्च सन्दर्भादानुपूर्व्यं च कल्पयेत् लिङ्गं धातुं विभक्तिं च यावत्वानुलोमतः वाक्यार्थस्यानुसारेण तर्कं च प्रत्ययोऽपि चेति तदनुपासितग्रन्थसम्प्रदायानामज्ञानतरणीरूपक्षितमिति विदुषां परिषदसारस्यम् आभिजन हि यथा यदादावकरोत्यमाकरोदिति पदम् अशक्यमधशमं तथाप्यतिरिक्तं पदं सन्त्यज्य हीनमप्रयोज्यं यत् एतद्व्याख्यानं तल्लक्षणं न भवति तस्माद्यथास्थितग्रन्थव्याख्यानमेव सज्जनचित्तरञ्जनमिति सन्तोष्टव्यं ननु नायं श्लोकार्थः किन्त्वन्य एव तथाहि तं धीमहि ननु मृत्तिकेत्येव सत्यमिति मृदादेरपि सत्यत्वं श्रूयते तद्वदस्यापीति तत्राह परमिति मृदादेः कार्यापेक्षया सत्यत्वं अयं तु परमार्थिकः सत्यं तत्सत्यं स आत्मेति श्रुतेः परस्य सत्यस्यावाङ्मनसगोचरस्य कथं ध्यातृध्यानध्येयादिव्यवहारगोचरत्वमित्याशङ्क्याह जन्मादीति अस्य जगतो जन्मस्थितिभङ्गा यतः परात्सत्यात् तं धीमहीत्यर्थः यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते इति श्रुतिसिद्धजगत्कारणरूपेणावाङ्मनसगोचरस्यापि ध्यातृध्यानादिव्यवहारो घटत इति भावः ननु ब्रह्मणः सिद्धरूपत्वात्प्रमाणान्तरागोचरत्वमतस्तत्र वेदान्तानामनुवादकत्वादप्रामाण्यमित्याशङ्क्याह अन्वयादिति वेदान्तानां ब्रह्मण्येवान्वयात्तात्पर्यादित्यर्थः तथाच श्रुतिस्मृती सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इति प्रमाणान्तरसिद्धत्वेन ह्यननुवादकत्वं सिद्धमित्यपि ज्ञातव्यं न केवलं श्रुत्यन्वयात् स्मृत्यन्वयाच्चेत्याह इतरश्चेति अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथेति स्मृतितश्चेत्यर्थः अथवा प्रतिपदोक्तविवक्षितार्थसिद्धये हेतुमाह अन्वयादि तरतश्चेति अस्ति प्रकाशत इति सल्लक्षणश्च कार्यप्रपञ्चे मृदादेरिव घटादौ समन्वयादितरतो प्रकाशव्यतिरेकेण कदाचिदपि कस्याप्यप्रति भासान्मृदादिव्यतिरेकेण घटादेरिवेत्यन्वयव्यतिरेकौ दर्शितौ अथवा ब्रह्मणाकारणापन्नं महदादिकार्येष्वनादन्यथाऽदर्शनादिति सत्ताश्रितयोरन्वयव्यतिरेकौ दर्शितौ ननु तर्हि सांख्यपरिकल्पितं प्रधानमेव जगत्कारणमस्तु किं ब्रह्मणेति तत्राह अर्थेष्वभिज्ञ इति उत्पाद्यसर्वपदार्थेष्वभिज्ञः सः अभितः सर्वतः सर्वमिदं जानातीति एवम्भूतस्यैव कारणत्वं नेतरस्य प्रधानस्य जडत्वात् सर्वज्ञत्वं तथाच यः सर्वज्ञ इति श्रुतिः तदर्थेष्वभिज्ञानां जीवानामेव जगत्कारणत्वमस्त्वित्याशङ्क्याह स्वराडिति स्वयमेव राजत इति स्वराट् जीवानां परिच्छिन्नज्ञानत्वेन पराधीनत्वाच्च स्रष्टृत्वं सम्भवतीत्यर्थः एष सर्वेश्वरः एष सर्वलोकपाल इति श्रुतेः नन्वीश्वरस्यापि न तस्य कार्यं कारणं च विद्यत इति श्रुत्या कार्यकारणाद्यभावात् कथं सर्वज्ञत्वमिति तत्राह तेने ब्रह्मेति आदिकवये ब्रह्मणे यः ब्रह्म ऋग्वेदादिलक्षणं साङ्गं वेदं हृदा मनसा मनोमात्रेण साधनान्तरनिरपेक्षतया तेने तत्र मात्रा यतो यत्र वाक्यादिकमेण विस्तारितवान् ब्रह्मणा उपाधिभूतां बुद्धिं निर्माय तत्र वेदं प्रकाशितवानित्यर्थः अथवाङ्गवोपनिषद्भाष्यसङ्कल्पमात्रेण कार्यकारणसम्बन्धरहितोऽपि भगवान् सर्वान्तर्यामी ब्रह्मादिकार्यैककारणसाक्षित्वेन सर्वज्ञ इत्यर्थः एवं जगत्कारणं सच्चिदानन्दात्मके वैदिक वेद्य निरवद्य सर्वेश्वरे परेऽस्वल्पकलापि नास्तीत्यभिप्रायेण मुह्यन्तीति यं प्राहुः सूरयः कपिलादयः शास्त्रप्रणेतारः मुह्यन्तीत्युक्तेस्तत्प्रणीतशास्त्रस्य निर्मूलत्वेनाप्रामाण्यात्तद्विरोधिग्रन्थो नास्तीत्यर्थः नानाऽब्जसर्गकालिलान्तःकरणतुरग्रहादिना विवादावसरे उपरतसमस्तमायामये भगवति कोऽपि दुर्घट इति श्लोके अतः परब्रह्मसत्यादुत्पन्नस्य जगतः कुतः सत्यत्वं किन्तु मिथ्यात्वमेवेति दर्शयति तेजोवारीति विनिमयः कार्यं तेजो विनिमयः केशोण्डुकादि वारिणो विनिमयः हिमकरकादिः मृदा विनिमयो घटादिः यथा येन प्रकारेण तथा कारणसत्ताप्रतीति व्यतिरेकेण कार्यस्य पृथक् सत्ताप्रतीतिशून्यत्वमेवात्र मिथ्यात्वं तद्वत्तेजोवारिमृदामपि कारणसत्ताप्रतीतिव्यतिरेकेण कार्यस्य पृथक्सत्ताप्रतीत्यभावान्मिथ्यात्वमित्यर्थः किञ्च त्रिवृत्कृतानां चोभयेषां दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकव्याजेन मिथ्यात्वं कथितमिति सम्प्रदायविदामभिप्रायः ननु ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे क्रियाकारकादिसम्बन्धादसङ्गो ह्ययं पुरुष इति विरुद्ध्येतेत्यतो वाह तेजोवारीति त्रिसर्गः कथयणां सर्गः तेजोवारिमृदां सर्गे उपलक्षणं चैतत् पञ्चभूतानां सृष्टिः यत्र मृषा कथं यथा तेजोवारिमृदां विनिमयो मिथ्या तथा जगदपि मिथ्येत्यर्थः वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति श्रुतेः इदानीमेवंविधप्रपञ्चकारणत्वेन कल्पितमायासम्बन्धनिबन्धनं किञ्चिदपि चिद्रूपपरमसत्यात्मके ईश्वरे स्वदृष्ट्यावस्तुतयापि नास्तीति दर्शयति धाम्नेति । धाम्ना प्रकाशेन स्वेनस्वरूपभूतेनात्मचैतन्येनोपचारतः कारणत्वेन कल्पितेन सदासर्वदा निरस्तं निराकृतं कुहकं कपटाख्यं येन स तथोक्तः तं सदेति । जीवाद्वैतलक्षणप्रदर्शनाय अर्थात्सङ्गत्वं कूटस्थत्वं चोक्तं तस्मादेकमेव ब्रह्मोपहितानुपहितभेदेन द्वावब्रह्मणोरूपे मूर्तञ्चैवामूर्तञ्चेति श्रुत्या प्रतिपाद्यते तत्र सगुणब्रह्मोपासनाजनितेन ज्ञानेन शुद्धान्तःकरणस्य निर्गुणब्रह्मोपास्तौ बुद्धिरुपतिष्ठते । ततश्च सकलं स्वात्मानं पश्यन्नात्मव्यतिरिक्तं किञ्चिदप्यपश्यन्निर्गुण एवावतिष्ठते । इत्येषोऽर्थोऽनेन प्रतिपाद्यते नापरोऽप्रामाणिक इति । तदेतत् कण्ठशोषणप्रलापप्रल्लजल्पालातुल्यमिति न परीक्षकाः क्षणमपि कटाक्षेण प्रेक्षन्ते पूर्वापरपर्यालोचनया स्वोत्प्रेक्षितयुक्तिविरुद्धत्वाच्छ्रुतिस्मृतीनां तत्तात्पर्यार्थत्वात् प्रत्यक्षादिप्रमाणग्रहणप्रहतशिरस्कत्वादाचार्यैस्तत्र तत्र निराकृतत्वाच्छ्रुत्यादीनां मिथ्यात्वपरत्वे विरोधस्य दर्शितत्वात्तदस्मदुक्तार्थे बहुप्रमाणसम्भवाद्ग्रन्थबाहुल्यभयाच्चतन्निराकरणं प्रपञ्च्यते न हि अपरस्परसम्भूतं किमन्यत्कामहैतुकमिति वदतां सम्प्रदाय विरुद्धमिति ॥ १ ॥

क्रमसंदर्भः ।

श्रीश्रीकृष्णचैतन्यचन्द्राय नमः ।

अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया । चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ १ ॥ श्रीमद्भागवतं नौमि यस्यैकस्य प्रसादतः ।

क्रमसन्दर्भः ।

अज्ञातानपि जानाति सर्वः सर्वागमानपि ॥ २ ॥ श्रीभागवतसन्दर्भान् श्रीमद्व्यासकृतां गतिम् विद्धा भागवतव्याख्या लिख्यतेऽत्र यथामति ॥ ३ ॥ [illegible] ऽनवधानतः । सर्वं तत् [illegible] प्रसादतः । ते टीकानुग्रहव्यग्राः शरणं मम वैष्णवाः ॥ ५ ॥ [illegible]

अथ श्रीभागवतलाक्षि[illegible]तया श्रीभागवतसन्दर्भनामानं ग्रन्थमारभमाणो महाभागवत[illegible] निजामृत[illegible]स्वरूपभगवत्पदकमललाभलसित[illegible]प्रेमपीयूष[illegible] चैतन्यदेवनामानं भगवन्तं कलियुगेऽस्मिन् वैष्णवजनोपास्यावतारतयार्थविशेषालिङ्गितेन श्रीभागवतपद्येन स्तौति । कृष्णवर्णं त्विषाकृष्णं साङ्गोपाङ्गास्त्रपार्षदम् । यज्ञैः सङ्कीर्तनप्रायैर्यजन्ति हि सुमेधसः ॥ इत्येकादशस्कन्धस्य कलियुगोपास्यप्रसङ्गे पद्यमिदम् । [illegible] तस्यैव दृश्यते । तद्विशिष्टार्थमाह । अन्तः कृष्णं बहिर्गौरं दर्शिताङ्गादिवैभवम् । कलौ सङ्कीर्तनाद्यैः स्मः कृष्णचैतन्यमाश्रिताः ॥ अथ निजगुरुपरमगुरू स्तौति । जयतां मथुराभूमौ श्रीलरूपसनातनौ । यौ विलेखयतस्तत्त्वज्ञापकौ पुस्तिकामिमाम् ॥ तौ [illegible] मङ्गलं पुनस्तद्द्वाव्यञ्यते ॥ तस्याद्यं ग्रन्थनालेखं क्रान्तव्युत्क्रान्तखण्डितम् । पर्यालोच्याथ पर्यायं कृत्वा लिखति जीवकः ॥ पूर्वं यान्यत्र वाक्यानि धृतान्यर्थविशेषतः । तानि मूलक्रमेणापि धार्याणि क्रमलब्धये ॥ [illegible] कानिचित् । तत्रेति शब्दः कर्तव्यः क्वचिद्व्याख्या च केवला ॥ स्थानद्वय [illegible] ॥ व्याख्याद्वारा तद्गतस्य [illegible] । तथा पुनरस्ति शब्दा-[illegible] इत्याकारीति दृश्यताम् ॥ यत्र व्याख्यागतं प्राक्च व्याख्यानं तच्छिद्राकृते । [illegible] तत्र प्रमाणौ लेख्यौ तथोर्मध्यन्तु गृह्यताम् ॥ यः स्कन्धा-[illegible] माचरति । यस्य [illegible] निगमे यानि चिन्मात्र[illegible] यस्यांशांशैः [illegible] मायां सुमांश्च । एकं यस्यैव रूपं विलसति परमं व्योम्नि नारायणाख्यं स श्रीकृष्णो विधत्तां स्वयमिह भगवान् प्रेम तत्पादभाजाम् ॥ अथैवं सूचितानां श्रीकृष्ण-[illegible] लक्षणाभिधेयतल्लक्षणप्रयोजनानां निर्णयाय पूर्वं तत्त्वसन्दर्भादिषट्सन्दर्भा निरूपिताः । अधुना श्रीमद्भागवतक्रमव्याख्यानाय तत्रापि सम्बन्धाभिधेयप्रयोजननिर्णयदर्शनाय च सतमः क्रमसन्दर्भोऽयमारभ्यते । श्रीभागवतनिबन्धो [illegible] टीकादृष्टिरर्पित [illegible] । श्रीधरस्वामिपादांस्तान् वन्दे भक्त्यैकरक्षकान् ॥ स्वामिपादैर्न यद्व्यक्तं यद्व्यक्तं चास्फुटं क्वचित् । तत्र तत्र च विज्ञेयः सन्दर्भः क्रमनामकः ॥ ([illegible] परिभाषेयं ज्ञातव्या यद्वक्ष्यते । मूले सटीकमङ्कैः परिच्छेद [illegible] ॥ [illegible] वाक्यान्त [illegible] शब्दास्तु [illegible] ॥ बहुपदैकवाक्यत्वे गर्भाङ्का चिन्तुमन्तकाः ॥ यस्मिन् पद्ये नास्ति टीका तत्पद्याङ्केन योजयेत् । एकपद्यान्वयवाक्यत्वे संख्या-[illegible] ॥ बहुपदैकवाक्यत्वेऽप्यमीषां [illegible]विधाः । यथाद्यं युग्मकञ्च त्रिकमित्याद्युदाहृतिः ॥)

जन्माद्यस्येत्यत्र श्रीश्रीधरस्वामिचरणानामयमभिप्रायः । परं परमेश्वरमिति । न पुनरन्येषामिव चिन्मात्रं [illegible] ध्यानभेदाभावात् । सत्यमिति । तदुपलक्षणत्वेन सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्युक्तलक्षणमित्यर्थः । अथ कस्मादुच्यते ब्रह्म बृंहति बृंहयति चेति बृहत्त्वाद्बृंहणत्वाच्च यद्ब्रह्म परमं विदुरिति विष्णुपुराणोक्तत्वादपि शक्तिमत्त्वेन ब्रह्मशब्दस्य परमेश्वरवाचकत्वात् । तत्र सत्यत्वसाधकं यत्र त्रिसर्गो मृषेति । यत्र यदाश्रयतयेत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तः तेज इति । तद्वद्यत्रारोपित इत्यर्थः । तदारोपकर्तृत्वे अस्माकं जीवानामपि लभ्यते । यत्रारोप्यते तच्च परं यच्चेतनं चेतनं वा स्यात्तदा जीवानामेवारोपकर्तृत्वेन तत्र स्वाज्ञानस्य त्रिसर्गस्य सम्बन्धो न स्यात् किन्तु जीवेष्वेव मरीचिकादाविव जलादेस्तद्भ्रमहेतुत्वकालस्य च । किन्त्वत्र तत्तु सततम् [illegible] इति योजयित्वा-[illegible] स्तु समष्टुपाधिनेत्र न तु सुतरां तादृशः स्यादित्याशङ्कामनूद्य सिद्धान्तयति यत्रेत्यनेनेति । [illegible] स्वतःसिद्धपरमज्ञानशक्ति-[illegible] तदर्थे न तदुक्तिमेव बाधयेत् । द्वितीयार्द्धस्य प्रतिपादिकाधिकार्थ [illegible] विहितत्वात् । तस्य च ज्ञानोपाधिरूपत्वे स्वप्रकाश-[illegible] स्यात् । कुहकमत्र मायोपाधिकतद्भ्रमपराभवः मायां व्युदस्य चिच्छक्त्या कैवल्य स्थित आत्मनीति श्रीमदर्जुनवचनात् । किन्तु [illegible] परमेश्वरस्य चिन्मात्रेण स्वरूपेण [illegible] सततानुभूयमानस्वाभेद[illegible] स्वामिदमनन्तांशेन । परमेश्वरस्य तु धातुरपि (धातुमपि) प्रार्थनीयतया स्वानुभवातीतत्वात्तदेकवस्तुत्वं व्याहन्येतेति विवेचनीयम् । अथ तस्य सत्त्वं घटयितुं तटस्थलक्षणं जन्माद्यस्य यत इति । न तु मरीचिकादौ जलादिवत् केवलमारोपितं स्वतन्त्र[illegible] चिन्तनादिकरूपतया तत्रैव तदारोपितत्वं तन्मात्रसिद्धत्वादुच्यत एवास्य जन्मादीति मन्यते तद्दृष्टान्तेन जन्मादिलिङ्गे जन्माद्यस्य [illegible] इत्यस्य पुनरुक्त्यापातात् । ततोऽस्य जन्मादौ हेतुः अन्वयादितरतश्चार्थेष्विति । तत्र प्रथमोऽर्थस्तु अन्वयेन तस्यैव कारणत्व-[illegible] बोधकः व्यतिरेकेण तत्कार्यस्यासत्त्वबोधको ज्ञेयः । अथ व्यतिरेकपदेनार्थतरदाक्षेपलब्धम् । तच्च खपुष्पादिरूपमिति तथा व्याख्या-[illegible] द्वितीयस्तु तत्रेव तस्य कारणत्वं विश्वस्य कार्यत्वं बोधयति । अत्र द्वितीये स्वार्थे शब्दः कार्यकारणपरः । कारणस्य [illegible] कार्याणां परस्परं कारणावस्थायाञ्च व्यावृत्तिर्ज्ञेयम् । यथ [illegible] परिहृतौ । तथापि बहिर्मुखप्रवृत्त्यर्थं युक्तीः प्रदर्श्य अन्तर्मुखान् प्रति शास्त्रयोनित्वादिति न्यायेन श्रुतीर्दर्शयति तथा चेति । अत्र च यतो वा इमानि भूतानि इत्यादि वाक्यवद्व्यतिरेकोऽपि ज्ञेयः कथमसतः सज्जायेतेत्यादि । तत्र तस्य मरीचिकादृष्टान्तेन प्राप्तमचेतनत्वं [illegible] निवारयन् परमतं प्रधानञ्च प्रत्याचष्टे तदीक्षत्यादिना । असिद्ध इति । तत्रास्तु तावदचेतनत्वम् अपि सर्वतो भावेन च तत्-[illegible] भूयसि इत्यर्थः । तत्तत्सर्वं विचारात्मकत्वादीक्षणत्व । ईक्षतेर्नाशब्दमित्यस्यायमर्थः । परमतं प्रधानं विश्वकारणं न भवति न विद्यते शब्दः प्रमाणं यत्र तथाभूतं हि तत् । कुतोऽशब्दत्वं तस्य तत्राह ईक्षतेरिति । सच्छब्दवाच्यकारणाभ्युपगमाभिधायिन्यां तत्रेक्षत्यर्थ श्रवणात् । ईक्षणञ्च चेतन एव सम्भवति प्रधानं त्वचेतनमिति । अतु यत्र त्रिसर्गो आरोप्यते तद्ब्रह्मचेतनं यदारोप-

कर्त्ताऽयं जीवः स खलु सर्वारोपकत्वाच्चेतयः सर्वज्ञश्च स्यात्। तस्य च बहुरूपाभिज्ञादिविशेषैः स्वाज्ञानकल्पितत्वेन ब्रह्मणस्तद्व्यावृत्त स्वात्मिदापेक्षयेत्याशङ्क्याह तर्हि किं जीवः स्यादिति। सिद्धान्तयति नेत्याहेति। परस्मिन्नज्ञानत्वेन सर्वज्ञत्वं सर्वसम्पूर्णत्वञ्च न स्यात्। तस्मादन्तर्यामिश्रुत्युक्तत्वसिद्धज्ञानत्वेनारोपयाकर्तृत्वमपि तत एव सिद्ध्यतीति कर्तृत्वमपि तस्यैव स्यादिति भावः। तथाद्याहरणा- भावेन विरिञ्चेः स्वतःसिद्धज्ञानत्वमाशङ्क्याह तर्हि किमिति। सिद्धान्तयति नेत्याह। तेन इतीति। तदेवं ज्ञानमयत्वेन मोक्षप्रदत्वमपि दर्शितम्। एवं जीवस्य तदज्ञानस्य च तस्मादत्यन्तभेदमात्रावपि सिद्धान्तिते सत्याभिसन्धेनैव। ततस्तस्यैव सर्वसाक्षित्वात् सर्वकर्तृमोक्षदातृ च सत्यानन्तानन्दज्ञानस्वरूपं एवं तदेवं सर्वसत्ताप्रदं सर्वाधिष्ठानं सर्वधारस्पृष्टं स्वरूपासिद्धसर्वज्ञानादिसमवेतं सर्वकर्तृ प्रकृतिक्षोभात् पूर्वमीक्षणात्तुपपत्त्या। ध्येयमिति वाक्यार्थः। स्वतःसिद्धज्ञानादित्वं शारीरकभाष्यादौ चेक्षतेर्नाशब्दमित्यत्र स्वीकृतं प्रकृतिक्षोभात् पूर्वमीक्षणात्तुपपत्त्या। अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः। स वेत्ति विश्वं न हि तस्य वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तमित्याद्युदाहृतो। अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः। स वेत्ति विश्वं न हि तस्य वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं पुराणमिति। न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते। परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबल- क्रिया चेति च। अत्राद्वैतवादिनः समादधते। यदि ब्रह्म सत्यं स्यात् तदा तस्य ज्ञातृत्वमपि तथा स्यात्। त्रिसर्गस्याज्ञानकल्पित- त्वादज्ञातस्य सत्तासत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयत्वादज्ञानिनो जीवस्य च तेनाज्ञानेनैव पृथक् प्रतीतत्वात् सत्यत्वं नास्त्येव ततो ज्ञातृत्वमपि तत्र नास्त्येव तथा शक्त्यन्तरमपीति। वैष्णवास्तु तदभ्युपगमवादेनैवं वदन्ति। तर्हि मिथ्यैवेदं जीवानां भातीत्यपि ज्ञानं तस्याव्यभि- चारि स्यात्। येन च ज्ञानेन मृषा निरस्यते तस्य तु सत्यत्वमेव स्यात्। किञ्च विश्वकार्यान्यथानुपपत्त्या यथा परमकारणरूपं तद- भ्युपगम्यते तथा तच्छक्तिरपि स्वाभाविक्येवाभ्युपगम्यते। कार्यविशेषोत्पत्तौ किञ्चित् करणान्तरेण कारणतया वस्तुविशेषाङ्गी- कारात् किञ्चित्करणत्वमेव स्वाभाविकशक्तिरिति। तदेवमज्ञानातिरिक्तस्वाभाविकज्ञानेन स्वगतविशेषत्वे प्राप्ते स्वाभाविकी ज्ञान- बलक्रिया चेति प्रतिपादितम्। तदेव स्वरूपशक्तिरिति सैव सर्वं भगवत्वं साधयेत्। तेने ब्रह्म हृदेति व्यञ्जितमस्येव महतो भूतस्य निश्वसितमेतदृग्वेद इत्यादिश्रुत्यन्तरम्। तस्य च निश्वसितस्याप्राकृतत्वव्यञ्जकं नासदासीन्नो सदासीत् स आसीदिति श्रुत्यन्तरञ्च समुदितं सत्तस्याप्राकृतमूर्त्तिमत्त्वमपि व्यञ्जयति ततस्तन्निषेधस्तु प्राकृतपरिच्छिन्ननिषेधपर एवं। यथोक्तं द्वितीय- स्कन्धे वैकुण्ठवर्णने। न यत्र मायेति। दशमे च दर्शयामास लोकं स्वं गोपानां तमसः परमिति। अत एवात्मारामाणामपि तच्छक्तिविशेषानुभवे परमानन्दविशेषो जायते। आत्मारामाश्च मुनय इत्यादिभ्यः। अतो जीवानां तादृशशक्त्यैव तदीयरश्मि- स्थानीयत्वेन नित्यसिद्धानां तन्मायावृत ज्ञानानां तज्ज्ञानसिद्धये स एव ध्येय इति। तं श्रीमहीत्यादिप्रमाणवचने गायत्रीशब्देन तत्सूचकतदव्यभिचारिधीमहिपदसम्वलिततदर्थ एवेष्यते। सर्वेषामपि मन्त्राणामादिरूपायास्तस्याः साक्षाद्भिधाना- नर्हत्वात्। तदर्थताच। जन्माद्यस्य यत इति प्रथमार्थः सृष्ट्यादिशक्तिमत्तत्त्ववाचित्वात्। यत्र त्रिसर्गो मृषेति व्याहृतित्रयार्थः। उभयत्रापि लोकत्रयस्य तत्कल्पत्वेन विवक्षितत्वात्। स्वराडिति सवितृप्रकाशकपरमतेजोवाचि। तेने ब्रह्म हृदेतिबुद्धिवृत्तिप्रेरणा- प्रार्थना सूचिता। तदेवं कृपया स्वाध्ययनाय बुद्धिवृत्तिं प्रेरयतादिति भावः। तत्र तेजः अन्तस्तद्धर्मोपदेशादित्यादिसंप्रतिपन्नं यन्मूर्त- तदनाद्यनन्तमूर्त्तिमदेव ध्येयमिति। एवमग्निपुराणे गायत्र्यर्थः श्रीभगवानेवाभिमतः। तद्वचनानि तत्सन्दर्भे द्रष्टव्यानि। अत्रैवाग्रे दर्शयितव्यानि। धर्मविस्तर इत्यत्र धर्मशब्दः परमधर्मपरः। धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र परम इत्यत्र प्रतिज्ञातत्वात्। स च भगवद्ध्या- नादिलक्षण एवेति व्यक्तीभविष्यति। वृत्रासुरवधोपेतमिति तस्य परमभागवतत्वात्तद्धर्मरूपचरितं श्रीभागवतलक्षणत्वेन धृतम्। पुराणान्तरे वामनसंज्ञे। हयग्रीवब्रह्मविद्येति वृत्रासुरवधसाहचर्येण नारायणवर्मैवोच्यते। हयग्रीवशब्देन ह्यत्राश्वशिरा दधीचिरेव लक्ष्यते। तेनैव च प्रवर्त्तिता नारायणवर्माख्या ब्रह्मविद्या। तस्याश्वशिरस्त्वं षष्ठे। यद्वा अश्वशिरोनामेत्यत्र प्रसिद्धे नारायणवर्मणो ब्रह्मविद्यत्वञ्च। एतत् श्रुत्वा तथोवाच दध्यङ्ङाथर्वणस्तयोः। प्रवर्ग्यं ब्रह्मविद्याञ्च सत्कृतोऽसत्यशङ्कित इति टीकोत्थापितवचनेनेति। एवं स्कान्दप्रभासखण्डे च। यत्राधिकृत्य गायत्रीमित्यादि। सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः। तद्वृत्तान्तोद्भवं लोके तच्च भागवतं स्मृतम्। लिखित्वा तच्चेत्यादि। अष्टादश सहस्राणीत्यादीति। श्रीमद्भागवतस्य श्रीमद्भगवत्प्रियत्वेन भागवता- भीष्टत्वेन च परमसात्त्विकत्वमाह पद्मपुराणे च इति। तथैव च श्रीगौतमस्याम्बरीषं प्रति प्रश्नः। पुराणं त्वं भागवतं पठसे पुरतो हरेः। चरितं दैत्यराजस्य प्रह्लादस्यानुभूयते। तत्र वञ्जुलीमाहात्म्ये तस्य तस्मिन्नुपदेशः। रात्रौ तु जागरः कार्यः श्रोतव्या वैष्णवी कथा। गीता नामसहस्रञ्च पुराणं शुकभाषितम्। पठितव्यं प्रयत्नेन हरेः सन्तोषकारणमिति। स्कान्दे प्रह्लादसंहितायां द्वारका- माहात्म्ये। श्रीमद्भागवतं भक्त्या पठते हरिसन्निधौ। जागरे तत्पदं याति कुलवृन्दसमन्वित इति। श्रीतत्त्ववादिधृते गारुडवचने च पूर्णः सोऽयमतिशयः। अर्थोऽयं ब्रह्मसूत्राणां भारतार्थविनिर्णयः। गायत्रीभाष्यरूपोऽसौ वेदार्थपरिवृंहितः। पुराणानां सामरूपः साक्षाद्भगवतोदितः। द्वादशस्कन्धयुक्तोऽयं शतविच्छेदसंयुतः। ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रः श्रीमद्भागवताभिध इति। ब्रह्मसूत्राणामर्थः तेषामकृत्रिमभाष्यभूत इत्यर्थः। तस्मात्तद्भाष्यभूते स्वतःसिद्धे तस्मिन् सत्यर्वाचीनमन्यदन्यद्भाष्यं स्वस्वकपोलकल्पितं तदनु- गतमेवादरणीयमिति गम्यते। भारतस्यार्थविनिर्णयो यत्र सः। भगवत्येव तात्पर्यात् तस्यापि। यद्वा भारतार्थस्य विनिर्णयो वेदार्थतुल्य- त्वेन विनिश्चयो यत्रेति। गायत्रीभाष्यरूपोऽसावित्येति। यत्तु द्वादशे ॐ नमस्त इत्यादि गद्येषु तदर्थत्वेन सूर्यः स्तुतः तत् परमात्म- दृष्ट्यैव न तु स्वातन्त्र्येणेत्यदोषः। यथैवाग्रे श्रीशौनकवाक्यम्। ब्रूहि नः श्रद्दधानानां व्यूहं सूर्यात्मनो हरेरिति। न चास्य भर्गस्य सूर्यमण्डलमात्राधिष्ठानत्वं मन्त्रे वरेण्यशब्दे भाष्ये च अन्ये परदाढ्येन पार्षदभक्तवर्गपर्यन्ततया दर्शितत्वात्। तदेवमग्निपुराणेऽप्युक्तम् ध्यानेन पुरुषोऽयञ्च द्रष्टव्यः सूर्यमण्डले। सत्यं सदाशिवं ब्रह्म तद्विष्णोः परमं पदमिति। श्रीमद्भागवताभिध इति। भागवतत्वं भगवत् प्रतिपादकत्वम्। श्रीमत्त्वं भगवदाभ्यन्तरिव तादृशस्वाभाविकशक्तिमत्त्वम्। नित्ययोगे मतुप्। अतः समस्ततयैव निर्दिश्य श्लोकोत्पलवद्- लक्षणत्वेन बोधितम्। अन्यथा त्वविमृष्टविधेयांशतादोषः स्यात्। अतएवोक्तं श्रीमद्भागवते महामुनिकृते इति। गारुडे च ग्रन्थोऽष्टादश- साहस्रः श्रीमद्भागवताभिध इति स्कान्दे च। श्रीमद्भागवतं भक्त्या पठते हरिसन्निधाविति। टीकाकृद्भिरपि श्रीमद्भागवताभिध इति

क्रमसंदर्भः ।

अतः कश्चित् केवलमानन्दमयपरमवस्तु सत्यनाम्ना आमेनिरे [illegible] । पुराणानां सामरूप इति । वेदेषु सामवत् पुराणेषु श्रेष्ठ इत्यर्थः । साक्षात् भगवतोदित इति । अस्मिन् दिन विभावितोऽयमित्युपसंहारवाक्यानुसारेण ज्ञेयम् । शततिच्छेदसंयुत इति विस्तरभिया न विव्रियते । सम्यक् सन्दर्भ [illegible] । तदेवं श्रीमद्भागवते सर्वशास्त्रचक्रवर्त्तिपदमाप्तमिति स्थिते हेमाद्रिग्रन्थस्य तत्रैव व्याख्यातं तदेव युक्तम् । अतः श्रीमद्भागवतस्यैवाव्याख्यातावश्यकत्वं श्रेष्ठावस्य स्कान्दे निर्णीतम् । शतशोऽथ सहस्रैश्च किमन्यैः शास्त्रसंग्रहैः । न यस्य तिष्ठते गेहे शास्त्रं भागवतं कलौ । कथं स वैष्णवो ज्ञेयः शास्त्रं भागवतं कलौ । गृहे न तिष्ठते यस्य स विप्रः श्वपचाधमः ॥ यत्र यत्र भवेद्विप्र शास्त्रं भागवतं कलौ । तत्र तत्र हरिर्याति त्रिदशैः सह नारद ॥ यः पठेत् प्रयतो नित्यं श्लोकं भागवतं मुने । अष्टादशपुराणानां फलं प्राप्नोति मानव इति । तदेवं परमार्थविवित्सुभिः श्रीभागवतमेव साम्प्रतं विचारणीयमिति स्थितम् । अतएव सत्स्वपि नानाशास्त्रे [illegible] । कलौ नष्टदृशामेष पुराणार्कोऽधुनोदित इति । अज्ञतारूपकेण तद्विना नान्येषां सम्यग्वस्तुप्रकाशकत्वमिति प्रतिपद्यते । यस्यैव श्रीमद्भागवतस्य भाष्यभूतं श्रीहयशीर्षपञ्चरात्रे शास्त्रकथनप्रस्तावे गणितं तन्त्रन्तु भागवताभिधं तन्वम् । यस्य साक्षात् श्रीहनु-मद्भाष्य वासनाभाष्य सम्बन्धोक्तिविद्वत्कामधेनु-तत्त्वदीपिका-भावार्थदीपिका-परमहंसप्रिया-शुकहृदयादयो व्याख्याग्रन्थास्तथा मुक्ताफलहरिलीलाभक्ति रत्नावल्यादयो निबन्धाश्च विविधा एव तत्तन्मतप्रसिद्धमाहानुभावकृता विराजन्ते यदेव चहेमाद्रिग्रन्थस्य दानखण्डे पुराणदानप्रस्तावमत्स्य पुराणीयतल्लक्षणधृत्या प्रशस्तम् । परिशेषखण्डस्य कालनिर्णये च कलियुगधर्मनिर्णये कलि सभा-जयन्त्याख्याः इत्यादिकं यद्वाक्यत्वेनोर्थाप्य तत्प्रतिपाद्यधर्म एव कलावङ्गीकृतः । संवत्सरप्रदीपे च तत्कर्त्रा शतशोऽथ सहस्रैरि-त्यादिकं प्राग्दर्शितस्कान्दवचनजातमुत्थाप्य सर्वैकलिदोषतः पाविड्याय कतिचिच्छ्रीमद्भागवतवचनानि लेख्यानीति लिखितानि । अतएव सर्वगुणयुक्तत्वमस्यैव इदं धर्मः प्रोज्झितकैतव इत्यादौ । वेदाः पुराणं काव्यञ्च प्रभुर्मित्रं प्रियेव च । बोधयन्तीति हि प्राहु-स्त्रिवृद्भागवतं स्मृतमिति मुक्ताफले हेमाद्रिकारवचने चेति । मत्स्यादीनां यत् पुराणाधिक्यं श्रूयते तत् त्वापेक्षिकमिति ।

अथ व्याख्याने । जन्माद्यस्येति । अत्र पूर्वार्द्धस्यार्थः । अर्थोऽयं ब्रह्मसूत्राणामिति गारुडोक्तेरस्य महापुराणस्य ब्रह्मसूत्र-कृत्रिमभाष्यात्मकत्वात् प्रथमं तदुपादायैवावतारः । तत्र पूर्वमथातो ब्रह्मजिज्ञासेति व्याचष्टे तेजोवारिमृदामित्यादर्द्धेन । बीज-मायां प्राथमिकत्वादस्य सूत्रत्वम् । अत्र ब्रह्मजिज्ञासेति व्याचष्टे परं धीमहीति । परं श्रीभगवन्तं धीमहि ध्यायेम । तदेवं शुकप्रश्नहेया योगवृत्त्या बृहत्त्वात् ब्रह्म यत् सर्वात्मकं तद्बृंहितञ्च भवति तत् तु निजरश्म्यादिभ्यः सूर्य्य इव सर्वेभ्यः परमेव स्वतो भवतीति मूलरूप भगवत्प्रदर्शनाय परपदेन ब्रह्मपदं व्याख्यायते तथात्र भगवानेवेत्यभिमतं पुरुषस्य तदंशत्वात् निर्विशेषब्रह्मणो गुणादिहीनत्वात् उक्त हि श्रीरामानुजाचार्य्यचरणैः । सर्वत्र बृहत्त्वगुणयोगेन हि ब्रह्मशब्दः प्रवृत्तः । बृहत्त्वञ्च स्वरूपेण गुणैश्च यत्रानवधिकातिशयः । सोऽस्य मुख्यार्थः । स च सर्वेश्वर एवेति । उक्तञ्च प्रचेतोभिः । न ह्यन्तो यद्विभूतीनां सोऽनन्त इति गीयत इति । अतएव विविधमनोहरानन्ताकार-त्वेऽपि तत्तदाकाराश्रयपरमाद्भुतमुख्याकारत्वमपि तस्य व्यञ्जितम् । तदेवं सूत्रस्थे सिद्धे तेनैव परत्वेन तस्य विश्वधारिरूपकभग-वत्त्वमेव सिद्धं तस्यैव ब्रह्मशिवादिपरत्वेन दर्शितत्वात् । अत्र जिज्ञासेत्यस्य व्याख्या धीमहीति । यतस्तज्जिज्ञासायास्तात्पर्य्यं तद्ध्यान एव । तदुक्तमेकादशे स्वयं भगवता शाब्दब्रह्मणि निष्णातो न निष्णायात् परे यदि । श्रमस्तस्य श्रमफलो ह्यधेनुमिव रक्षत इति । ततो धीमहीत्यनेन श्रीरामानुजमते जिज्ञासापदं निदिध्यासनपरमेवेति स्वीयत्वे नाङ्गीकरोति श्रीभागवतनामा सर्ववेदान्तसाररूपोऽयं ग्रन्थ इत्यायातम् । धीमहीति बहुवचनं कालदेशपरम्पराश्रितस्य सर्वस्यापि तत्कर्त्तव्यताभिप्रायेण । अनन्तकोटिब्रह्माण्डान्तर्य्यामिणां पुरुषाणामंशिभूते भगवत्येव ध्यानस्य विधानात् । अनेनैकजीववादजीवब्रह्मैक्यवादोऽपि निरस्तः । ध्यायतिरपि भगवतो मूर्त्त-त्वमेव बोधयति ध्यानस्य मूर्त्त एवोदकुम्भार्थत्वात् । सति च सुसाध्ये पुमर्थोपाये दुःसाध्यस्य पुरुषाप्रवृत्त्या स्वत एवापकर्षात् तदुपासक-स्यैव युक्ततमत्वनिर्णयाच्च । तथाच श्रीगीतोपनिषदः । मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते । श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्य्युपासते । ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् । अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते इति ॥ इदमेव च विवृतं ब्रह्मणा । श्रेयःसृतिं भक्तिमुदस्य ते विभो क्लिश्यन्ति ये केवलबोधलब्धये । तेषामसौ क्लेशल एव शिष्यते नान्यद् यथा स्थूलतुषावघातिनामिति । अतएवास्य ध्येयस्य स्वयं भगवत्त्वमेव साधितं शिवादयश्च व्यावृत्ताः । तथा धीमहीति लिङा द्योतिता पृथगनुसन्धानबहिःप्रार्थना ध्यानोपलक्षितं भगवद्भजनमेव परमपुरुषार्थत्वेन व्यनक्ति । ततो भगवतस्तु तथात्वं स्वयमेव सुव्यक्तम् । ततश्च यथोक्तपरममनोहरमूर्त्तित्वमेव लक्ष्यते । तथाच माध्व बृहद्भाष्ये बृहत्पार्थिवं बृहदन्तरीक्षं बृहद्दिवं बृहद्भ्यो नाम नामभ्यो नामामिति । तदेवं ब्रह्मजिज्ञासेति व्याख्यातम् अथात इत्यस्य व्याख्यामाह सत्यामिति । यतस्त-त्राथशब्द आनन्तर्य्ये अतःशब्दः पूर्ववृत्तस्य हेतुभावे वर्त्तते तस्मादथेति स्वाध्यायक्रमतः प्राक्प्राप्तकर्मकाण्डपूर्वमीमांसया सम्यक् कर्मज्ञानादनन्तरमित्यर्थः । अत इति तत्क्रमतः समनन्तरप्राप्तब्रह्मकाण्डे तूत्तरमीमांसया निर्णयस्सम्यगर्थेऽधीतश्चेत् यत्किञ्चिदनुसंहि-तार्थैः कुतः कुतश्चिद्वाक्यार्थैस्तोरित्यर्थः । पूर्वमीमांसायाः प्रकृतार्थविरोधितर्कोपन्यासरूपपूर्वपक्षत्वेन उत्तरमीमांसात्मके सम्यगर्थ-निर्णायकसिद्धान्तानुकूलतर्कोपन्यासरूपोत्तरपक्षेऽस्मिन्नवश्यापेक्षत्वादविरुद्धांशेन सहायत्वात् कर्मणः शान्त्यादिलक्षणसत्त्वशुद्धिहेतु-त्वाच्च तदनन्तरमित्येव लब्धम् । वाक्यानि चैतानि । तद् यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते । अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यकामान् तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति न स पुनरावर्त्तत इति स चानन्त्याय कल्पत इति निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीति इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति चेति च । तदेतदुभय विवृतं श्रीरामानुजेन शारीरके । मीमांसापूर्वभागज्ञातस्य कर्मणोऽल्पास्थिरफलत्वं तदुपरितनभागावसेयस्य ब्रह्मज्ञानस्य त्वनन्ताक्षय्य-फलत्वं श्रूयते । अतः पूर्ववृत्तात् कर्मज्ञानादनन्तरं ब्रह्म ज्ञातव्यमित्युक्तं भवति । तदाह सर्वोदिवृत्तिकारो भगवान् बोधायनः । वृत्तात् कर्माधिगमादनन्तरं ब्रह्मविविदिषेति । एतदेव पुरञ्जनोपाख्याने च दक्षिणायामकथयोः पितृदेवहूशब्दाभिरुक्तो [illegible] । तदेवं सम्यक् कर्मकाण्डज्ञानादनन्तरं ब्रह्मकाण्डगतेषु केषुचिद्वाक्येषु स्वर्गाद्यानन्दस्य वस्तुविचारेण दुःखरूपत्व[illegible]

स्त्वव्यभिचारिपरमानन्दत्वेन सत्यत्वज्ञानमेव ब्रह्मजिज्ञासायां हेतुरित्याह सत्यस्यार्थे लक्ष्ये तन्निर्गमितार्थमेवाह सत्यमिति सर्वकालाव्यभिचारिसत्ताकमित्यर्थः । परमित्यनेनान्वयात् । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म इत्यत्र श्रुतौ च । अनेनैव तदेवमन्यस्य तदिच्छाभीनसत्ताकत्वेन व्यभिचारिसत्ताकत्वमायाति । सत्यतदपि व्यभिचारिसत्ताकमेव व्याख्यातो प्रथमं इदानीं तु व्यभिचारिसत्ताकं व्याचष्टेति भावः । अत्र परस्यैव व्यनक्ति धाम्नेति । धामशब्देनात्र प्रभाव उच्यते प्रकाशो वा गृहदेहत्विट्प्रभावा धामानीत्यमरादिनानार्थवर्गात् न तु स्वरूपम् । तथा कुहकशब्देनात्र प्रतारणाकृदुच्यते तच्च जीवस्वरूपावरणविक्षेपकारित्वादिना मायायैवार्थं ज्ञेयम् । तदुक्तं मायां व्युदस्य चिच्छक्त्येति । तस्या अपि शर्करागन्तुकत्वे स्वेनेत्यस्य वैयर्थ्यं स्यात् स्वरूपेणेत्येव व्याख्याने तु स्वेनेत्यनेनैव चरितार्थता स्यात् । अथ कर्मणि च तथा व्याख्यानेऽपि कुहकनिरसनलक्षणा शक्तिरेवापद्यते । सा च साधकतमतारूपा तृतीयया व्यक्तेति । एतेन मायालक्षणपदार्थविलक्षणं यद्वस्तु तत् तस्य स्वरूपमिति स्वरूपलक्षणमपि गम्यम् । तत्र सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रुतिप्रसिद्धमेव एतच्छ्रुतिलक्षणमेव च सत्यमिति विन्यस्तम् । तदेवं स्वरूपशक्तिश्च साक्षादेवोपक्रान्ता । अतः सुतरामेवास्य भगवत्त्वं स्पष्टम् । अथ सत्यत्वे युक्तिं दर्शयति यत्रेति । यत्र यत्र सर्वत्र स्थिते वासुदेवे भगवति यस्मिन् स्थितत्रयाणां गुणानां भूतेन्द्रियदेवतात्मकानां सर्गः पारमार्थिकः सन्नपि अयमस्मृषा शुक्तावि रजतादिकमिवारोपितो न भवति । किन्तु यतो वा इमानीति श्रुतिप्रसिद्धे ब्रह्मणि यत्र सर्वथा स्थितत्वात् संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशानिति न्यायेन यदेककर्तृत्वाच्च सत्य एव । तत्र दृष्टान्तेनाप्यमृषात्वं साधयति तेजोवारिमृदां विनिमयः परस्परांशव्यत्ययः परस्परस्मिन्नंशेनावस्थितिरित्यर्थः । स यथा मृषा न भवति किन्तु यथेश्वरनिर्माणं तथैवार्थः । इमास्तिस्रो देवतास्त्रिवृदेकैका भवति । यदग्नेरोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यत् शुक्लं तदपां यत् कृष्णं तदन्नस्येति श्रुतेः । तदेवमर्थस्यास्य श्रुतिमूलत्वात् कल्पनामूलत्वमन्योऽर्थः स्वल एव परास्तः । तत्र च सामान्यतया निर्दिष्टानां तेज आदीनां विशेषत्वे संक्रमणो न शाब्दिकानां हृदयमध्यारोहति । यदि च तदेवाभिप्रेत तदा वार्यादीनि मरीचिकादिषु यथेत्येवावक्ष्यत । किञ्च तन्मते ब्रह्मणस्त्रिसर्गस्य मुख्यं जन्म नास्ति किन्त्वारोप एव जन्मेत्युच्यते स पुनर्भ्रमादेव भवति भ्रमश्च सादृश्यावलम्बी सादृश्यन्तु कालभेदेनोभयमेवाधिष्ठानं करोति रजतेऽपि शुक्तिभ्रमसम्भवात् । न चैकात्मकं भ्रमाधिष्ठानं यद्वात्मवस्तु भ्रमकल्पितमित्यस्ति नियमः । मिथो मिलितेषु विद्युद्वह्निधूमपर्वतवृक्षेषु भ्रमसम्भवात् । तदेवं ब्रह्मण्यप्यनादित एव त्रिसर्गः प्रत्यक्षं प्रतीयते । ब्रह्म च चिन्मात्रतया स्वत एव स्फुरदस्ति । तस्मादनाद्यज्ञानाक्रान्तस्य जीवस्य यथा चिद्रूपतासादृश्येन ब्रह्मणि त्रिसर्गभ्रमः स्यात् तथा त्रिसर्गेऽपि ब्रह्मभ्रमः कथं न कदाचित् स्यात् । ततश्च ब्रह्मण एवाधिष्ठानत्वमित्यनियमे सर्वनाशप्रसङ्गः । ततश्च श्रुतिमूल एव व्याख्याने सिद्धे सोऽयमभिप्रायः यत्र हि मणिस्थितिः किन्त्वन्यत्रैव दृश्यते तत्रैव तदारोपः सिद्धः । ततश्च वस्तुतस्तद्योगात् तत्र तत्सत्तया तत्सत्ता कर्तुं न शक्यते एव । त्रिसर्गस्य तु तच्छक्तिविशिष्टात् भगवतो मुख्यवृत्त्यैव जातत्वेन श्रुतत्वात् तद्व्यतिरेकेण इयतिरेकात् तथैव सर्वात्मकं सोऽस्ति । ततस्तस्मिन् न व्यारोपितश्च । आरोपस्तु तथापि धाम्नस्त्वादिरीत्यैवाचिन्त्यशक्तित्वात् तेन भिन्नत्वाभावेऽपि तच्छक्तिरूप एव । तथा एकदेशस्थितस्याग्नेर्ज्योत्स्ना विस्तारिणी यथेत्यनुसारेण तत्सत्तया तत्सत्ता भवति । ततो भगवतो मुख्यं सत्यत्वं त्रिसर्गस्य च न मृषात्वमिति । तथा श्रुतिः सत्यस्य सत्यमिति तथा प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति प्राणशब्दोदितानां स्थूलसूक्ष्मभूतानां व्यवहारतः सत्यत्वेनाभिमतानां मूलकारणभूतं परमसत्यं भगवन्तं दर्शयतीति । अथ तमेव तटस्थलक्षणेन च तथा व्यञ्जयन् विषयार्थतया ब्रह्मसूत्राणामेव विवृतिरियं संहितेति विज्ञापयिषया च तदनन्तरं सूत्रमेव प्रथममनुवदति जन्माद्यस्य यत इति । जन्मादीति सृष्टिस्थितिप्रलयं तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । अस्य विश्वस्य ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानेककर्तृभोक्तृसंयुक्तस्य प्रतिनियतदेशकालनिमित्तक्रियाफलाश्रयस्य मनसाप्यचिन्त्यविविधविचित्ररचनारूपस्य यतः यस्मात् अचिन्त्यशक्तेः स्वयमुपादानरूपात् कर्त्रादिरूपाच्च जन्मादि तं परं धीमहीत्यन्वयः । अत्र विषयवाक्यञ्च भृगुर्वै वारुणिर्वरुणं पितरमुपससार अधीहि भगवो ब्रह्मेति आरभ्य यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद् ब्रह्मेति तत् तेजोऽसृजतेत्यादि च । जन्मादिकमिहोपलक्षणं न तु विशेषणं ततस्तज्ज्ञाने तन्न प्रविशति किन्तु शुद्ध एव लभ्येत इति । किञ्चात्र प्रागुक्तविशेषणाविशिष्टविश्वजन्मादिस्तादृशहेतुत्वेन सर्वशक्तित्वं सत्यसङ्कल्पत्वं सर्वज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वं च तस्य सूचितम् । यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः यः सर्वस्य वशीत्यादिश्रुतेः । तथा परत्वेन निरस्ताखिलहेयप्रत्यनीकस्वरूपत्वं ज्ञानाद्यनन्तकल्याणगुणत्वञ्च सूचितम् । न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते इत्यादिश्रुतेः । ये तु निर्विशेषं वस्तु जिज्ञास्यमिति वदन्ति तन्मते ब्रह्मजिज्ञासायां जन्माद्यस्य यत इत्यसङ्गतं स्यात् निरतिशयं बृहत् बृंहणञ्चेति निर्वचनात् तच्च ब्रह्म जगज्जन्मादिकारणमिति वचनाच्च । एवमुत्तरेष्वपि सूत्रेषु सूत्रोदाहृतश्रुतिगणो चेक्षणान्वयदर्शनात् सूत्राणि सूत्रोदाहृतश्रुतयश्च नात्र प्रमाणम् । तर्कश्च साध्यधर्माव्यभिचारिसाधनधर्मान्वितवस्तुविषयत्वात् न निर्विशेषवस्तुनि प्रमाणम् । जगज्जन्मादिभ्रमो यतस्तद्ब्रह्मेति स्वोत्प्रेक्षापक्षे ते च न निर्विशेषवस्तुसिद्धिः भ्रममूलमज्ञानमज्ञानसाक्षि ब्रह्मेत्यभ्युपगमात् । साक्षित्वं हि प्रकाशैकरसतयोच्यते । प्रकाशत्वन्तु जडाद्व्यावर्तकं स्वस्य परस्य व्यवहारयोग्यतापादनस्वभावेन भवति । तथा सति सविशेषत्वम् । तदभावे प्रकाशतैव न स्यात् तुच्छतैव स्यात् । किञ्च तेजो वारिमृदामित्यनेनैव तेषां विवक्षितं सेत्स्यतीति जन्माद्यस्य यत इत्यप्रयोजकं स्यात् । अतस्तद्विशेषणत्वे लब्धे स च विशेषः शक्तिरूप एव । शक्तिश्चान्तरङ्गा बहिरङ्गा तटस्था चेति त्रिधा दर्शिता । तत्र विकारात्मकेषु जगज्जन्मादिषु साक्षाद्धेतुता बहिरङ्गाया एव स्यात् इति सा मायाख्या चोपक्रान्ता तटस्था च यथं धीमहीत्यनेन । अथ यद्यपि भगवतोऽवतारतदुपादानभूतप्रकृत्याख्यशक्तिविशिष्टात् पुरुषादेवास्य जन्मादि तथापि भगवत्येव तद्धेतुता पर्यवस्यति समुद्रैकदेशो यस्य जन्मादि तस्य समुद्र एव जन्मादीतिवत् । तथोक्तं प्रकृतिर्यस्योपादानमाधारः पुरुषः परः । सतोऽभिव्यञ्जकः कालो ब्रह्म तत्त्रितयं त्वहमिति । तस्य भगवतो जन्माद्यस्य यत इत्यनेनापि मूर्तत्वमेव लभ्यते । यतो मूर्तस्य जगतो मूर्तिशक्तिनिधानरूपतायाश्चानन्तपरशक्तीनां निधानरूपोऽसाविन्याक्षिप्यते तस्य परमकारणत्वाङ्गीकारात् । न च तस्य मूर्तत्वं साधयन्तो जन्मापतेद् अनवस्थापत्तेरेकस्यैवादित्वेनाङ्गीकारात् सांख्यानामव्यक्तस्येव स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिप इति श्रुतिनिषेधात् अनादिसिद्धाप्राकृतस्वरूपा-

क्रमसंदर्भः ।

पिकमूर्त्तित्वेन ब्रह्म तत्स्वरिसे श्च । तदेवं मूर्त्तत्वे सिद्धे स च मूर्त्तो विष्णुनारायणादिसाक्षात् रूपक: श्रीभगवानेव मान्यः । तथाच यस्य
सर्वाणि भूतानि भवन्त्यादियुगागमे । यस्मिंश्च प्रलयं यान्ति पुनरेव युगक्षये । इत्यादिकं तत्प्रतिपादकं सहस्रनामादौ अत्रैव तु यथोक्तम्
अविद्धदृग्वपुः श्रीमानिति । यत्र ब्रह्मानन्दं स्रष्टा पाता च संहर्ता च एको हरिरीश्वरः । अहमेवासमेवाग्र इत्यादिकमन्येषां वाक्यो यथावदुच्यते । एव-
मेदक्रियापरपारम् तु सर्वात्मनेऽतिम । सृष्ट्यादिकं समस्तन्तु विष्णोरेव परं भवेदिति । महोपनिषदि च । स ब्रह्मणा सृजति स
रुद्रेण विलापयतीत्यादिकम् । अतएव चिद्गतस्य । निखिले परमीशस्य विश्वसर्गनिरोधयोः । हिरण्यगर्भः सर्वश्च कालस्याख्यरूपि-
णस्तवेति । तत्र यो रूपरहितः कालः कालकालिकतस्य निमित्तमात्रत्वमिति व्यधिकरणम् एव पक्षयो । तथा आद्योऽवतार:
पुरुष: परस्येत्यादि । यद्यप्यतोऽस्य स्थितिजन्मनाशा इत्यादि च । तदेवमत्रापि तथाविधमूर्त्तिभगवानेवोपक्रान्तः । तदत्र तटस्थ-
लक्षणेन परं निर्धार्य तदेव लक्षणं ब्रह्मसूत्रे शास्त्रयोनित्वात् तत्तु समन्वयादित्येतत् सूत्रद्वयेन स्थापितमस्ति । तत्र पूर्वसूत्रस्यार्थः
कुतः ब्रह्मणो जगज्जन्मादिहेतुत्वं तत्राह शास्त्रं योनिर्ज्ञानकारणं यस्य तत्त्वात् यतो वा इमानीत्यादिशास्त्रप्रमाणकत्वादिति ।
मात्र दर्शनान्तरवत् तर्कप्रमाणकत्वं तर्काप्रतिष्ठानादत्यन्तातीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षादिप्रमाणाविषयत्वात् ब्रह्मणश्च इति भावः । वैशेषिका-
स्तत्त्वमिराधाज्ञायां तर्को लोकवत्तु लीलाकैवल्यमित्यादिना निराकरिष्यन्ते । अत्र तर्कोऽयं ईश्वरः कर्त्ता न भवति प्रयोजनशून्यत्वात्
मुक्तात्मवत् तनुभुवनादिकं जीवकर्तृकं कार्यत्वात् घटवत् । विमतिविषयः कालो न लोकशून्यः कालत्वात् वर्त्तमानकालवदित्यादि ।
तदेवं दर्शनान्तरानुगुणतर्कानुसारेण दर्शनान्तरप्रातिकूल्यपराहतमिति शास्त्रैकप्रमाणकः परब्रह्मभूतः सर्वेश्वरः पुरुषोत्तमः । शास्त्रन्तु
सकलेतरप्रमाणापरिदृष्टसमस्तवस्तुविजातीयसार्वज्ञ्यसत्यसङ्कल्पत्वादिमिश्रानवधिकातिशयापरिमितोदारगुणसागरं निखिलहेय-
प्रत्यनीकस्वरूपं प्रतिपादयतीति न प्रमाणान्तरावसितवस्तुसाधर्म्यप्रयुक्तदोषगन्धः । अतएव स्वाभाविकानन्तनित्यमूर्त्तिमत्त्वमपि तस्य
सिद्धमिति । अथोत्तरसूत्रस्यार्थः । ब्रह्मणः कथं शास्त्रप्रमाणकत्वं तत्राह तत्त्विति । तुशब्दः प्रसक्ताशङ्कानिवृत्त्यर्थः । तच्छास्त्रप्रमाण-
कत्वं ब्रह्मणः सम्भवत्येव कुतः समन्वयात् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपपादनं समन्वयस्तस्मात् । तत्रान्वयः सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति
आनन्दो ब्रह्मेति एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति तत् सत्यं स आत्मेति सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति ब्रह्म वा इदमेकमेवाग्र आसीदिति आत्मा
वा इदमेक एवाग्र आसीदिति आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविध इति पुरुषो ह वै नारायण इति एको ह वै नारायण आसीदिति तदैक्षत
बहु स्यां प्रजायेयेति तस्माद् वा एतस्मादात्मनः आकाशः सम्भूत इति तत्तेजोऽसृजतेति यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते इति पुरुषो ह
वै नारायणोऽकामयत अथ नारायणादजोऽजायत यतः प्रजाः सर्वाणि भूतानि नारायणः परं ब्रह्मतत्त्वं नारायणः परं ऋतं सत्यं परं ब्रह्म
पुरुषं कृष्णपिङ्गलमित्यादिषु । अथ व्यतिरेकः कथमसतः सज्जायेतेति को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यादिति
एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा न च शङ्कर इत्यादिषु । अन्येषाञ्च वाक्यानां समन्वयस्तत्रैव वक्ष्यते आनन्दमयोऽभ्यासादित्यादिना ।
स चैवं परमानन्दरूपत्वेनैव समन्वितो भवतीति तदुपलब्ध्यैव परमपुरुषार्थसिद्धेरप्रयोजनशून्यत्वमपि । तदेवं सूत्रद्वयार्थं स्थिते
तदेतद्व्याचष्टे अन्वयादितरतश्चार्थेषु इति । अर्थेषु नानाविधेषु वेदवाक्यार्थेषु सत्सु अन्वयाद्न्वयमुखेन यतो यस्मादस्मादस्य जन्मादि
प्रतीयते तथा इतरतो व्यतिरेकमुखेन च यस्मादेवास्य तद् प्रतीयत इत्यर्थः । अतएव तस्य श्रुत्यन्वयव्यतिरेकदर्शितेन परमसुखरूप-
त्वेन परमपुरुषार्थत्वञ्च ध्वनितम् । एको ह वै नारायण आसीदित्यादिशास्त्रप्रमाणत्वेन प्राक्स्थापितरूपत्वञ्चेति । अथेक्षतेर्नाशब्दमिति
व्याचष्टे अभिज्ञ इति । तत्र सूत्रस्यार्थः । इदमाम्नायते छान्दोग्ये । सदेव सोम्येदमग्र आसीत् एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म तदैक्षत बहु स्यां
प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजतेत्यादि । तत्र परोक्तं प्रधानमपि जगत्कारणत्वेनायातीति । तच्च नेत्याह ईक्षतेरिति । यस्मिन् शब्द एव प्रमाणं
न भवति तदशब्दमानुमानिकं प्रधानमित्यर्थः । यतोऽशब्दं अतो न तदिह प्रतिपाद्यम् । कुतोऽशब्दत्वं तस्येत्याशङ्क्याह ईक्षतेः सच्छब्द-
वाच्यसम्बन्धिव्यापारविशेषाभिधायिनः ईक्षतेर्धातोः श्रवणात् तदैक्षतेति ईक्षणं चाचेतने प्रधाने न सम्भवेत् । अन्यत्र चेच्छापूर्विकैव
सृष्टिः स ईक्षत लोकान्नु सृजा इत्यादौ । ईक्षणञ्चात्र तद्विषयसृज्यविचारात्मकत्वात् सर्वज्ञत्वमेव कोडीकरोति तदेतदाह अभिज्ञ इति ।
ननु तदानीमेकमेवाद्वितीयमित्युक्तेस्तस्यैकस्य साधनं न सम्भवति तत्राह स्वराडिति । स्वस्वरूपेण एव यथा तथा राजत इति । न तस्य
कार्यं करणञ्च विद्यते इत्यादौ स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति श्रुतेः । एतेनैतादृशमूर्त्तिमत्त्वमपि स्वाभाविकमित्यायातं निश्वसित-
स्याप्यग्रे दर्शयिष्यमाणत्वात् । तच्च यथोक्तमेवेति । अथ शास्त्रयोनित्वादित्यस्यार्थान्तरं व्याचष्टे तेन इति । तच्चार्थान्तरं यथा कथं तस्य
जगज्जन्मादिकर्तृत्वं कथं वा नान्यतन्त्रोक्तस्य प्रधानस्य न चान्यस्येति तत्राह शास्त्रस्य वेदलक्षणस्य योनिः कारणं तद्रूपत्वात् । एवं
वा अरे अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद् यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं सूत्राण्युपसूत्राणि खिलान्यु-
पखिलानि चेति श्रुतेः । शास्त्रं हि सर्वप्रमाणागोचरविधानन्तज्ञानमयं तस्य च कारणं ब्रह्मैव श्रूयते इति तदेव मुख्यं सर्वज्ञम् । तादृश
सर्वज्ञत्वं विना च सर्वसृष्ट्यादिकमन्यस्य नोपपद्यते इति प्रोक्तलक्षणं ब्रह्मैव जगत्कारणं न प्रधानं न च जीवान्तरमिति । एतदेव विवृ-
ण्वाह तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवय इति ब्रह्म वेदमादिकवये ब्रह्मणे ब्रह्माणं प्रति हृदा अन्तःकरणद्वारैव न तु वाग्द्वारा तेने आवि-
र्भावितवान् । अत्र हृद्वाचकेन ब्रह्मपदेन सर्वज्ञानमयत्वं तस्य ज्ञापितम् । हृदेत्यनेनान्तर्यामित्वं सर्वशक्तित्वञ्च भगवतो ज्ञापितं
आदिकवय इत्यनेन तस्यापि शिक्षानिदानत्वात् शास्त्रयोनित्वञ्चेति । श्रुतिश्चात्र यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति
तस्मै तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये इति । अनेन च शयनलीलाव्यञ्जितनिश्वसितमयवेदो ब्रह्मादिविधिगानुचरा-
श्रयः पद्मनाभस्तदादिमूर्त्तिकः श्रीभगवानेवाभिहितः । विवृतश्चैतत् प्रचोदिता येन पुरा सरस्वतीत्यादिना । अथ तत्तु समन्वयादित्य-
स्यार्थान्तरम् । यथा शास्त्रयोनित्वे हेतुश्च दृश्यते इत्याह तत्त्विति । समन्वयोऽत्र सम्यक् सर्वतोमुखोऽन्वयो व्युत्पत्तिर्वेदार्थपरिज्ञानं
तस्मात् तत्तु शास्त्रनिदानत्वं निर्धार्यत इति । जीवे सम्यग्ज्ञानमेव नास्ति प्रधानस्याचेतनमेवेति भावः । स वेत्ति विश्वं न च तस्य
वेत्ता इत्यादि श्रुतेः । तदेतस्य तदीयसम्यग्ज्ञानं व्यतिरेकमुखेन बोधयितुं जीवानां सर्वेषामपि तदीयसम्यग्ज्ञानाभावमाह मुह्यन्तीति
सूरयः शेषादयोऽपि । यत् यत्र शब्दब्रह्मणि । तदेतद् विवृतं स्वयं भगवता किं विधत्ते किमाचष्टे किमनूद्य विकल्पयेत् । इत्यस्य

क्रमसंदर्भः ।

हृदयं लोके नान्योऽस्त्येव कश्चनेति । अनेन च साक्षाद् भगवानेवाभिहितः । तथा दशलक्षणार्थोऽप्यत्रैव दृश्यः । तत्र सर्गविसर्गस्थानपोषणोतयः मन्वन्तरेशानुकथा च स्थानान्तर्गते । पोषणं तेन इत्यादौ । ऊतिर्मुह्यन्तीत्यादौ । मुक्तिर्जीवानामपि निरोधः जन्माद्यस्य यत इत्यत्र । मन्वन्तरेशानुकथा च स्थानान्तर्गते । आश्रयः परं सत्यमित्यत्र । स च स्वयं भगवत्वेन श्रीकृष्ण एवेति पूर्वोक्ततत्सान्निध्ये सति कुहकनिरसनैव्यञ्जकेन धाम्नेत्यादौ । आश्रयः परं सत्यमित्यत्र । स च स्वयं भगवत्वेन श्रीकृष्ण एवेति पूर्वोक्तप्रकार एव व्यक्त इति । तदेवमस्मिन्नुपक्रमवाक्ये सर्वेषु पदवाक्यतात्पर्य्येषु तस्य ध्येयस्य सविशेषत्वं मूर्तिमत्त्वं श्रीभगवदाकारत्वञ्च व्यक्तम् । तच्च युक्तं स्वरूपवाक्यान्तरव्यक्तत्वात् । समस्तवेदस्तुत्यर्थं संगृह्यानुस्मारयति योऽस्यैतत्प्रेक्षक इति निमित्तकारणत्वम् । योऽस्योत्प्रेक्षक आदिमध्यनिधने योऽव्यक्तजीवेश्वरः यः सृष्ट्वेदमनुप्रविश्य ऋषिणा चक्रे पुरः शास्ति ताः । यं सम्पद्य जहात्यजामनुशयी सुप्तः कुलायं यथा तं कैवल्यनिरस्तयोनिमभयं ध्यायेदजस्रं हरिमिति । अतो धर्मः प्रोज्झितेत्याद्यनन्तरवाक्येऽपि किं वापरैरित्याद्यिना तत्रैव तात्पर्य्यं दर्शितम् । तथोपसंहारवाक्याधीनार्थत्वादुपक्रमवाक्यस्य नातिक्रमणीयत्वमेव । कस्मै येन विभासितोऽयमित्यादिना दर्शितं तस्य तादृशविशेषत्वादिकम् । यथैवात्मगृहीतिरितरवदुत्तरादित्यत्र शाङ्करशारीरकस्यास्यां योजनायामुपक्रमोक्तस्य स्वच्छन्दवाक्यस्यात्समुपसंहारस्थादात्मशब्दात् लभ्यते तद्वदिहापि चतुःश्लोकीप्रभृतिभगवत्त्वं दर्शितं श्रीव्याससमाधावपि तस्यैव ध्येयत्वम् । तदेव च स्वसुखनिभृतेत्यादि श्रीशुकहृदयानुगतमिति । यद्वा पुनश्च विष्णुपुराणीयभगवच्छब्दनिरुक्तिवत् साक्षाच्छ्रीकृष्णाभिधेयत्वेनापि योजयति जन्माद्यस्येति । नराकृति परं ब्रह्मेति पुराणवर्गात् । तस्मात् कृष्ण एव परो देवस्तं ध्यायेदिति श्रीगोपालतापनीश्रुतेश्च, परं श्रीकृष्णं धीमहि । अस्य स्वरूपलक्षणमाह सत्यमिति । सत्यव्रतं सत्यपरं त्रिसत्यमित्यादौ सत्ये प्रतिष्ठितः कृष्णः सत्यमत्र प्रतिष्ठितम् । सत्यात् सत्यश्च गोविन्दस्तस्मात् सत्यो हि नामतः । इत्युद्यमपर्वणि सञ्जयकृत श्रीकृष्णनाम्नां निरुक्तौ च तथाश्रुतत्वात् । एतेन तदाकारस्याव्यभिचारित्वं दर्शितम् । तटस्थलक्षणमाह धाम्ना स्वेनेत्यादि । स्वेन निजस्वरूपेण धाम्ना श्रीमथुरारूपेण । सदा निरस्तं कुहकं मायाकार्य्यलक्षणं येन तम् । मथ्यते तु जगत् सर्वं ब्रह्मज्ञानेन येन वा । तत्सारभूतं यद्यस्यां मथुरा सा निगद्यत इति श्रीगोपालोत्तरतापनीप्रसिद्धेः । लीलामाह आद्यश्च नित्यमेव श्रीमदानकदुन्दुभिव्रजेन्द्रनन्दनतया श्रीमथुराद्वारकागोकुलेषु विराजमानस्यैव स्वस्य कस्मैचिदर्थाय लोके प्रादुर्भावापेक्षया यतः श्रीमदानकदुन्दुभिगृहात् जन्म तस्मादेव इतरतश्च इतरत्र श्रीव्रजेश्वरगृहेऽपि अन्वयात् पुत्रभावतः तदनुगतत्वेनागच्छत् । उत्तरेणैव य इति पदेनान्वयः । यत इत्यनेन तस्मादिति स्वयमेव लभ्यते । कस्मादन्वयात् तत्राह अर्थेषु कंसवञ्चनादिषु तादृशभाववद्भिः श्रीगोकुलवासिभिरेव सर्वानन्दकदम्बकादम्बिनीरूपा सा कापि लीला सिद्ध्यतीति तल्लक्षणेषु वा अर्थेषु अभिज्ञः । ततश्च स्वराट् स्वैर्गोकुलवासिभिरेव राजत इति तत्र तेषां प्रेमवशतामपन्नस्याप्यव्याहतैश्वर्य्यमाह तेन इति । य आदिकवये ब्रह्मणे ब्रह्माणं विस्मापयितुं हृदा सङ्कल्पमात्रेणैव ब्रह्म सत्यज्ञानानन्तानन्दमात्रैकरसमूर्त्तिमयं वैभवं तेने विस्तारितवान् । यत्तदादिविधलौकिकालौकिकतासमुच्चितलीलाहेतोः सूरयस्तत्रत्याः मुह्यन्ति प्रेमातिशयोदयेन वैवश्यमाप्नुवन्ति । यदित्युत्तरेणाप्यन्वयात् । यद्यत एव तादृशलीलातः तेजोवारिमृदामपि यथा यथावद्विनिमयो भवति । तत्र तेजसश्चन्द्रादेर्विनिमयो निस्तेजोवस्तुभिः सह धर्मपरिवर्त्तः । तच्छ्रीमुखादिरुचा चन्द्रादेर्निस्तेजस्त्वविधानात् निकटस्थनिस्तेजोवस्तुनः स्वभासा तेजस्वितापादनाच्च । तथा वारि द्रवञ्च कठिनं भवति वेणुवाद्येन । मृत्पाषाणादिश्च द्रवतीति । यत्र श्रीकृष्णे त्रिसर्गः श्रीगोकुलमथुराद्वारकावैभवप्रकाशः अमृषा सत्य एवेति ।

अथ श्रीवृन्दावने तदीयस्वरूपशक्तिप्रादुर्भावाश्च व्रजदेव्यः । यथा ब्रह्मसंहितायाम् । आनन्दचिन्मयरसप्रतिभाविताभिस्ताभिर्य एव निजरूपतया कलाभिः । गोलोक एव निवसत्यखिलात्मभूतो गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामीति । ताभिः श्रीगोपिकाभिः कलाभिः शक्तिभिः । निजरूपतया स्वीयतया । शक्तित्वञ्च तासां पूर्वोक्तोत्कर्षेण परमपूर्णप्रादुर्भावानां सर्वासामपि लक्ष्मीस्वरूपाणां सङ्ग्रहशक्तिभिः । निजरूपतया स्वीयतया । शक्तित्वञ्च तासां पूर्वोक्तोत्कर्षेण परमपुरुष इति च गोप्यो लब्ध्वाच्युतं कान्तं श्रिय एकान्तवल्लभमिति च ज्ञापयति । गोप्य एव सेव्यमानामिति श्रियः कान्ताः कान्तः परमपुरुष इति च गोप्यो लब्ध्वाच्युतं कान्तं श्रिय एकान्तवल्लभमिति च ज्ञापयति । एतदभिप्रायेणैव स्वायम्भुवागमेऽपि श्रीभूलीलाशक्तेस्तत्प्रेयसीत्रयमुपदिष्टम् । श्रियः कान्तं मनोहरम् एकान्तवल्लभं रहोरमणम् । एतदभिप्रायेणैव स्वायम्भुवागमेऽपि इत्यादौ लक्ष्मीतोऽप्युत्कर्षवर्णनं परमव्योमादिस्थिताभ्यस्तत्तत्रस्था एव तस्माल्लक्ष्मीत्वेऽप्यासां कुरुपाण्डवन्यायेन नायं श्रियोऽङ्ग इत्यादौ लक्ष्मीतोऽप्युत्कर्षवर्णनं परमव्योमादिस्थिताभ्यस्तत्तत्रस्था एव प्रसिद्धाभ्यो लक्ष्मीभ्य आधिक्यविवक्षयेति मन्तव्यम् । श्रीवृन्दावनलक्ष्म्यस्त्वेता एवेति । तास्तु नित्यसिद्धा एव । आसां महत्त्वन्तु ह्लादिनीसारवृत्तिविशेषप्राधान्यात् तदुक्तमानन्दचिन्मयरसप्रतिभाविताभिरिति । आनन्दचिन्मयरसेन प्रेमरसविशेषेण भाविताभिरतत्प्राधान्याभिरित्यर्थः अतएव तत्प्राचुर्य्यप्रकाशेनाचिन्त्यानन्तशक्तियुक्तस्य भगवतः श्रीकृष्णस्यापि तासु परमोल्लासप्रकाशो भवति येन तासां रसोत्कर्षा जायते तथैवाह भगवानपि ता रात्रीरिति । न केवलमेतावन्मात्रं किन्त्वेताभिः समं परमप्रेमोल्लासावधित्वमवगम्यते तथाह त्रैलोक्यलक्ष्म्येकपदं वपुर्दधदिति ह्रस्रोत्तराधिकं तातीति तत्रातिशुशुभे ताभिरिति च । अथ तासां नामानि श्रूयन्ते भविष्योत्तरे मल्लद्वादशीप्रसङ्गे श्रीकृष्णयुधिष्ठिरसंवादे । गोपीनामानि राजेन्द्रप्राधान्येन निबोध मे । गोपाली पालिका धन्या विशाखा ध्याननिष्ठिका । राधानुराधा सोमाभा तारका दशमी तथेति । तथेति दशम्यपि तारकानाम्न्यस्त्यर्थः । स्कान्दे प्रह्लादसंहितायां द्वारकामाहात्म्ये श्रीललिताद्युक्तेत्यग्रिना ललिता श्यामला धन्या विशाखा राधा शैव्या पद्मा भद्रेत्येतान्यपि च गृहीतानि । अथ च वनिताशतकोटिभिरित्यागमप्रसिद्धेरन्यान्यपि लोकशास्त्रयोरवगन्तव्यानि । अत्र शतकोटित्वान्यथानुपपत्त्यापि तासां तन्महाशक्तित्वमहालक्ष्मीत्वमेवावगम्यते तदेवं परममधुरप्रेमवृत्तिमयीषु तास्वपि तत्सारांशोद्रेकमयी श्रीराधिका तस्यामेव प्रेमोत्कर्षपरमावधित्वस्य दर्शितत्वात् यत्र च तत् प्रेमवैशिष्ट्यं तत्रैव प्रकाशाधिक्यमपि । अतएव श्रीवृन्दावने राधिकाया एव परमलक्ष्मीत्वम् । अतएव सतीष्वन्यासु तास्वपि मुख्यत्वाभिप्रायेणैव तस्या एव श्रीवृन्दावनाधिपत्येन नामग्रहणम् । पाद्मे च वृन्दावनाधिपत्यञ्च दत्तं तस्यै प्रतुष्यता । कृष्णेनान्यत्र देवी तु राधा वृन्दावने वने इति । अतएव विशेषतः श्रीराधायास्तादृशत्वं बृहद्गौतमीये तथाहि श्रीबलदेवं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं सत्यं तत्त्वपरत्वञ्च तत्त्वत्रयमहं किल । त्रितत्त्वरूपिणी सापि राधिका मम वल्लभा । प्रकृतेः पर एवाहं सापि मच्छक्तिरूपिणी । सात्त्विकं रूपमास्थाय पूर्णोऽहं ब्रह्म चित्परः ॥ ब्रह्मणा प्रार्थितः सम्यक् सम्भवामि युगे युगे । तया सार्द्धं त्वया सार्द्धं नाद्यायदेवताद्युद्धाभित्यादि ॥

क्रमसन्दर्भः ।

सत्यं कार्यत्वं सत्यं कारणत्वं ततोऽपि परत्वं चेति यत् तत्त्वत्रयं तद्रूपमित्यर्थः । तत्रैवाग्रे श्रीराधायाः देवी कृष्णमयी प्रोक्ता राधिका परदेवता सर्वलक्ष्मीमयी सर्वकान्तिः सम्मोहिनी परेति । ऋक्परिशिष्टश्रुतिश्च तथैवाह राधया माधवो देवो माधवेनैव राधिका । विभ्राजन्ते जनेष्वा इति विभ्राजन्तो विभ्राजते आ सर्वत इति श्रुतिपदार्थः । एतत्सर्वमभिप्रेत्य मुकुन्दस्याङ्के तादृशीऽन्यथैः सम्यक् अन्याधर्ष्यति । यतोऽन्वयात् अन्वेति अनुगच्छति सदा निजपरमानन्दशक्तिरूपायां तस्यां श्रीराधायामासक्तो भवतीत्यन्वयः श्रीकृष्णस्तादृशाद् यस्मात् तथा इतरतः इतरस्याश्च तस्य सदा द्वितीयायाः श्रीराधाया एव यतो यस्या आद्यस्य आदिरसस्य जन्म प्रादुर्भावः यावेव आदिरसविद्यायाः परमनिधानमित्यर्थः । अतएव तयोरत्यद्भुतविलासमाधुरीधुरीणतामुद्दिशति । च अर्थेषु तत्तद्विलासकलापेषु अभिज्ञो विदग्धः यो च स्वेन तथा तथाविधेन आत्मना राजते विलसतीति स्वराट् अतएव सर्वतोऽप्याश्चर्यरूपयोस्तयोर्विशेषेण मम तदकृपैव सामर्थ्यमाह आदिकवये प्रथमं तल्लीलावर्णनमारभमाणाय मह्यं श्रीवेदव्यासाय हृदा अन्तःकरणद्वारेव ब्रह्म निजलीलाप्रतिपादकं शब्दब्रह्म यस्तेने आरम्भसमकालमेव युगपत् सर्वमिदं महापुराणं मम हृदि प्रकाशितवानित्यर्थः । एतच्च प्रथमस्य सप्तम एव व्यक्तम् । यद् यस्यां ब्रह्मादयोऽपि मुह्यन्ति स्वरूपसौन्दर्यगुणादिभिरत्यद्भुता, कथमिति निश्चेतुमारब्धा निश्चेतुं न शक्नुवन्ति एवम्भूता सा यदि मयि कृपां नाकरिष्यत् तदा लब्धमाधवतादृशकृपस्यापि मम तैस्तैः पदैस्तत्पद्धीमन्विच्छन्त्योऽप्यतोऽखिलाः । यस्याः पदैः सुपूतानि त्रिलोक्यापीः समझुवन् इत्यादिना तस्या लीलावर्णनलेशोऽपि साहससिद्धिरसौ नाभविष्यदेवेति भावः । तयोराश्चर्यरूपत्वमेव व्यनक्ति तेजोवारिमृदामचेतनानामपि यथा येन प्रकारेण विनिमयः परस्परं स्वभावविपर्ययो भवति तथा यौ विभ्राजत इति शेषः । वाक्यशेषश्च भावाविर्भूतत्वेन न वक्तुं शक्यानिति गम्यते । तत्र तेजसश्चन्द्रादेस्तत्पवनसकान्तिविस्फारितादिना वारिमृदूषशितेजस्त्वधर्मो वाविर्योरियो नद्यादेश्च वंशीवाद्यादिना रत्यादितेजोवदुच्छलताप्राप्तिः । पाषाणादेर्मृदूवच्च स्तम्भताप्राप्तिः । मृदश्च पाषाणादेस्तत्कान्तिकन्दलीच्छुरितत्वेन तेजोवदुज्ज्वलताप्राप्ति-र्वंशीवाद्यादिना वारिवच्च द्रवताप्राप्तिरिति । तदेतत् सर्वं तस्य लीलावर्णने प्रसिद्धमेव । यत्र यस्यांश्च विद्यमानायां त्रिधा सर्गः श्रीभूलीलेति शक्तिवर्गप्रादुर्भावोऽथवा द्वारकामथुरावृन्दावनानीतिस्थानत्रयगतशक्तिवर्गत्रयप्रादुर्भावो वृन्दावन एव रसस्यचरित्राः सुहृदुदासीनप्रतिपक्षनायिकारूपत्रिभेदानां सर्वासामपि तदुदेशीनामेव प्रादुर्भावो वा मृषा वृथैव । यस्याः सौन्दर्यादिगुणसम्पदा तास्ताः कृष्णे किञ्चिदिव प्रयोजनमर्हन्तीत्यर्थः । तत धीमहीति यच्छब्दलब्धेन तच्छब्देनान्वयः । परमशक्तिशक्तिमत्त्वेनातिशयितमहाभावरसेन वा परस्परमभिन्नतां गतयोस्तयोरैक्यनैव विवक्षितं तदिति । अतएव सामान्यतया परामर्शात् नपुंसकत्वञ्च । कथम्भूतं स्वेन धाम्ना स्वप्रभावेण सदा निरस्तं स्वलीलाप्रतिबन्धकानां कुहकं माया येन तत् । तथा सत्यं तादृशत्वेन नित्यसिद्धम् । यद्वा परस्परं विलासादिभिर्नवरत्नमानन्दसन्दोहदाने कृतसत्यमिव जातं तत्र निश्चलमित्यर्थः । अतएव परं अन्यत्र कुत्राप्यदृष्टगुणलीलादिभिः विश्वविस्मापकत्वात् सर्वतोऽप्युत्कृष्टम् । अत्र एकोऽपि धर्मो भिन्नवाचकतया वाक्ययोर्निर्दिष्ट इत्युभयसादृश्यावगमात् प्रतिवस्तूपमानामालङ्कारोऽयम् । इयञ्च मुहुरुपमितमिति मालाप्रतिवस्तूपमा । तेन तैस्तैर्मिथो योग्यतया नियद्धत्वात् समनामापि । एतदलङ्कारेण च यद्वा परस्परं परस्मात् परमपि तान्मिथुनभूतं किमपि तत्त्वं मिथोगुणगणमाधुरीभिः समतामेव समवाप्तमिति सकलजीवजीवातुतमरसपीयूषधाराधाराधरतासम्पदा कस्मै वा निजचरणकमलविलासं न रोचयतीति स्वतःसम्भवि वस्तु व्यज्यते । तदाहुः प्रतिवस्तूपमा सा स्यात् वाक्ययोर्गम्यसाम्ययोः । एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथगिति । इयं मालयापि दृश्यते इति च । एवं सम स्यादानुरूप्येण श्लाघा योग्यस्य वस्तुन इति । तथा वस्तु वालंकृतिर्वापि द्विधार्थः संभवी स्वतः । कवेः प्रौढोक्तिसिद्धो वा तन्निबद्धस्य वेति षट् ॥ षड्भिस्तैर्व्यज्यमानस्तु वस्त्वलङ्कारूपकः । अर्थशक्त्युद्भवो व्यङ्गो याति द्वादशभेदतामिति । अतः सर्वतोऽपि सान्द्रानन्दचमत्कारक श्रीवृन्दावनेऽपि परमाद्भुतप्रकाशः श्रीराधया दुर्गलितः श्रीकृष्ण इति । तदुक्तं राधया माधवो देव इत्यादिना । तदेवं सन्दर्भचतुष्टयेन सम्बन्धो व्याख्यात तस्मिन्नपि सम्बन्धे श्रीराधामाधवरूपेणैव प्रादुर्भावः तस्य समन्वितः परमप्रकर्षः एतदर्थमेव व्यक्तानिषभिमाः सर्वा अपि परिपाटीरिति पूर्णः सम्बन्धः । गौरश्यामरुचोज्ज्वलाभिरमलैरक्ष्णोर्विलासोत्सवैर्नृत्यन्तीभिरशेषमादनकलावैदग्ध्यदिग्धात्मभिः । अन्योन्यप्रियतासुधापरिमलस्तोमोन्मदाभिः सदा राधामाधवमाधुरीभिरभितश्चित्तं ममाक्रम्यताम् ॥ १ ॥

सुबोधिनी ।

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

वन्दे श्रीकृष्णदेवं मुरनरकभिदं वेदवेदान्तवेद्यं लोके भक्तिप्रसिद्ध्यै यदुकुलजलधौ प्रादुरासीदपारः ।
यस्यासीद्रूपमेवं त्रिभुवनतरणे भक्तिवच्च स्वतन्त्रं शास्त्ररूपं च लोके प्रकटयति मुदा यः सनो भूतिहेतुः ॥ १ ॥
कर्त्तोऽशः सकलस्य योनिगमभूः सर्वस्वरूपोऽपि सन् सर्वस्यापि विधारणो विजयते निर्दोष सर्वेश्वरः ।
गोलीलाभिरतैकधाम्नि सतुलरूपं निजैकेवलः सायंवाक्सिमात्तु पूर्णगुणभूः कृष्णावतारः पातिः ॥ २ ॥
श्रीमद्वल्लभविठ्ठलौ गिरिधरं गोविन्दरायाभिधं श्रीमद्बालकृष्णगोकुलपती नाथं रघूणां तथा ।
श्रीमल्लक्ष्मणभट्टसूरिदिनि यथामाखिलाभीष्टदं तस्मैतालमहाशया वहरये गुणानिमः सिद्धये ॥ ३ ॥
श्रीमद्भागवतागमः सुरतरुर्लोके फलत्वं गतो माधामिहपि मेदतत्त्वमपि स्यान्नोविरुद्धंमहत् ।
भक्तां मोक्षफलतात्मसाक्षा सुवर्ण्यस्यमदैवनः स्कन्धैर्द्वादशभिर्युतः सुरतरुः शाखाद्विवर्णितम् ॥ ४ ॥
अर्थं तस्य विवेचितुं नहि विभुर्व्यासात्मजो वा पते रन्यस्तत्र विधायमानुषं तनुं मोवारस्वक्षीपतिः ।
इत्थाऽऽकल्प कृपाबलात्कृतपटुत्वं सारतोऽहं मुदा गूढार्थं प्रकटीकरोमि बहुधा व्याख्यासु विष्णोर्गिरां ॥ ५ ॥

सुबोधिनी ।

लक्षणानि च वक्ष्यामि तल्लक्षणस्य पूरणम् । आर्थिकं तु प्रवक्ष्यामि परोक्षकथनादरे ॥ ६ ॥
अविरोधेन सर्वासामर्थानामपि हि संगतिः । उत्तरोत्तरदौर्बल्यं वाक्यं संकोचतः परं ॥ ७ ॥
भाषात्रयाविरोधश्च कल्पभेदात्स माहितः । भाषात्रयविभेदस्तु लक्षणेष्वपि तेषु नः ॥ ८ ॥
अर्थत्रयं तु वक्ष्यामि निबंधेऽस्मिन् चतुष्टयं । अत्र संतः स्वसंतोषे... सिद्धये ॥ ९ ॥

[illegible]

सुबोधिनी ।

वेदद्वारपर्यालोचनात् अन्यथा [illegible] प्रपञ्चसंबन्धः वेदेनबोधः तथाप्याह हरिः श्रीधरेति [illegible] माहात्म्यं [illegible] कृत्यानिदर्शयन् सर्वदा [illegible] माह तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो [illegible] कार्यसंबन्धलेशाभावप्रतिपादनात् दोषाभावपक्षेतु दोषा- हिविधः [illegible] तेजोवारीति देहेन्द्रियाद्यैः [illegible] मिति [illegible] अन्योन्यस्मिन् अन्योन्यासमासो यथा [illegible] तथा बुद्धिजनकः [illegible] स्यर्थः तेजसि वारिबुद्धिः मरीचिकायां वारिबुद्धिः [illegible] बुद्धिः [illegible] बुद्धिः [illegible] यथा [illegible] बुद्धिः सजातीयासमासः [illegible] बुद्धिपरिकल्पिताः तथा [illegible] देहेन्द्रियादिः [illegible] मृषा [illegible] मिति [illegible] तत्कारणं [illegible] तत्र [illegible] सर्वाध्यासे [illegible] अनेकाकारेण [illegible] सर्वे [illegible] तत्र [illegible] इतीतिमिथ्येति [illegible] अन्योन्याध्यासः [illegible] देहेन्द्रियादि [illegible] देहेन्द्रियादि [illegible] कल्पयन्ति [illegible] मायाविनिर्मुक्ते [illegible] सर्वेषां [illegible] देहेन्द्रियसंबन्धः [illegible] व्यवहारः तयोः [illegible] मायातत्कार्यसंबन्धलेशाभावात् [illegible] मिति [illegible] भजनीयगुणान् [illegible] माह धाम्ना स्वेनेति स्वरूपस्फूर्त्या सर्वेषां सर्वाविद्यानाशक इत्यर्थः स्वरूपमेवाविद्यानाशकं [illegible] सदेति नष्टादिकालादिः प्रतिबन्धकः [illegible] देहेन्द्रियात्मभावइति यावत् तस्मिन् [illegible] सर्वजगत्स्थित्यादिः [illegible] सकारान्तं व्याख्या- तः [illegible] सर्वलोकप्रसिद्धं सत्यं परं श्रेष्ठपुरुषोत्तमरूपं सर्वसंदप्रसिद्धं श्रीमद्भागवतं [illegible] स्यर्थः इदमेकमेवाद्यश्लोकपदद्वयोदितकार्योपलक्षणमेतेनैवेदमिति पुराणमित्युक्तं भवतिएवं बीजभावोनिरूपितः ॥ १ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

कृपामृताकृष्टिभृतश्च भक्तिसंवर्धिनीं [illegible] जीवनीयचयी । श्रीकृष्णचैतन्यघनः स विद्युद्गौरो मनोव्योमनि मे चकास्तु ॥ १ ॥ नित्या- नन्दाद्वैतचैतन्यरूपं तत्त्वं नित्यालङ्कृतं ब्रह्म [illegible] । नित्यैरेकैर्नित्यतया भक्तिदं [illegible] नित्यं [illegible] नित्यं सजानः ॥ २ ॥ रूपं नाम सनातनं गुरुकृपात् [illegible] श्रीमद्भागवतास्तथैव विदितान् [illegible] । दृष्ट्वा वैष्णवतोषणीं प्रभुमतं [illegible] [illegible] स्फुरत्यकम्पितोऽस्य विदधे सारार्थसन्दर्शिनीम् ॥ ३ ॥ न काचिन्मे वैदुष्यदृढ [illegible] साहस इह [illegible] वा हेतु- र्निरपेक्षकरा वा (वा) भगवतः । प्रभुत्वं वा [illegible] यदपि प्रहसितं द्वितीये [illegible] प्रतिपदमिदं घोषयति सताम् ॥ ४ ॥ [illegible] तदीयप्रियदास्याय मां मदीयमहं वदे ॥ ५ ॥ सुरतरुफलदीप्तिः [illegible] यदिदमधिश शास्त्रं [illegible] तदेतत् । [illegible] सुधानां पायनाय प्रपेदे सदसि सदसतां [illegible] स्तुमस्तत् ॥ ६ ॥ इह खलु निखिलकल्याणगुणा- [illegible] स्वयं भगवति परममाधुर्याधिधरणि यथासमयं विलस्यान्तर्हिते नानाशास्त्रपुराणेतिहासादीनां सर्व- जनशिक्षायप्रायकत्वरूपेष्वर्थेषु [illegible] केषुचित् प्रभुमेषु तेष्वेव [illegible] प्रत्युत जुगुप्सित [illegible] स्वभावस्यास्य महान् व्यतिक्रम इत्यादितोऽप्यगतैरनेकाकारैर्धीरैरिवोक्त्य [illegible] सर्वेषां चित्तप्रसाद- रूपेषु महाधनेष्वपहृतेषु यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहमिति । परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृतामिति [illegible] यादःसु महामीन इव मृगेषु वराह इव विहङ्गमेषु श्रीहंस इव नृषु स्वयं भगवान् श्रीकृष्ण इव देवपूज्येष्विव वेदेषु श्रीमद्भागवताख्यः शास्त्रचूडामणिः । कृष्णे स्वधामोपगते धर्मज्ञानादिभिः सह । कलौ नष्टदृशामेष पुराणार्कोऽधुनोदितः । इति वचनव्याप्तिश्रीकृष्णप्रतिमूर्तित्वेन समाहमेवाभिरूपः [illegible] निरस्ततद्भिन्नान्यसादृश्य- तया श्रीशुकपरीक्षिद्भ्यां श्रीकृष्ण एव ज्योतिःसु [illegible] पुराणेषु [illegible] द्वादशस्कन्धात्मकोऽष्टादशसहस्रच्छन्दो महाजन- [illegible] । तत्प्रणेता प्रथमत एवाचार्यचूडामणिः श्रीकृष्णद्वैपायनः स्वाभीष्टदेवतव्यानलक्षणं मङ्गलमाचरति जन्माद्यस्येति । परं [illegible] सत्यं सर्वकालदेशव्यापिनं परमेश्वरं धीमहि ध्यायेम । बहुवचनेन [illegible] सर्वानेव [illegible] ध्यानमुपदिशन्नेव [illegible] करोति । अनेनाथातो ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रार्थः फलतो विवृतः ध्यान- स्यैव जिज्ञासायाः फलत्वात् । तत्र पारमैश्वर्यमाह अस्य जगतो जन्मादि जन्मस्थितिभङ्गं यतो भवति तम् । तर्हि किं काले व्यापय । न । अन्वयाद्व्यतिरेकाच्च । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां घटे मृदिव [illegible] व्यतिरेके [illegible] इत्येनुपादानकारणमित्यर्थः । चकारात् च एव निमि- त्तकारणम् । कालस्य तत्प्रभावरूपत्वात् । यद्वा अन्वयात् प्रलये विश्वं परमेश्वरे अनुप्रवेशात् [illegible] सर्गे ततो विभागात् । पृथिव्यां [illegible] इव [illegible] । यद्वा अन्वयात् कारणत्वेन [illegible] जन्मकर्मफल- [illegible] संहारकत्वेन [illegible] भवति तम् । अत्र कारणस्य कार्य- समन्वितत्वेन [illegible] तत्कार्यस्य विश्वस्य [illegible] इति । [illegible] भूतः [illegible] । एवं जन्माद्यस्य यत इति ननु समन्वयादिति [illegible] । ननु- [illegible] विकारो दुर्वारस्तस्मात् प्रकृतिरेवोपादानं परमेश्वरस्तु निमित्तमित्युच्यतामत आह । अर्थेषु । यः सर्वार्थानिति स [illegible] बहुस्यां प्रजायेयेत्यादिश्रुतिभिर्यतस्तस्यैव जगत्कारणत्वप्रतिपादनात् परमेश्वर एव जगत उपादानं

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

... शक्तिशक्तिमतोरभेदात् प्रकृतिद्वारकमेव तस्योपादानत्वम् । स्वरूपांशेन तु प्रकृत्यतीतत्वात् तस्य निर्विकारत्वञ्च । तत्र प्रकृतेः तच्छक्तित्वात् शक्तिशक्तिमतोरभेदात् प्रकृतिद्वारकमेव तस्योपादानत्वम् । स्वरूपांशेन तु प्रकृत्यतीतत्वात् तस्य निर्विकारत्वञ्च । यथोक्तं भगवता । प्रकृतिर्यस्योपादानमाधारः पुरुषः परः । सतोऽभिव्यञ्जकः कालो ब्रह्म तत्त्रितयं त्वहमिति । प्रकृतेः स्वातन्त्र्येणोपादानत्वमेव शास्त्रसम्मतम् । तस्मात् परमेश्वरः सर्वज्ञ एव स्वातन्त्र्येण जगत्कारणमुच्यते । न तु जडा प्रकृतिरित्याह अर्थेषु सृज्यवस्तुमात्रेषु अभिज्ञो सर्वज्ञ इत्यर्थः । अनेनेक्षतेर्नाशब्दमिति सूत्रार्थ उक्तः । स चायम् । प्रकान्ते अत्र जगत्कारणं प्रधानम् । अशब्दं कुतः । ईक्षतेः ईक्षणात् जगत्कारणत्वप्रतिपादकश्रुतिवाक्येषु तस्यैव विचारविशेषात्मकेक्षणश्रवणात् । अतो ब्रह्म नाशब्दम् । अशब्दं प्रमाणकं न भवति किन्तु शब्दप्रमाणकमेवेति । अत्र श्रुतयः । तदैक्षत बहु स्यामिति सदेव सौम्येदमग्र आसीदिति । आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदिति । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इति । यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इत्याद्याः । स्मृतिश्च । यतः सर्वाणि भूतानि भवन्त्यादियुगागमे । यस्मिंश्च प्रलयं यान्ति पुनरेव युगक्षये इति । ननु तदानीं महदाद्यनन्तपदार्थस्रष्टुः ईक्षणादिसाधन न सम्भवतीत्यत आह स्वराट् स्वस्वरूपेणैव तथा तथा राजत इति । न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते इत्यादौ स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति श्रुतेः । ननु जगत्सृष्टौ ब्रह्मणः स्वातन्त्र्यमैश्वर्यं चावगम्यते । हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीदिति श्रुतेः । नन्वत आह तेन इति । आदिकवये ब्रह्मणे यो ब्रह्म वेदं स्वतत्त्वं वा तेने प्रकाशयामास । अतो ब्रह्मणोऽपि पारतन्त्र्यम् । स एव ध्येय इत्यत आह तेन इति । ननु ब्रह्मणोऽन्यतो वेदाध्ययनाप्रसिद्धेः सत्यं तत्तु हृदा मनसैव तेने । प्रचोदिता येन पुरा सरस्वती वितन्वताजस्य सतीं स्मृतिं हृदि । स्वलक्षणा प्रादुरभूत् किलास्यत इति । किंवा सुहृदः हृदि मे तदेवेत्यादेः । अनेन बुद्धिवृत्तिप्रवर्त्तकत्वेन गायत्र्यर्थो दर्शितः । तदुक्तं मात्स्ये । यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः । वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमिष्यते । पुराणान्तरे च । ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रो द्वादशस्कन्धसम्मितः । हयग्रीवब्रह्मविद्या यत्र वृत्रवधस्तथा । गायत्र्या च समारम्भस्तद्वै भागवतं विदुरिति । ननु यस्मिन् वेदे तदर्थे तत्त्वे वा सूरयोऽपि मुह्यन्ति अतस्तस्मिन् ब्रह्मणः स्वतो न शक्तिः । एतेन नेतरोऽनुपपत्तेरिति सूत्रार्थो विवृतः । ननु धीमहीति ध्यानविषयत्वेन तस्य साकारत्वमभिप्रेतम् । सुप्तप्रतिबुद्धन्यायेन ब्रह्मा स्वयमेव वेदं तत्त्वं वा उपलभताम् इत्यत आह यत् यस्मिन् वेदे तदर्थे तत्त्वे वा सूरयोऽपि मुह्यन्ति अतस्तस्मिन् ब्रह्मणः स्वतो न शक्तिः । यथा अज्ञानां अन्धकाराणाञ्च त्रिगुणसृष्टत्वं तथात्वे चानित्यत्वं प्रसज्जेदित्यत आह तेजोवारिमृदां यथा विनिमयः अन्यस्मिन्नन्यावभासः । यथा अज्ञानां तेजसि वारिबुद्धिरिति वारिणि स्थलमिति मृदि काचादौ च वारिबुद्धिरिति बुद्धिः तथैव यत्र पूर्णचिन्मयाकारे त्रिसर्गः त्रिगुणसर्गोऽयमिति बुद्धिर्मृषा मिथ्यैवेत्यर्थः । तमेकं गोविन्दं सच्चिदानन्दविग्रहम् । वृन्दावनसुरभूरुहतलासीनमिति गोपालतापनीश्रुतेः । अद्वैतमाकारको राशी महानन्दैकविग्रह इति रामतापन्याञ्च । ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं नृकेशरिविग्रहमिति नृसिंहतापन्याञ्च निर्दोषपूर्णगुणविग्रह आत्मतन्त्रो निश्चेतनात्मकशरीरगुणैश्च हीनः । आनन्दमात्रमुखपादसरोरुहादिरिति ध्यानबिन्दूपनिषदश्च । नन्दव्रजजनानन्दी सच्चिदानन्दविग्रह इति ब्रह्माण्डपुराणात् । सर्वे नित्याः शाश्वताश्च देहास्तस्य परात्मनः । हानोपादानरहिता नैव प्रकृतिजाः क्वचिदिति महावाराहाच्च । तस्यैव नित्यसुखबोधतनाविति । शब्दं ब्रह्म वपुर्दधदिति । लक्ष्मीमयस्य न तु भूतमयस्येति च । यच्च प्राकृतं क्वचिदिति । नराकारस्यामायिकत्वावगमात् । अनिन्द्रिया अनाहारा अनिष्पन्दाः सत्यज्ञानानन्तानन्दमात्रैकरसमूर्त्तय इत्यादि श्रीभागवतादपि । देहेन्द्रियासुहीनानां वैकुण्ठपुरवासिनामिति सत्सम्प्रदाये । एकान्तिनस्ते पुरुषाः श्वेतद्वीपनिवासिन इति नारायणीयात् । अनिन्द्रिया इत्यादिभिर्मायिकाकारस्यनिषेधात् । तदाकारस्याप्रकृतत्वञ्च । तत्र ज्ञानामपि श्वेतद्वीपवैकुण्ठपुरवासित्वेन साकारत्वे लब्धे अनिन्द्रिया इत्यादिभिर्मायिकाकारस्य निषेधात् । तदाकारस्य स्वरूपशक्त्या स्वभक्तनिष्ठस्वानुभवप्रभावेण वा मायिकत्वे कः संशयः । ननु तदप्यत्र केचन विवदन्ते इत्यत आह धाम्नेति । धाम्ना स्वरूपशक्त्या स्वेन असाधारणेन सदा कालत्रय एव निरस्ता कुहकाः कुतर्कनिष्ठा येन तम् । प्रतिपदसमुच्छलन् माधुर्यैश्वर्यभ्राजिश्रीविग्रहेण वा स्वेन असाधारणेन सदा कालत्रय एव निरस्ता कुहकाः कुतर्कनिष्ठा येन तम् । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वामिति श्रुत्या स्वशब्देन तनोः एतेन तर्काप्रतिष्ठानादिति सूत्रार्थः सूचितः । अत्र यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वामिति श्रुत्या स्वशब्देन तनोः स्वरूपभूतत्वे लब्धे तथा प्रकृतिक्षोभात् पूर्वमेव बहु स्यामिति स ईक्षतेत्यादिश्रुतिभिस्तदीयमनोनयनादेरमायिकत्वेऽवगमिते परस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति श्रुत्या स्वाभाविकत्वे प्रकटमुक्ते अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् । प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणमिति । अत्र न योजयेदिति लिङा परदारान् न गच्छेदितिवत् तत्र कुतर्कयोजनाया निषिद्धत्वेऽपि पतिष्यन्ति तत्र पतन्तु तैरलं संलापेनेति । अथात्र श्लोके दशमस्य विद्युद्भिर्यं नवानामिह लक्षणमिति दशमस्याश्रयतत्त्वस्यैव प्रथमपद्यस्यार्थवित्तौ भवत्यतस्तदेकपरस्य व्याख्यान्तरस्याङ्गित्वे तस्य च श्रीकृष्णरूप एव मुख्यत्वे तदसाधारणधर्मप्रस्तुतावप्यस्य प्रथमपद्यस्योचितो भवत्यतस्तदेकपरस्य व्याख्यान्तरस्याङ्गित्वे सत्ये प्रतिष्ठितः कृष्णः सत्यकाशः । तद्यथा । सत्यव्रतं सत्यपरमित्यादौ सत्यात्मकं त्वां शरणं प्रपन्ना इति श्रीकृष्णजन्मारम्भोक्तेः । सत्ये प्रतिष्ठितः कृष्णः सत्यमत्र प्रतिष्ठितम् । सत्यात् सत्यञ्च गोविन्दस्तस्मात् सत्यो हि नामत इत्युद्योगपर्वणि सञ्जयकृतकृष्णनाम्नो निरुक्तेश्च सत्यं श्रीकृष्णं धीमहि नराकृतिपरं ब्रह्मेति ब्रह्माण्डपुराणात् । तस्मात् कृष्ण एव परो देवस्तं ध्यायेदिति श्रीगोपालतापन्यामपि परम । स्वेन धाम्ना श्रीमथुराख्येन सदा निरस्तं कुहकं जीवानामविद्या येन तम् । अथ तु जगत् सर्वं ब्रह्माश्रीमथुराख्येन स्वधाम्ना तदानीं कृपया दर्शितेन श्रीविग्रहेण च सदा निरस्तं कुहकं जीवानामविद्या येन तम् । श्रवणात् कीर्त्तनाद्ध्यानात् पूयन्तेऽन्तेवासिनो येन वा । तत् साक्षाद्भूतं यद्वृन्दावनं मथुरा सा निगद्यते । इति गोपालोत्तरतापनीप्रसिद्धेः । श्रवणात् कीर्त्तनाद्ध्यानात् पूयन्तेऽन्तेवासिनः । ननु स्वाश्रितस्य अपराधिनोऽपि शुद्धमायात इत्यपि किमुतेक्षणात्स्मर्शिनस्तेऽप्यघ हति दशमोक्तेश्च । गृहदेहत्विद्भ्रमाणां ध्यायानीत्यवरः । ननु स्वाश्रितस्य अपराधिनः । तत् ब्रह्मणस्य किमुतेक्षयाभिमर्शिनः इति दशमोक्तेश्च । नु तेजोवारिमृदां यथा विनिमयः दृश्यभूतानां यथा यथाक्रमं कलाकारयत्वात् अदृश्यदृश्यत्वं तदनित्यं तद्वदिति न्यायेनानित्यत्वं प्रसज्जेदित्यत आह तेजोवारिमृदां यथा विनिमयः परस्परमिलनं यत्र तथाभूतत्रिसर्गस्त्रिगुणसृष्टो देही मृषा मिथ्यैव येन तथाभूतस्य विग्रहः उच्यते तेन सूर्येण बिम्ब इत्यर्थः । प्रपञ्चातीतस्यापि तस्य यत् प्रापञ्चिकैरसुरैर्दर्शनं तत् खलु विचित्रलीलासाधिकया तदिच्छया तुल्याकारस्वरूपस्य विग्रहस्य चित्तवृत्तिस्थितस्यापि भावसम्भावेनैव तन्माधुर्यानुभवहीनत्वं । तदन्यैस्तु दुस्तर्कैस्तत्कृपाप्रभावात् सन्माधुर्यानुभवरहितमेव । यदुक्तं दशमेऽन्यैश्चानियताकार्यवर्षयमिव तन्माधुर्यानुभवहीनत्वम् । तेभ्यः स्वीयश्रीविग्रहमिव गृह्णन्तः स्वं विलोकमुत्कण्ठया अन्ये च तन्मुखसरोजमुदारहासस्निग्धेक्षणं नृप पपुर्दृशिभिर्नृनार्य्यः । तेभ्यः स्वीयस्य विग्रहस्य अद्वयत्वं तत् कृपया एव महैश्वर्यं ज्ञापयतीति ज्ञेयम् । अतएव आनन्दस्यास्वादयोग्यत्वाभावादप्याश्चर्यतया तस्य अद्वयत्वं तत् कृपाया एव महैश्वर्यं ज्ञापयतीति ज्ञेयम् । तत्रत्या कारिका च । तत्र वचनम् । नित्याव्यक्तोऽपि भगवानीक्ष्यते निजशक्तितः । तामृते परमानन्दं कः पश्येतामितं प्रभुमिति ।

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

प्रकाशस्य प्राकृत्या स्वेच्छाप्रकाशाया । सोऽस्मिन्वक्री सर्वदैव न नेत्रविषयः कृत इति । यद्वोक्त सामों प्रश्ने साक्षात् ब्रह्म ... दिग्विजये शुतेऽन्यासामपि तदाभादीनां इत्यस्वम । तत्र च । यदुपदमयं त्रिजगत्‌ तदाश्रितं वदमाविस्मृत्तुत्तमिते भागवताभिधाः । एवं भवतारमूलकारणं कृपामुत्कृत्य तस्य लीलामाह अस्य यतो यश्च वसुदेवगृहे जन्मादि अर्थेष्वत्र्ऽयेतकदप्युपत्तुतनत्वादि । तत इतरतश्च इतरत्र च नन्दगृहे अनु अयात् स्वयमेवागच्छत् । किमर्थमयात् । अर्थेषु कंसवधनादिषु ... काशकारेषु अ अभिज्ञः । न स्वस्यपरतन्त्र इत्याह स्वेनैव राजत इति । यद्वा कैः पित्रादिभिः ... तच्चधर्ममाधीनतया ताडनलीलाविशिष्टत्वेऽपि तस्य श्रीभगवत्त्वमिति ... आदिकवये ब्रह्मणेऽपि ... तेने प्रकाशयामास तद् हृदा संकल्पमात्रेणैव । यत्र योगमायाविभवे सूरयो मुनयोऽपि मुह्यन्ति । यद्वा ... पुरुषः कविविशेष यः ... प्रकाशयामास । तदुक्तिर्यथा । नहि महिमानञ्च परं ... हृदीति । व्याख्यातञ्च श्रीधरस्वामिचरणैः । स यथा ... प्रसादीकृतं ब्रह्म अपरोक्षीकृतं वेदवत्त्वेति ... वेदस्तवारम्भे व्याख्यास्यते । अथ तत्रापि ... परिकरविशिष्टत्वेऽपि तथातिशुशुभे ताभिर्भगवान् देवकीसुत इत्यादिभ्यो व्रजदेवीसाहित्येन परममाधुर्य्यविवर्त्त तदीयरसस्यातिशयैः सोपाधेयतां दर्शयन् पुनरन्यथान्तरमत्राविष्क्रियते । तद्यथा आद्यस्य शृङ्गाररसस्य जन्म यतस्तं धीमहि । पूर्वं तस्य परमार्थदर्शिभिः ... सतोऽपि नाश प्रथासीदिति भावः । अन्वयात् संयोगात् इतरतश्च विप्रलम्भात् संयोगविप्रलम्भाभ्यामेव शृङ्गाररसः सपरिकरः स्वरूपतः इति भावः । भीमसेनो भीम इतिवदाद्यरसोऽप्याद्यशब्देनोच्यते । यद्वा अत्र पिबत भागवतं रसमित्युक्तेः ... स्यास्य रसरूपत्वादाद्यस्येत्यनेनार्थप्रत्यासत्त्या रसस्येत्यस्यैव विशेष्यपदस्योपस्थितेः । किंवा संयोगवियोगाभ्यां निष्पत्तिः ... योगित्वं रसस्येत्युपस्थापितस्यानो न्यूनपदता नाशङ्कनीया । प्रस्तुत तथा ... रहस्यत्वमेव द्योतितम् । तत्रालम्बनविभावस्य ... वैशिष्ट्यमाह अर्थेषु चतुःषष्टिकलादिरसोपयोगिसमस्तवस्तुषु अभिज्ञः विदग्धः । न च प्राकृतनलादिनायकवत् कालकर्मादि ... इत्याह स्वराट् । किञ्च रसो ह्यन्यत्र नैव प्रसज्जेदित्याह य एवादिकवये आदिरसस्य कवये भरताय हृदेव तदीयमनसैव ... आदिरसस्य तत्त्वं तेने । रसस्यैकतानत्वोद्भूतशास्त्रार्थमित्यर्थः । ... तदपि यत्र तस्मिन् सूरयः कवयो मुह्यन्ति प्राकृत-नायिकानायकनिष्ठतया वर्णनात् । तत्र दृष्टान्तः तेज इति । तेज आदिषु ... भगवदेकनिष्ठे रसे प्राकृतजननिष्ठत्वबुद्धिरित्यर्थः । यत्र ... प्राकृतनायकेषु अतिनश्वरेषु रसो न सर्वाति विचारतो विभावैकरूप्यात् तद्विपरीतं ... तत्रैव रसं वर्णयन्तीत्यर्थः । किञ्च यत्र ... अर्थानां ध्वनिगुणालङ्काराणां च सर्गः निर्मोरास्यप्रपञ्चः ... अलौकिकत्वेन चमत्कारि स्यात् । अन्यत्र प्राकृतनायके कविमोहोक्तिमात्रप्रायो मिथ्यैवेत्यर्थः । ननु रसं केचित्र मन्यन्ते तत्राह धाम्ना माधुर्यास्वादसाक्षात्कारचमत्कारप्रभावेण स्वेन असाधारणेन निरस्ताः कुहका अरसमीमांसका येन तम् । अथ तासामपि मध्ये कस्याः पदानि चैतानि यातया नन्दसुनुना । अनयाराधितो नूनं भगवान् हरिरीश्वर इत्यादिभिः परममुख्यायाः श्रीवृन्दावनेश्वर्य्याः साहित्येन परम एव माधुर्य्योत्कर्षो भवत्यतस्तत्प्रदर्शकोऽप्यर्थोऽस्मिन् आदिमे श्लोकेऽन्वेष्टव्यः । स यथा । यतो याभ्यामेव आद्यस्य रसस्य जन्म प्रादुर्भावः । यायैव आदिरसविद्याया परमनिधानमित्यर्थः । तत्र यश्च इतरतः इति ल्यब्लोपे पञ्चमी । इतराः कान्ताः परित्यज्य अन्वयात् । अत्रावरोपिता कान्ता पुष्पहेतोर्महात्मना । अत्र प्रसूनावचयः प्रियार्थे प्रेयसा कृतः । इत्यादिदृष्ट्या अनुगतेर्हेतोः अर्थेषु रसोपयोगिधीरललितत्वादिमयमुख्यरसेष्वभिज्ञः । या च तत एव हेतोः स्वेन कान्तेन तेनैव राजते इति स्वराट् स्वाधीनकान्तेत्यर्थः यश्च तत्तत्प्रकाशनार्थं आदिकवये आदितो जन्मारभ्यैव कवये तत्त्वज्ञाय श्रीशुकदेवाय ब्रह्म श्रीभागवतं सर्वेन्द्ररससम-रालभक्ष्याध्यायीकं हृदा तेने । इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसम्मितमिति शुकमुखादमृतद्रवसंयुतमिति । शुकवागमृताब्धीन्दुरित्यादिभ्यः यत्र यतः श्रीभागवतात् यत्र यस्मिन्‌ (वा) सति सूरयो मुह्यन्ति रसास्वादजनितानन्दमूर्च्छां प्राप्नुवन्ति यद्वा ययोः सूरयो भक्ता किंवा याभ्यां अवगाहनयनादिविषयीभूताभ्यां सूरयस्तत्परिकरभूता भक्ता मुह्यन्ति महाविज्ञा अपि मूढा भवन्तो धर्मविपर्य्ययं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तेनापरानपि संगृह्णाति । तेजोवारिमृदां यथा विनिमयः स्वस्वधर्मव्यत्ययः । तत्र तेजसां चन्द्रादीनां तदीयहाससलीलादर्शनात् स्तम्भेन स्वीयचलत्वधर्मव्यत्ययः । वारीणां तन्मुरलीवाद्यादिना स्तम्भेन मृद्धर्मः । मृदामपि पाषाणादीनां द्रवेण वारिधर्मत्वं भवति । तत्र ययोः स्वेन धाम्ना प्रभावेण त्रिसृष्टौ श्रीमूर्त्तिलीलानां गोपीभक्तिपीठस्थानां वा अन्तरङ्गबहिरङ्गतटस्थानां वा शक्तीनां सर्गो ... सत्य एव । सर्वां तासां तदात्ममयत्वात् यच्चेत्यचित्त्वाभकारणत्वात् याभ्यां मृषा अपादयः स्वमहसा सदा वर्त्तन्त एवेत्यर्थः ... । तौ निरस्तकुहकं निष्कपटं यथा स्यात् सत्यं यथार्थमाकर्ष यथा स्यात् परं सर्वोत्कृष्टं यथा स्यात् तथा धीमहि इति शाक्तस्यास्य विषयो दर्शितः । यथा तथाभूतमप्याश्रयतं येनैव लभ्यते स शाक्तस्याभिधेयो भक्तियोगस्तथा स एव परमकाष्ठाप्राप्त श्रीराधावदाकर्षकी सवन् प्रेमाशिवः प्रयोजनञ्चेत्यनेन श्लोकेन स भक्तियोगोऽवश्यं आनन्दीय इत्यतोऽप्यन्तरमत्र तत्सेवाऽन्तर्भवति । तद्यथा । सत्यम् । तदेवं सत्यं वधुरेव तद्धके यदुत्तमः श्लोकयशोऽनुगीयत इति द्वादशोक्तेः । तथापि परं श्रेष्ठं परमवास्तववस्तुरूपत्वात् निगुणातीतम् । तथा सत्यं सज्जनेभ्यो हितं परमकल्याणपुष्टमयं भक्तियोगं धीमहि । तदुक्तम् । तत्त्वं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ... इति च शाङ्क्योपक्रमे ध्वंसो धर्मस्योपशमनमपि । मयानुमोदितः सम्यक्‌निर्गुणत्वाय कल्पते इति च । श्रुतिश्च गोपालतापनी । विज्ञानघनानन्दघना सच्चिदानन्दैकरसे भक्तियोगे तिष्ठतीति । तस्य प्रमाणमाह यत यथा यस्य परमेश्वरस्य जन्म प्रपालकेषु भवतरतेन प्रादुर्भावः तथा इतरतः इतरेष्वर्थेषु निष्काममर्मसेवनयोगेषु अन्वयात् अन्यसाहित्येनैव आद्यस्य जन्म उपासकेषु परमात्मत्वेन ... साक्षात्कारो भवेदित्यर्थः । ननु ज्ञानेनैव केवलेनैव ब्रह्मसाक्षात्कारः प्रसिद्धस्तत्राह योऽभिज्ञः । अपि सर्वश्रोतायेन ... भक्तिं विना ... इत्याद्यैः । ... ज्ञानमित्यादि । असतो मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वत इत्यादेश्च । ननु ... भक्तिमपेक्षते तथैव

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती।

[illegible] इति वस्त्राह [illegible] राजते इति सः। [illegible] न [illegible]
भगवत्साक्षात्कारार्थेऽपि भक्तियोगो ज्ञानमपेक्षतां इति चेत्तत्राह [illegible] तीव्रेण भक्तियोगेन यजेत पुरुषं परमिति विधिवाक्यान्तर्गतविशेषणेन
इत्यर्थः अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः। तीव्रेण भक्तियोगेन यजेत पुरुषं परमिति [illegible] यत् [illegible] सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभते-
[illegible] तीव्रेणैकस्वार्थः। तथा। यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत्। [illegible] न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह तद्वशा-
[illegible]। इत्यादिवाक्याच्च। प्रस्तुत। तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः। न ज्ञानं न च [illegible] इत्याह तेन इति। [illegible] यस्य तेन [illegible]
हितस्य निर्दिष्टत्वादाह। किञ्चैतादृशो भक्तियोगो भक्तानुग्रहं विना न लभ्यते इत्याह तेन इति। [illegible] कथं प्रतीमस्तत्राह गुणन्तीति।
आदिकवये व्यासाय तेन कृपया प्रकाशितः। ननु सर्वज्ञस्य व्यासस्यापि भक्तियोगः [illegible] कथं प्रतीमस्तत्राह गुणन्तीति।
सूरयो [illegible] बलं बलिष्ठं गुणन्ति। गुणातीते भक्तियोगे गुणजन्यानां बुद्ध्यादीनां [illegible] प्रवेशाशक्तेः [illegible]
[illegible] वादिनां ये विवादसंवादभुवो भवन्ति। [illegible] तस्मै नमोऽनन्तगुणाय भूम्ने इति
[illegible]। ननु भक्तियोगो न केवलं गुणातीत एव तस्यापि तृतीयस्कन्धे त्रिगुणत्वदर्शनादित्यत आह यत्र त्रिसर्गः त्रिगुणानुवर्ती
इत्युक्तेः। ननु भक्तियोगो न केवलं गुणातीत एव [illegible] निर्मलमपि निर्धूलिकमपि दुग्धं तत्समिति जलपर्दीव
[illegible] इत्यर्थः। यथा तेजोवारिमृदां विनिमयो मेलनम्। निस्तेजोऽपि निर्जलमपि निर्धूलिकमपि [illegible] सात्त्विको राजसतामसश्चोच्यते।
[illegible] तत्तन्मेलमाह्वयति यथा तथैव त्रिगुणातीतो भक्तियोगः [illegible] भक्तानामनुभवगोचरीभूते-
ननु भक्तियोगस्य त्रिगुणातीतत्वे बहवो विवदन्ते तत्राह धाम्ना स्वेनेति। [illegible] तमोऽन्धमिति।
नैव निरस्ताः कुहकाः कुतर्कयन्तो येन ते न ह्यनुभूयमानेऽर्थे प्रमाणापेक्षेति भावः। इह किलाध्यात्मदीपमतितितीर्षतां तमोऽन्धमिति।
[illegible] येन विभावितोऽयमतुलो ज्ञानप्रदीप इत्याद्यां श्रीभागवतस्य प्रदीपत्वम्। [illegible] निगमकल्पतरोर्ग-
[illegible] फलं रससिद्धेन रसमयफलत्वम्। हरिलीलाकथाव्रातामृतानन्दितसत्सुरमित्यनेन मोहिनीत्वञ्च दृश्यते। तथाहिमत्र पद्ये प्रथमेन
[illegible]। किञ्च पञ्चानामेषामर्थानां परमदुर्लभानामपि [illegible]
व्याख्यानेन दीपत्वं द्वितीयेनार्कत्वं तृतीयचतुर्थपञ्चमेन रसमयफलत्वम्। [illegible] मोहिनीत्वञ्च ज्ञेयम्। [illegible] यद्यपि सर्वस्य
भक्तानामेव तत्सम्प्रदानभूतत्वेन देयत्वात् तज्ज्ञापकस्य शास्त्रस्यास्य [illegible] मोहिनीत्वञ्च ज्ञेयम्। [illegible] यद्यपि सर्वस्य
द्वादशस्कन्धस्यैव शास्त्रस्यास्य रसमयफलत्वाऽर्कत्वदीपत्वादीनि तदपि भूम्ना व्यपदेशा भवन्तीति [illegible] निरोधे च कश्चित्
तादृशस्तुत्वादौ च अध्यात्ममात्रप्रकाशकत्वेन दीपत्वम्। विसर्गस्थानपोषणादिषु धर्मार्थकाममोक्षाणाम् [illegible]
प्रवृत्तनिवृत्तविहितनिषिद्धसाधनफलानामपि प्रकाशकत्वेनार्कत्वम्। आश्रयतत्त्वस्य भगवतस्तद्भक्तानाञ्च जन्मकर्मादिलीलार्थकत्वमाह
च प्रस्तुते रसमयफलत्वम्। तत्र तत्रैव [illegible] मोहिनी-
त्वञ्च ज्ञेयम्। न चास्य शास्त्रस्य साक्षाद्भक्तिरसमयत्वं [illegible] वाच्यम्। [illegible] साक्षाद्-
भगवत इवास्यापि विविधाधिकारिस्वस्वहृदयानुरूपार्थग्रहणार्थं सर्वदा [illegible]
विदुषामितिवदिति सर्वं समञ्जसम्॥ २॥

सिद्धान्तप्रदीपः।

श्रीकृष्णाय नमः।

[illegible] स सर्वेश्व-
अगणितगुणसिन्धुः [illegible] सकलभुवनहेतुः सर्वसौन्दर्यसेतुः [illegible] श्रीभागवतसिद्धान्तप्रदीपं विरच्यते [illegible]
गोपयेनः। नत्वाहं सनकुमारं [illegible] श्रीभागवतसिद्धान्तप्रदीपं विरच्यते [illegible] द्वादशस्कन्धयुतं कल्पद्रुम-
[illegible] महाभारतनिर्माणाच्च वेदान्तोपबृंहणार्थं [illegible] भगवतोऽनन्तशक्तेः [illegible]
[illegible] श्रीमद्भागवतं महापुराणं [illegible] परब्रह्मपरमात्मादि [illegible]
[illegible] जन्माद्यस्येति [illegible] सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुतिः [illegible]
[illegible] परमपुरुषार्थ इति [illegible]
भगवतं वर्णयाबेमेत्यर्थः स्वर्गादिप्राप्तेः परमपुरुषार्थत्वं [illegible] अन्वयव्यतिरेकाभ्यां [illegible]
विदितमहि परमिति परविश्वकारणम् [illegible] निमित्तकर्तृव्यापाराच्च [illegible] विश्वोपादानहेतु-
इतरेतरान्वयव्यतिरेकाभ्यां [illegible] निमित्तकर्तृव्यापारात् [illegible] अस्य विश्वस्य जन्मादि
इतरस्तस्मात् [illegible] पञ्चमी [illegible]
जन्मस्थितिभङ्गमोक्षं [illegible] निमित्तत्वस्य चोपपत्तेः [illegible]
[illegible] सर्वज्ञत्वं [illegible] यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीव-
न्ति [illegible] इति श्रुतेः [illegible]
[illegible] कपिलमतं निराकर्तुमाह [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

सिद्धान्तप्रदीपः ।

[illegible] सर्वं खल्विदं ब्रह्म [illegible] इति श्रुतेः [illegible] ॥

[illegible] अपास्तकुहकमिति परमात्मा [illegible] निरस्तकुहकः कुहकाप- [illegible] जन्माद्यस्य यत इति [illegible] जगज्जन्मादिहेतुत्वं [illegible] भगवतो [illegible] सत्यमिति स्वरूप- लक्षणं जन्माद्यस्येति तटस्थलक्षणं [illegible] इति श्रुतेः [illegible] विस्तरस्तु [illegible] ॥ १ ॥

श्रीमधुसूदनसरस्वती ।

हरिः ॐ तत् सत् ।

श्रीकृष्णं परमं तत्त्वं नत्वा तस्य प्रसादतः । श्रीभागवतपद्यानां कश्चिद्भावः प्रकाश्यते ॥ बहुविघ्नमिदमायुः सर्वदा सततप्रसक्तैर्बहु- विधपरितापैः क्षीयते व्यर्थमेव । हरिचरितसुधाभिः सिच्यमानं तदेतत् क्षणमपि सफलं स्यादित्ययं मे श्रमोऽत्र ॥

कृत्स्नग्रन्थतात्पर्यविषयीभूतमर्थं दर्शयन् भगवान् बादरायणिस्तमेव ध्येयत्वेनोपदिशन् मङ्गलमाचरति जन्माद्यस्येति । तं परं सत्यं वयं धीमहीति सम्बन्धः । सत्यम् अबाध्यम् । तत् किंवद् व्यवहारमात्राबाध्यं तद्व्यावर्तनायाह परमिति । परमार्थसत्यम् अत्यन्ताबाध्य- मित्यर्थः । तथा च श्रुतिः—सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति प्राणशब्दोदितानां व्यवहारतः सत्यानाम् अधिष्ठानभूतं परमार्थसत्यमात्मानं दर्शयति । एवं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत् सत्यं स आत्मा तत्त्वमसीत्यादि श्रुतिरपि ब्रह्मात्मशब्दोदितं परं तत्त्वमबाध्यं दर्शयति । सर्वभ्रमाधिष्ठानत्वात् सर्वबाधावधित्वाच्च परमार्थसत्यम् । न हि निरधिष्ठानो भ्रमोऽस्ति न वा निरवधिर्बाधः । तत्र सर्वभ्रमाधिष्ठानत्वं जन्माद्यस्य यत इत्यादिना दर्शितं सर्वबाधावधित्वञ्च तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गो मृषेत्यादिना । तं परं सत्यं सर्वाधिष्ठानसन्मात्रमखण्डवाक्यार्थभूतं श्रुत्वा मत्वा च वयं मुमुक्षवो ध्यायेम निदिध्यासेम । ध्यानमत्र निदिध्यासनरूपमेवाभिप्रेतं न तूपासनम् । निदिध्यासनं हि—वस्तुतत्त्वरूपापेक्षमनात्मप्रत्ययानन्तरितशाब्दज्ञानसन्ततिरूपम् आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्या- सितव्य इति श्रुत्या ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमान इत्यादिश्रुत्या च आत्मसाक्षात्कारसाधनत्वेन विहितम् । उपासनन्तु वस्तु- स्वरूपानपेक्षं पुरुषेच्छामात्रं तत् मानसक्रियाप्रवाहरूपं यथा—यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात् तां ध्यायेद् वषट् करिष्यन्नित्यादि । इदञ्च वस्तुस्वरूपानपेक्षमपि तदविरोधि किञ्चित् तद्विरोध्यपि यथा वाचं धेनुमुपासीतेत्यादि । द्विविधमप्युपासनं श्रुत्या ब्रह्मणि निषिद्धं तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते इति । शुकगोचरत्वात् श्रुतेरुपनिषत्प्रकरणपाठकत्वात् तत्त्वोपनिषदभिप्रायात् श्रुतेस्तस्या एव सावधर्म्य- मात्रया निदिध्यासनरूपत्वाद् युक्तं शुकगोचरत्वम् । एतावन्मात्रपर्यवसानाच्च सर्वसाधनविधीनां धीमहीत्युक्तम् । एतस्य च मङ्गल- त्वम्—सर्वदा सर्वकार्येषु नास्ति तेषाममङ्गलम् । येषां हृदिस्थो भगवान् मङ्गलायतनो हरिरित्यादिशास्त्रसिद्धम् । एवं शास्त्रस्य ब्रह्मणो निदिध्यास्यमानस्य परमार्थसत्यतामुपपादयितुं तत्पदार्थस्वरूपतामाह जन्माद्यस्य यत इत्यादिना । अस्य प्रत्यक्षादिसकलप्रमाण- सन्निधापितस्य जगतो जन्मादि जन्मस्थितिभङ्गं यतो भवतीति तं सत्यं धीमहीति सम्बन्धः । तथा च श्रुतिः—यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्तीत्याद्या आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते इत्याद्या च जगज्जन्मस्थितिलयकारणतां ब्रह्मणो दर्शयति । यत इति प्रकृतौ पञ्चमी जनिकर्तुः प्रकृतिरिति (पा° १ । ४ । ३०) पाणि- निस्मरणात् । जन्मादीति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः सर्वादीनि सर्वनामानीति (पा° १ । १ । २७) वत् । जन्मनश्चादित्वं श्रुतिनिर्देशा- पेक्षं वस्तुवृत्तापेक्षञ्च । ननु असद्वा इदमग्र आसीदिति श्रुतेः शून्यमेव जगत्कारणमस्तु नेत्याह अन्वयादिति । इदं सदिदं सदिति सद्रूपस्यैव कारणस्य कार्येष्वनुस्यूतत्वात् । इतरतश्च असतोऽन्वयाभावात् शून्यमिदमिति प्रतीत्यभावात् कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यादिति होवाच कथमसतः सज्जायेतेति वाक्येनासतः कारणताप्रतिषेधाच्च सद्रूपं ब्रह्मैव जगदुपादानमित्यर्थः । सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति श्रुति- वाक्यान्वयात् इतरतश्च असद्वा इदमग्र आसीदित्यसतः सत्ताव्यवधानोक्ति वा । तथा चासत्यमिदं सूक्ष्मत्वेन गौण्या वृत्त्या सत्यं च सोऽश्नुत एव । एतच्च सत्त्वाच्चावरस्येति सूत्रेण व्याख्यातम् । इतरतश्च इत्यत्र चकारादसतोऽन्वयाभावः । अथवा कार्यान्वयात् ब्रह्म कारण- मित्युक्ते कार्यविनाशे तस्य विनाशप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह इतरतश्चेति । तथाहि रुद्राणोऽपि तदन्विता मृद् न विनश्यति घटाभावे शरावादौ तस्या अन्वयात् एवं सदपि इतरतः इतरद् कार्यान्तरं तदुपलभ्यमानत्वादित्यर्थः । आक्याघ्नीउपपत्त्यादिदोषाच्च नासतो जगत्कारणतेत्याह अर्थेष्वभिज्ञ इति । न हि सतापि अर्थेनाविदित्वा कश्चिद्रचयितुं शक्यते किं पुनरवस्तुनेति भावः । तथा च श्रुतिः यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूपमन्नञ्च जायते इति सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेत्याद्या चित्स्वरूपस्यापि प्रयोजनादिविज्ञानवत एव जगत्कारणत्वं दर्शयति । अभितः सर्वप्रकारेण सामान्यतो विशेषतश्च सर्वं वस्तु जानातीति अभिज्ञः । सर्वज्ञः सर्वविदिति पदद्वयार्थो दर्शितः । अर्थेष्विति सप्तमी सर्वैकरूपेण भूत्वा कल्पितात्मरूपा विषयतेति । सूचयति । अथवा अन्वयादितरतश्चार्थेष्विति पूर्वेणैव सम्बन्धः । एवञ्च सर्वज्ञत्वोपपादनेन परमाणुकारणवादः प्रधानकारणवादश्च निराकृतः । ननु मा भूत् कारणता परमाणूनां प्रधानस्य तु भविष्यति सत्त्वपरिणामेन सार्वज्ञ्यसम्भवात् ब्रह्मणश्च निर्धर्मकत्वेन सर्वज्ञत्वाकर्तृत्वादियोग आह स्वराडिति । स्वेनैव राजते प्रकाशते इति स्वराट् अन्यानपेक्षः प्रकाशरूप इत्यर्थः । तथा च सविता प्रकाशते इत्यादिवत् कर्तृत्वोपचार-

श्रीमधुसूदनसरस्वती ।

यथैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा, समर्थिता कारणेन सर्वविषयज्ञानरूपस्य विवक्षितत्वात् न प्रधानस्याचेतनस्य कारणतामसङ्गः इत्यर्थः । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा, महाणि विदिते तु पुरुषाणां भवति अन्यथा प्रधानविज्ञानेन तत्कार्याणामसकलत्वेऽपि तदकार्याणां पुरुषाणां बाधकत्वात् महाणि विदिते तु पुरुषाणां तद्रूपत्वात् इतरेषाञ्च तत्र कल्पितत्वेन तदव्यतिरेकात् येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमित्यादि श्रुत्या कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीत्याद्यया आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितमित्याद्यया च प्रतिपादितैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा नोपपद्यते वेदस्यापौरुषेयत्वेन स्वतःप्रामाण्याभ्युपगमात् तस्य सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपत्तेः । ननु ब्रह्मकारणत्वेऽप्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा नोपपद्यते वेदस्य तदर्थत्वात् सङ्कोचितायां प्रतिज्ञायां स्वकार्यापेक्षया ब्रह्मकार्यत्वेपौरुषेयत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गात् किम्फला ब्रह्मकारणतापि व्यवस्थाप्येत तस्मात् सङ्कोचितायां प्रतिज्ञायां साकाङ्क्षितत्वात् । तथाच प्रधानमपि लब्धप्रसरमित्याशङ्क्याह तेन इत्यादि । ब्रह्म वेदं यस्तेने विस्तारितवान् श्वासप्रश्वासादिवल्लीलया आविर्भावितवान् । तथाच श्रुतिः—अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद् यद् ऋग्वेदो यजुर्वेद इत्याद्या वेदस्यापि ब्रह्मोपज्ञत्वं दर्शयति । न च ब्रह्मकार्यत्वे सति वेदस्य पौरुषेयत्वं पुरुषमात्रजन्यत्वेऽपि पौरुषेयत्वे वर्णानां नित्यत्वेऽप्यानुपूर्वीविशेषस्य पुरुषजन्यत्वात् मीमांसकमन्यस्यापि वेदस्य पौरुषेयत्वप्रसङ्गः वर्णानित्यतामाश्रित्यैवापौरुषेयत्वव्यवस्थापने लौकिकवाक्यस्यापि तत्प्रसङ्गः तस्मान्मानान्तरेणार्थमुपलभ्य रचितत्वं पौरुषेयत्वं सापेक्षत्वलक्षणाप्रामाण्यप्रयोजकं तच्च न वेदे वेदार्थस्य मानान्तरागोचरत्वात् । इदमेव श्रुत्या निश्वसितदृष्टान्तेन दर्शितम् । यथा हि निश्वासः पुरुषाज्जायमानोऽपि न पुरुषचिकीर्षाजन्यः सुषुप्तावपि दर्शनात् एवं वेदो ब्रह्मणः सकाशाज्जायमानोऽपि न चिकीर्षाजन्यः तदर्थस्य वेदातिरिक्तमानाविषयत्वात् । तथा वेदतदर्थज्ञानयोस्तुल्यकालत्वाच्च ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वव्याघातो न वा वेदस्य पौरुषेयत्वम् । एवञ्च सत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा न सङ्कोचनीया बाधकाभावात् । अत्र वेदमनुमानं सूचितम्—वेदनिष्ठसर्वार्थप्रकाशनशक्तिः सदुपादाननिष्ठा कार्यगतप्रकाशनशक्तित्वात् वह्न्युपादानकदीपगतप्रकाशनशक्तिवदिति । तेने वेदोपादानत्वेनापि ब्रह्मणः सार्वज्ञ्यसिद्धिः । केचित् हिरण्यगर्भ एव वेदवक्ता जगत्कारणमित्याहुस्तन्निराकरोति हृदा य आदिकवये इति । आदिकवये हिरण्यगर्भाय तस्मै हृदा सह यो ब्रह्म तेने अन्तःकरणं सूक्ष्मपञ्चमहाभूतकार्यमुत्पाद्य तदुपाधेर्हिरण्यगर्भस्य वेदार्थज्ञानं कारितवानित्यर्थः । तथाच श्रुतिः—यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये इति हिरण्यगर्भेत्यादि । हृदा मनसा एव तेने न तु मुखेनाध्यापितवानिति वा । अनेन सर्वान्तर्यामित्वं दर्शितम् । जीवयोः परमेश्वराधीनतां दर्शयति तदपि हृदा मनसा एव तेने न तु मुखेनेति । तथाच श्रुतिः—यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो यं सर्वाणि भूतानि न विदुः यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्याद्या सर्वान्तर्यामित्वेन परमात्मानं प्रतिपादयति । ननु उदाहृतश्रुतीनां ब्रह्मणि प्रामाण्यं न सम्भवति ब्रह्मणः सिद्धत्वेन मानान्तरयोग्यत्वात् अन्ततः स्वरूपचैतन्यस्यैव मानान्तरत्वात् तथाच तत्संवादे श्रुतीनां नाज्ञातज्ञापकत्वलक्षणं प्रामाण्यं विसंवादे तु बाधितविषयत्वात् सुतरामप्रामाण्यं तथाच प्रधानपरमाण्वादिकारणताबोधकमनुमानं लब्धावकाशं भविष्यतीत्याह मुह्यन्ति यत् सूरय इति । यत् यत्र यस्मिन् विषये अखण्डानन्दाद्वये स्वरूपचिन्मात्रलक्षणे सूरयस्तार्किकादयो मुह्यन्ति मोहमज्ञानमनुभवन्ति । मोहो द्विविधः आवरणरूपो विक्षेपरूपश्च । आवरणरूपोऽपि असत्त्वावरणरूपः अभानावरणरूपश्चेति द्विविधः । तत्र नास्ति कूटस्थं ब्रह्म न भासते चेति द्विविधोऽपि मोहो वेदान्तशास्त्रविचाररहितैरनुभूयते वेदान्तशास्त्रविचारपराणां तु परोक्षज्ञानेनासत्त्वावरणनिवृत्तावप्यभानावरणमनुवर्तत एव नास्ति ब्रह्मेति प्रतीत्युदयेऽपि मम न भाति ब्रह्मेति तेषां प्रतीतेः । अतएव ते तदभानावरणनिवर्तकस्य साक्षात्कारस्य साधनान्यनुतिष्ठन्ति । एवञ्च विक्षेपावरणाकार्यभ्रमविशेषरूपं प्रत्यक्ष एव यतो व्यवहरन्ति सांख्यमीमांसकादयस्तु जगज्जीवाद् भिन्न एवेश्वरो जगतो निमित्तकारणमात्रमेवेति तार्किकवैशेषिकपातञ्जल-पाशुपतादयो निमित्तकारणत्वेनापि नेश्वरमुपपादयन्ति किन्तु प्रधानपरमाण्वादेव तेन रूपेणोपास्यमित्याहुः । तस्मात् ब्रह्मविषयकमोहस्यापरोक्षत्वात् स्वरूपचैतन्यस्य च तत्साधकत्वेन तदनिवर्तकत्वात्तन्निवर्तकवृत्त्युत्पादनेन वेदान्तानां प्रामाण्यमाहृतमेव । सिद्धत्वेऽपि च ब्रह्मणो मानान्तरायोग्यत्वं रूपादिहीनत्वेन व्युत्पादितं भाष्यकारप्रभृतिभिः । एवं पूर्वार्धेन तत्पदवाच्यार्थमुक्त्वा परार्धेन तल्लक्ष्यं वस्तुमारभमाणः अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यत इति न्यायेनाह तेजोवारीत्यादिना । यत्र ब्रह्मणि त्रयाणां तेजोऽबन्नानां सर्गः त्रिसर्गः स मृषा मिथ्यैव शुक्तौ रजतवत् । छान्दोग्ये सृष्टिप्रकरणे त्रयाणां तेजोऽबन्नानां साक्षात् पठितत्वात् त्रिसर्ग इत्युक्तम् । वियदधिकरणन्यायेन तु पञ्चभूतसर्ग इति द्रष्टव्यम् । तन्मिथ्यात्वे दृष्टान्तमाह तेजोवारिमृदां यथा विनिमय इति । विनिमयो व्यत्ययः व्यत्यासः व्यामिश्रीभावः अन्यस्मिन्नन्यावभासरूप इति यावत् । तथाच श्रुतिः—यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत् कृष्णं तदन्नस्यापागादग्नेरग्नित्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमित्यादिना कृतत्रयस्यापि विकारस्यानृततां दर्शयति । न ह्यारम्भवादो वा परिणामवादो वा सम्भवति । तथाहि—परमाणुः परमाण्वन्तरेण संयुज्यमानो द्व्यणुकमारभत इत्यभ्युपगते । तत्र द्व्यणुकासमवायिकारणभूतः संयोगः परमाण्वोः कार्त्स्न्येन वा समवायादेकदेशेन वा । आद्ये प्रथिमानुपपत्तिः । द्वितीये सावयवत्वापत्तिः । एवं परिणामोऽपि प्रधानस्य कार्त्स्न्येन वा एकदेशेन वा । आद्ये कारणविनाशापत्तिः । द्वितीये सावयवत्वापत्तिः । एवं कार्यमपि कारणव्यापारात् प्राक् असत् सद् वा । आद्ये कथं न वेदमवेतत् सावयवत्वे तस्यापि जन्यत्वेन मूलकारणत्वानुपपत्तिः । एवं कार्यमपि कारणव्यापारात् प्राक् असत् सद् वा । आद्ये कथं कार्यकारणभावग्रहः न हि खपुष्पेण समं कस्यचित् सम्बन्धो गृह्यते । ननूत्पद्यते घट इव प्रतियोगित्वेनासतोऽपि कार्यस्य सम्बन्ध इति चेत् । हन्त प्रागभावप्रतियोगित्वं निराश्रयं साश्रयं वा आद्ये शशविषाणतुल्यता द्वितीये सत्कार्यवादापत्तिः प्रागभावप्रतियोगित्वेन । न च सत्कार्यवादोऽपि घटते कारणव्यापारवैयर्थ्यापत्तेः आविर्भावतिरोभावयोरपि सदसत्त्वविकल्पेनैव कार्यसत्त्वाङ्गीकारात् । तस्मात् सदसद्विलक्षणत्वेनानिर्वचनीयतैव कार्यकारणयोरिति विवर्तवादोऽवशिष्यते । तथाच अविद्याकल्पितत्वात् मृषेत्युक्तम् । ननु अविद्याकार्याणामसत्यत्वेऽपि अविद्यायाः सत्त्वमस्तु अनादिभावत्वात् आत्मवत् कल्पकगुणत्वाच्च न हि द्वैतामासो मिथ्येत्यर्थः । नन्वविद्याकार्याणामसत्यत्वेऽपि अविद्यायाः सत्त्वमस्तु अनादिभावत्वात् कल्पककल्पनाहेतोरविद्यायां कल्पकान्तरमस्ति स्वस्या एव कल्पकत्वे आत्माश्रयत्वात् अविद्यान्तराभ्युपगमे चानवस्थानात् तथाद्वैतप्रपञ्चकल्पनाहेतोरविद्यायां कल्पकान्तरमस्ति स्वस्या एव कल्पकत्वे आत्माश्रयत्वात् अविद्यान्तराभ्युपगमे चानवस्थानात् तथा एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानव्याघातः अनिर्मोक्षापत्तिश्चेत्यत आह धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकमिति । सदा निरस्तं नित्यनिवृत्तं कुहकं कपट-

16

श्रीमधुसूदनसरस्वती ।

मविद्याकार्यं परिहरन् तस्थौ । तत्र हेतुः स्वेन धाम्नेति । अखण्डानन्दाद्वितीयचैतन्यरूपत्वात् इत्यर्थः । तथाच श्रुतिः—सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्यादिरन्यथानुपपद्यमानैरेकमद्वितीयमखण्डमेव वस्तु प्रतिपादयति । इत्यद्वयसम्बन्धानुपपत्त्या कल्पितत्वेनैवा-विद्यायाश्चेतन्यभास्यत्वाभ्युपगमात् एतस्या एव च स्वपरभावाध्यासकल्पनामूलत्वात् अविद्यान्तराभ्युपगमवादः । उत्पत्त्यनुत्पत्तिकारणतया प्रसक्त नित्यत्वेन नात्माश्रयदोषः । अनादिमायासम्बन्धात्मना नित्यस्य प्रयोजकं न भवति किन्तु परमार्थसत्यत्वम् । अविद्याया: सदसद्विलक्षणत्वात् आत्मनित्यत्वेऽपर्याप्तः । तथाच मायातत्कार्यहीनः परमात्मा तत्पदलक्ष्यो दर्शितः । एतेनैव त्वम्पदलक्ष्योऽपि दर्शितः तस्यापि मायातत्कार्ये शरीरादिहीनत्वात् आत्मत्वमस्तु पुंसि साक्षिणः कल्पितस्याभावात् । एवञ्च श्रवणजन्यज्ञानपूर्वकवाक्यार्थबोधनमिति सदावृत्तिरूपं निदिध्यासनमुपपन्नम् । जन्माद्यस्य यत इत्यनेनानन्दरूपत्वं दर्शितम् आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्त इत्यादिश्रुतेः अन्वयादितरतश्चेत्यनेन सद्रूपत्वं नित्यत्वं विभुत्वं च सर्वदेशकालान्वयबोधनात् स्वराडित्यनेन स्वप्रकाशज्ञानरूपत्वं धाम्ना स्वेन निरस्तकुहकमित्यनेनाद्वितीयत्वं सत्यमित्यनेन पर-मार्थसत्यमिति । एवं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादिवाक्यार्थो दर्शितः । अथ च त्वम्पदार्थोऽपि शक्यते अनेन श्लोकेन दर्शयितुं श्लेषालङ्कारस्यास्यन्तचमत्कारहेतुत्वात् । तथाहि—यो जीवः अस्य देहेन्द्रियादेर्जन्मादिविकारजातम् अन्वयात् अनुगतवान् अविद्ययात्मन्या-रोपितत्वात् तं परं सत्यं धीमहीति सम्बन्धः । अस्य कीदृशस्य—यतः गच्छतः सर्वदा परिणममानस्येत्यर्थः जन्मादि गच्छत इति वा । ननु जातो देवदत्तो मृतो देवदत्त इति प्रतीतिः तद् यथा अग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे एत आत्मानो व्युच्चरन्तीति श्रुतेश्च स्वत एव जन्मादिमान् जीवोऽस्त्वित्याह इतरतश्चेति । जन्माद्यभावादित्यर्थः । तथाच श्रुतिः—न जायते म्रियते वा विपश्चि-न्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित् इति अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे इत्याद्या स्मृतिश्च जीवस्य जन्मविनाशौ वारयति । कृतहानाकृताभ्यागमादिदोषप्रसङ्गात् उपाध्युत्पत्तिमादायैव व्युच्चरन्तीत्यादिश्रुत्युपपत्तेस्तद्गुणसारत्वादित्यादिन्यायाच्चेति चका-रार्थः । देहमिन्द्रियं मनः प्राणञ्च केचिदात्मत्वेन प्रतिपन्नास्तान् निराकरोति अर्थेष्वभिज्ञ इति । न हि भौतिकानां देहेन्द्रियप्राणमनसां ज्ञातृत्वं सम्भवति घटादावपि तत्प्रसङ्गात् एतेषां चानित्यत्वात् आत्मनित्यत्वस्य च व्यवस्थापितत्वात् । एतेन विभुत्वमपि व्याख्यातम् । विभुत्वं हि मध्यमपरिमाणत्वेनोपपद्यमानं परमाणुत्वे वा परममहत्त्वे वा व्यवतिष्ठेत एतेन देहाद्यतिरिक्तोऽपि देहपरिमाण एवात्मेति क्षपणकपक्षो निरस्तः । तत्र परमाणुत्वे सकलशरीरव्यापिसुखदुःखाद्युपलम्भप्रसङ्गात् सकलदेहव्यापकोऽस्तु तर्हि देहेन्द्रियातिरिक्तो विभुरेवात्मा ज्ञानाश्रयो न तु ज्ञानरूप इति तत्राह स्वराडिति । स्वयमेव राजत इति स्वराट् स्वप्रकाशज्ञानरूपः न तु ज्ञानाश्रय इत्यर्थः । अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवतीत्यादि श्रुतेः सन्देहविपर्ययाद्यविषयत्वेन सर्वदा भासमानत्वात् स्वजन्यज्ञानाविषयत्वे च कर्तृकर्मविरोधात् सोऽत एवेति न्यायात् ज्ञानरूप एवात्मेत्यर्थः । ननु जीवस्य स्वप्रकाशज्ञानरूपत्वे जन्मादिशून्यत्वे च ब्रह्मणो भेदकाभावात् स्वत एव च ब्रह्माभिन्नत्वे शास्त्रारम्भो निरर्थकः ब्रह्मावबोधस्य सर्वदा विद्यमानत्वादित्यत आह तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये इति । हृदा मनसा तदु-पाधिना तदात्म्यापन्नः सन् अब्रह्म ब्रह्मविपरीतं कर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणं संसारं सन्तरणरूपं विस्तारितवान् । तथाच श्रुतिः—स समानः सन्नुभौ लोकावनुसञ्चरति ध्यायतीव लेलायतीव स धीः स्वप्नो भूत्वेत्याद्या सम्बन्धादसंसारिणोऽपि संसारितां दर्शयति । तथा च तन्निवृत्त्यै ब्रह्मात्मतोपदेशो युक्त इत्यर्थः । संसारस्य मोक्षहेतुतां दर्शयति—आदिकवय इति । आदिभूतं कं सुखं ब्रह्मानन्दरूपो मोक्ष इत्यर्थः । तस्य वयः प्राप्तिस्तदर्थम् अयवय-गताविति स्मरणात् निमित्तात् कर्मयोगे (पा० २ । ३ ३६ वा०) इयं सप्तमी चर्मणि द्वीपिनं हन्तीतिवत् । न हि संसाराभावे श्रवणमननादिसाधनानुष्ठानं सम्भवति न च तदभावे तत्त्वज्ञानोदयः न च तमन्तरेण अनाद्यविद्या-निवृत्तिरिति मोक्षार्थमेव संसारं विस्तारितवानित्यर्थः । तथाच श्रुतिः—रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणायेति इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत इति च ब्रह्म वा इदमग्र आसीदिति आत्मानमेव वेदाहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत् सर्वमभवदिति च संसारद्वारा अविद्यानिवृत्तिरूपं मोक्षं दर्शयति । ननु तर्हि भवतु स्वप्रकाशज्ञानरूप आत्मा किन्तु नानन्दरूपः प्रतिशरीरं भिन्नश्चेति सांख्यमतं तत्राह मुह्यन्ति यत् सूरय इति । यत् यत्र यस्मिन् जीवस्वरूपे सूरयः तार्किकाद्यपेक्षया सुधियोऽपि सांख्याः मुह्यन्ति भ्राम्यन्ति शुद्धस्वरूपं जानन्तोऽपि आनन्दरूपत्वं प्रतिदेहमेकत्वं ब्रह्माभिन्नत्वं चाजानन्तः । तथाच श्रुतयः—एष एव परम आनन्द इति एको देवः सर्वभूतेषु गूढ इति अयमात्मा ब्रह्मेति तादृशरूपतां जीवस्य बोधयन्ति । तदेतत् प्रेयः पुत्रात् प्रेयो वित्तात् प्रेयोऽन्यस्मात् सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मेति श्रुत्यन्तराच्च परप्रेमास्पदत्वादानन्दरूपत्वम् । नानात्वे भोगव्यवस्थानुपपत्तेः प्रतिदेहमेकत्वम् । नहि विभूनामात्मनां सर्वदेहसम्बन्धित्वा-विशेषे कर्मादिकमपि भोगनियामकं भवितुमर्हति अविशेषात् । एकात्मवादे तु तदन्तःकरणावच्छिन्नप्रदेशानां भिन्नत्वादुपपद्यत एवं व्यवस्था देहभेदादेव च प्रतिसन्धानाभावः । एवञ्च भेदकशून्यत्वात् ब्रह्माभिन्नत्वमपि सिद्धं लक्षणोक्तत्वात् । एवं त्वम्पदवाच्यार्थं पूर्वा-र्द्धेन प्रतिपाद्य तल्लक्ष्यमुत्तरार्द्धेन वस्तुमध्यारोपापवादन्यायेनारभते तेजोवारिमृदां यथा विनिमय इत्यादिना । यत्र आत्मनि त्रयाणां स्थूल-सूक्ष्मकारणोपाधीनां जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थाहेतूनां सर्गः संसर्गो मिथ्यैव न तु परमार्थतः स यत्तत्र किञ्चित् पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्य-सङ्गो ह्ययं पुरुष इत्यादिश्रुतिभ्यः साक्ष्यस्य साक्षिधर्मानुपपत्तेः भास्यस्य घटादेर्भासकदीपादिधर्मत्वादर्शनात् । मिथ्यात्वे दृष्टान्तः तेजो-वारीति । वारिणि कच्काचे मृद्बुद्धिः । एवं काचादिरूपायां मृदि तेजोबुद्धिरित्युदाहार्यम् । तथाचेदमनुमानं सूचितम्—आत्मनि जाग्रदादिबुद्धिर्मृषा तदभाववति तद्बुद्धित्वात् तेजसि वारिबुद्धिवत् । तदभाववत्त्वञ्चात्मनः श्रुतिस्मृतिन्यायैर्निश्चितमिति नासिद्धिः । एवं लक्षणेनैव ब्रह्माभिन्नत्वं दर्शयति धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकमिति । एतदेव तत्पदार्थत्वम्पदार्थतदैक्यकथनद्वारेण शास्त्रस्य विषयो दर्शितः । तत्र श्रवणमनननिदिध्यासनेषु तृतीयञ्च निदिध्यासनमिह प्रतिपाद्यते मनननिदिध्यासनवतो विजातीयप्रत्ययतिरस्कारेण-स्य मनोनिग्रहद्वारा व्युत्पाद्यमानत्वात् । चतुर्लक्षणमीमांसारूपत्वञ्चास्य सूचितम् । तथाहि—पूर्वार्द्धेन जन्माद्यस्य यत इति न्यायः साक्षादेव दर्शितः । अन्वयादितरतश्चेत्यनेन तत्तु समन्वयादिति अर्थेष्वभिज्ञ इत्यनेन ईक्षतेर्नाशब्दमिति तेने ब्रह्म हृदेत्यादिना शास्त्रयोनित्वादिति । मुह्यन्ति यत् सूरय इत्यनेन एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याता इत्यन्तो न्यायकलापः सूचित इति समन्वयाध्यायो व्याख्यातः तेजोवारि-मृदामित्यादिना तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य इत्यादिन्यायसूचनादविरोधाध्यायार्थः धीमहीत्यनेन सह कार्यान्तरविधिपक्षेण तृतीय

श्रीमधुसूदनसरस्वती।

धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परमिति फलाध्यायार्थः अविद्यातत्कार्यतो विमुक्तिर्विमुक्तिरित्यादिन्यायसूचनात् साधनाध्यायार्थः धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परमिति समाख्योपपद्यते परमहंसानां वेदान्तवाक्यार्थनिर्दिध्यासनकार्यतिवृत्त्युपलक्षितपरमानन्दरूपावशेषात्। एवं सति पारमहंसी संहितेति समाख्योपपद्यते परमहंसानां वेदान्तवाक्यार्थनिर्दिध्यासन। एवं ध्यायेमेति पदस्याने धीमहीति छान्दसप्रयोगात् गायत्रीरूपत्वमस्याः सूचितम्। तत्र रूपत्वाद् गायत्र्या आख्यानानां तत्तात्पर्यकत्वात्। एवं ध्यायेमेति पदस्थाने धीमहीति छान्दसप्रयोगात् गायत्रीरूपत्वमस्याः सूचितम्। तथा सवितुर्वरेण्यमित्यस्यार्थः स्वराडित्यनेन सूचितः। भर्गो देवस्य धीमहीत्यस्यार्थः जन्माद्यस्य यत इत्यादिना सूचितः। धियो यो नः प्रचोदयादित्यस्यार्थस्तेने ब्रह्म हृदेत्यादिना सूचितः। तथाच गायत्रीपदनिर्दिष्टा संहितेयं संहितेति दर्शितम्। लक्षणं च श्रीमद्भागवतस्य सूचितम्। तथाच मत्स्यपुराणे पुराणदानप्रस्तावे—यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः। वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमिष्यते इति सूचितम्। तथाच मत्स्यपुराणे पुराणदानप्रस्तावे—यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः। वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतं विदुरिति सूचितम्। तथाच सर्गादीन्यपि दशलक्षणान्यनेन श्लोकेन सूचितानि—जन्माद्यस्य यत इत्यनेन सर्गविसर्गनामद्युपक्रमो लक्षणत्वेनोक्तः। एवञ्च सर्गादीन्यपि दशलक्षणान्यनेन श्लोकेन सूचितानि। तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवय इत्यनेन भक्तानुग्रहलक्षणं पोषणं षष्ठस्कन्धव्याख्यानि तृतीय चतुर्थ पञ्चमस्कन्ध-व्युत्पाद्यानि सूचितानि। तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवय इत्यनेन भक्तानुग्रहलक्षणं पोषणं षष्ठस्कन्धव्याख्यातं सूचितम्। मुह्यन्ति यत् सूरय इत्यनेन कर्मवासनारूपा ऊतिः सप्तमस्कन्ध-व्युत्पाद्या सूचिता। मन्वन्तरेशानुकथे अष्टम-व्युत्पाद्यं सूचितम्। मुह्यन्ति यत् सूरय इत्यनेन निरोधो दशमस्कन्धार्थो दर्शितः। धाम्ना स्वेन सदा नवम-स्कन्ध-प्रमेयं स्थानमध्ये एवान्तर्भूते। तेजोवारिमृदां यथा विनिमय इत्यनेन निरोधो दशमस्कन्धार्थो दर्शितः। धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकमित्यनेन मुक्तिरेकादशस्कन्धार्थो दर्शिता। सत्यं परमित्यनेनाश्रयो द्वादशस्कन्धार्थो दर्शितः। धीमहीत्यात्मनेपदोपात्तपुरुषप्रयोगादधिकारी प्रथमस्कन्धार्थः। तेनैव ध्यानोपलक्षितसाधनानुष्ठानरूपो द्वितीयस्कन्धार्थः। इति कृत्स्नभागवतार्थसूचनम्।
तदेतद् व्याख्यानमौपनिषदाय रोचते।

सात्वतास्तु वर्णयन्ति—पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतोपहितं शुद्धचैतन्यं तदभिमानिनं विराडन्तर्यामिकरूपम् ओतम् इत्यनिरुद्ध इति चाख्यायते। एवं स्थूलप्रपञ्चमपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतोपहितं शुद्धचैतन्यं तदभिमानिहिरण्यगर्भान्तर्यामिकरूपम् अनुज्ञात इति प्रद्युम्न इति चाख्यायते। एवं सूक्ष्मभूतकारणीभूतं तन्मायात्मकम् अव्याकृतं तदुपहितं शुद्धचैतन्यं तदधिष्ठितचिदाभासेनोपलक्षितम् अनुज्ञा इति सङ्कर्षण इति चाख्यायते। सङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धानामनुपहितन्तु चैतन्यं सर्वानुस्यूतसन्मात्रं सर्वसाक्षिपरमानन्दघनम् अविकल्प इति वासुदेव इति चाख्यायते। एतच्च नृसिंहतापनीयोत्तरभागे व्याख्यायते—ओतानुज्ञातानुज्ञाविकल्पैरपि वासुदेवत्वं वर्तत एव। उपाधिकृतः केवलं नामविशेषः। अत्र च वासुदेवः परमात्मा सङ्कर्षणो जीवः प्रद्युम्नस्तु मनः अनिरुद्धोऽहङ्कार इति स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्षिभिरिति बहुकृत्वोऽभ्यासेन। अत्र च वासुदेवः परमात्मा सङ्कर्षणो जीवः प्रद्युम्नस्तु मनः अनिरुद्धोऽहङ्कार इति पाञ्चरात्रिकप्रक्रिया नादरणीया तद्वचनविरोधात् श्रुतिविरोधाच्चेत्युत्पत्त्यसम्भवादित्यधिकरणे व्याख्यातम्। केवलं परमात्मैवानुपहितो वासुदेवः कारणोपहितः सङ्कर्षणः सूक्ष्मभूतोपहितः प्रद्युम्नः स्थूलभूतोपहितोऽनिरुद्ध इति यथा व्याख्यानमेवादरणीयम् श्रोतव्यत्वादुपपन्नत्वाच्च। एवं स्थिते श्लोकयोजना—परं सत्यं वासुदेवाख्यं वयं धीमहि उपास्महे। ध्यानमत्रोपासनरूपमेवाभिमतं चतुर्व्यूहरचनाया उपासनार्थत्वात्। नन्वनुपहितस्य वासुदेवस्य बुद्ध्यनारोहात् कथमुपास्यत्वम् सत्यम्—अनिरुद्धादिरूपमप्यविवक्षितोपाधिसम्बन्धं वासुदेवात्मकमेव श्रीकृष्णद्वारादिक्रमेणालक्षिततदुपाधिसम्बन्धमाकाशात्मकमेव विवक्षितोपाधिसम्बन्धं तु पृथग्व्यपदेशसम्बन्धं वासुदेवात्मकमेव। तथाच तद्द्वारा वासुदेवे मनोवृत्तिः कार्येति वक्तुमारभते जन्माद्यस्य यत इत्यादिना। अस्य विश्वं लसतं ननु तावता वस्तुत्वं भवति। तथाच तद्द्वारा वासुदेवे मनोवृत्तिः कार्येति वक्तुमारभते जन्माद्यस्य यत इत्यादिना। अस्य विश्वस्य जगतश्चतुर्दशभुवनरचनात्मकस्य ब्रह्माण्डस्य जन्मादिविकारजातं यतो भवति तं धीमहीति सम्बन्धः। तस्य जगद्विरचनयोग्यतामाह अर्थेष्वभिज्ञ इति। ब्रह्माण्डाभिमानिविराडपेक्षया वैलक्षण्यमाह स्वराडिति। ब्रह्माण्डावच्छिन्नचिदाभासो हि विराड्जीवः भवन्तु अर्थेष्वभिज्ञ इति। ब्रह्माण्डाभिमानिविराडपेक्षया वैलक्षण्यमाह स्वराडिति स्वयमेव राजत इति स्वराट् बिम्बभूतत्वेन अन्यानपेक्षत्वात्। एवमनिरुद्धमीश्वरमुक्त्वा प्रद्युम्नमनुजानमाह तेने तद्बिम्बभूतस्तदन्तर्यामी स्वयमेव राजत इति स्वराट् बिम्बभूतत्वेन अन्यानपेक्षत्वात्। आदिकवये सूक्ष्मभूतावच्छिन्नचिदाभासाय हिरण्यगर्भसूत्रादिसंज्ञकाय जीवाय ब्रह्म वेदं तदन्तर्यामिब्रह्म हृदा य आदिकवय इति। आदिकवये सूक्ष्मभूतावच्छिन्नचिदाभासाय हिरण्यगर्भसूत्रादिसंज्ञकाय जीवाय ब्रह्म वेदं तदन्तर्यामि। तेने इति हिरण्यगर्भवैलक्षण्यं स्पष्टमेवोक्तम्। सङ्कर्षणरूपतामाह मुह्यन्ति यत् सूरय इति। यत्र रूपेण बिम्बभूतो यस्तन्मतस्तेन तेन इति हिरण्यगर्भवैलक्षण्यं स्पष्टमेवोक्तम्। सङ्कर्षणाख्ये सूरयोऽपि भ्राम्यन्ति स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चद्वयं त्रिगुणात्मकमायाप्रतिबिम्बस्य जगत्कारणस्य बिम्बभूते सर्वान्तर्यामिणि सङ्कर्षणाख्ये सूरयोऽपि भ्राम्यन्ति। वासुदेवरूपतामाह तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गो मृषेति। भ्रान्त्या कल्पयन्ति प्रधानपरमाण्वादिरूपेण वा भ्राम्यन्ति। वासुदेवरूपतामाह तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गो मृषेति। भ्रान्त्या कल्पयन्ति प्रधानपरमाण्वादिरूपेण वा भ्राम्यन्ति। आध्यात्मिक आधिभौतिक आधिदैविकश्चेति स यत्र मृषा सर्वथा असन्नेवेत्यर्थः। अपह्नववचनो मृषाशब्दः। त्रिविधः सर्गः त्रिसर्गः आध्यात्मिक आधिभौतिक आधिदैविकश्चेति स यत्र मृषा सर्वथा असन्नेवेत्यर्थः। तदेवमुपहितत्वेऽनुपहितत्वे स्वेन धाम्ना सदा निरस्तकुहकं मायामय अनिरुद्धप्रद्युम्नसङ्कर्षणोपाधीनां सर्गः संसर्गो यत्र मृषेति वा। तदेवमुपहितत्वेऽनुपहितत्वे स्वेन धाम्ना सदा निरस्तकुहकं मायाया अनिरुद्धप्रद्युम्नसङ्कर्षणोपाधीनां सर्गः संसर्गो यत्र मृषेति वा। अत्रानिरुद्धपुरुषनिवृत्तावविद्यातत्कार्यविनिर्मुक्तत्वेनोपाधितद्धर्मैरसंस्पृष्टम् अतएव परं सत्यं वासुदेवाख्यं ध्यायेमेति निर्गलितोऽर्थः। अत्रानिरुद्धपुरुषनिवृत्तावविद्यातत्कार्यविनिर्मुक्तत्वेनोपाधितद्धर्मैरसंस्पृष्टम् अतएव परं सत्यं वासुदेवाख्यं ध्यायेमेति निर्गलितोऽर्थः। इतरेषामपि रूपं वक्ष्यते विस्तरश्चास्य अवतारो नारायणः प्रलयोदकशायी भुवनकमलमूलभूत इति सविस्तरं मूले एव व्यक्तीभविष्यति। इतरेषामपि रूपं वक्ष्यते विस्तरश्चास्य प्रक्रियायां मोक्षधर्मे नारायणीयोपाख्यान इति। तदेतद्व्याख्यानं पौराणिकाय रोचते।

केवलभक्तिरसिकास्तु—केवलवासुदेवावतारश्रीकृष्णमात्रपरतया योजयन्ति। सङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धानां स्वसमाख्ययैव पृथगवतीर्णत्वाद्वासुदेवावतार एव श्रीकृष्णः कार्ष्णीयाद्यध्यात्माद्युपाख्यानेष्वपि तथैव प्रतिपाद्यते इहापि कृष्णस्तु भगवान् स्वयमिति। तस्मात्तत्र श्रीत्वाद्वासुदेवावतार एव श्रीकृष्णः कार्ष्णीयाद्यध्यात्माद्युपाख्यानेष्वपि तथैव प्रतिपाद्यते। तं परं सत्यं वासुदेवात्मकं श्रीकृष्णं वयं ध्यायेम। तस्य सर्वप्रेमास्पदत्वेन ध्येयतामाह परतयैव सर्वाणि पदानि योजनीयानि।—तं परं सत्यं वासुदेवात्मकं श्रीकृष्णं वयं ध्यायेम। तस्य सर्वप्रेमास्पदत्वेन ध्येयतामाह जन्माद्यस्य यत इति। यतः श्रीकृष्णात् यस्मिन् श्रीकृष्णे वा आद्यस्य रतिभावस्य प्रेमाख्यस्य जन्म भवति सर्वेषामिति शेषः। रतिभावस्य आद्यत्वम्—रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा। जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्तिता इति भरतनाट्यपाठात्। सर्वप्राणिरतिविषयत्वञ्च परमानन्दरूपत्वात्। तथाच वक्ष्यति—त्रैलोक्यसौभगमिदञ्च निरीक्ष्य रूपं यद्गोद्विजद्रुममृगाः पुलकान्यबिभ्रन्निति। दुर्वाससा चाश्चर्यं सर्वप्राणिनां प्रियो सर्वेति वशो कृष्ण इति शान्तिपर्वणि दानधर्मेषु पठ्यते। प्रेमाख्यस्य रतिभावस्योत्पत्तौ कारणमाह अन्वयादितरतश्चेति। अन्वयः सन्निकर्षः इतरो विप्रकर्षस्ताभ्याम्। तथाच वक्ष्यति—गोपीनां परमानन्द आसीद् गोविन्ददर्शने। क्षणं युगशतमिव यासां येन विनाभवदिति। यर्ह्यम्बुजाक्षापससार भो भवान् कुरून् मधून् वाथ सुहृद्दिदृक्षया। तत्राब्दकोटिप्रतिमः क्षणोऽभवद्रविं विनाक्ष्णोरिव नस्तवाच्युत इति। तथा सन्निकर्षविप्रकर्षाभ्यां जायमानो रतिभावः स्थायी तद्विषयः श्रीकृष्णो भक्तिरसालम्बनं विभाव इत्यर्थः। विस्तरेण चैतद्वक्ष्यते। ननु तस्मिन् जायमानोऽपि प्रेमा निरर्थकः तेनाप्यभावात् रागादिषु

17

श्रीमधुसूदनसरस्वती ।

प्रेमपरिपाकेन विपरीतकार्य्यस्यापि दृष्टत्वादित्यत आह अर्थेष्वभिज्ञ इति । सर्वेष्वर्थेषु अलौकिकत्वादिरूपेष्वपि सर्वप्रकारेणाभिज्ञः । एवञ्च आर्थेष्वभिज्ञत्वज्ञानकृतं वैयर्थ्यम् । प्रेमपरिपाकेऽपि तदाश्रयजनोपकारासामर्थ्यमाशङ्क्याह स्वराडिति । स्वतन्त्रः सर्वशक्तिरित्यर्थः । शक्तिह्रासे हि पारतन्त्र्यं स्यात् । तथा च न असामर्थ्यकृतं वैयर्थ्यम् । ननु गोपबालकस्य कथं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं चेत्यत आह तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवय इति । आदिकवये ब्रह्मणे वत्साहरणद्वारा स्वरूपजिज्ञासवे ब्रह्म निजरूपं सत्यज्ञानादिलक्षणं सर्वशक्तिञ्च यस्तेने विस्तारितवान् प्रदर्शितवान् तदपि हृदा सङ्कल्पमात्रेणैवेत्यर्थः । तथा च वक्ष्यति—तत्रोद्वहत् पशुपवंशशिशुत्वनाट्यं ब्रह्माद्वयं परमनन्तमगाधबोधम् । वत्सान् सखीनिव पुरा परितो विचिन्वदेकं सपाणिकवलं परमेष्ठ्यचष्टेत्यादि । ननु ब्रह्मा स्वयमेव जानाति सर्वज्ञत्वात् किं तज्ज्ञापनेनेत्यत आह मुह्यन्ति यत् सूरय इति । यत् यत्र श्रीकृष्णस्वरूपे सूरयो ब्रह्मादयो मुह्यन्ति इदमित्थमिति निश्चयं कर्त्तुं न शक्नुवन्ति तन्मायायाः सर्वमोहकत्वात् । तथा च भगवतोक्तं गीतासु—नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः । मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययमिति । ब्रह्मणो मोहे हेत्वन्तरं वदन् कारुणिकत्वं दर्शयति तेजोवारिमृदामित्यादिना । ब्रह्मणा वत्सेषु तत्पालकेषु तदुपकरणशिक्यादिषु च ह्रतेषु भौतिकेष्वपहृतेषु यत्र श्रीकृष्णे त्रिसर्गः त्रयाणां वत्सतत्पालकतदुपकरणानां सर्गः प्रादुर्भावो जात इति शेषः । तत्र दृष्टान्तः तेजोवारिमृदां विनिमयो यथेति । निपुणकृता भूतारब्धो यथा ब्रह्मणा कृतो वत्सतत्पालकतदुपकरणरूपः सर्गस्तथैव भगवता कृतः सच्चिदानन्दस्वरूपत्वेनाभौतिकोऽपि भौतिकवदृश्यत इत्यर्थः । तथा च वक्ष्यति—एवमेतेषु भेदेषु चिरं ध्यात्वा स आत्मभूः सत्याः के कतरे नेति ज्ञातुं नेष्टे कथञ्चनेति । तथा च के मया सृष्टा भौतिकाः के च भगवता सृष्टा अभौतिका इति निर्णयासामर्थ्ये च ब्रह्मणो मोहो युक्त इत्यर्थः । ननु भगवता किमित्यन्ये सृष्टाः ब्रह्मणा कृतानामेवानेतुं शक्यत्वादित्यत आह मृषेति । मृषेयं सृष्टा सहिष्णुतारूपा क्षमेत्यर्थः । मृषक्षमायामिति स्मरणात् । तथा च वक्ष्यति—ततः कृष्णो मुदं कर्त्तुं तन्मातॄणां च कस्य च । उभयायितमात्मानं चक्रे विश्वकृदीश्वर इति । तेषामानयने ब्रह्मणोऽसन्तोषस्तदन्येषां तत्तुल्यानां करणे तदुभयधृतामिति विचार्य्य परमकारुणिकेन भगवता अन्ये सृष्टा इत्यर्थः । ननु महामायेन ब्रह्मणा विहितां मायां कथं कृष्णो ज्ञातवान् ज्ञात्वा वा किमिति क्षान्तवान् एतादृशेऽपराधे कोपस्योचितत्वादित्याशङ्क्याह—धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकमिति । निरस्तं नितरां निराकृतं कुहकं कपटं ब्रह्मणा कृतं मोहनं तन्निमित्तकोपादिर्येन येन इति तथा तम् । तत्र हेतुर्धाम्ना स्वेन सदेति । स्वरूपेण आत्मतत्त्वेन ज्ञानरूपेण प्रभुत्वेन सर्वनियामकत्वेन सदनं सत् अवस्थानं स्वेन सत्तया धाम्ना तद्रूपेण प्रभावेणेत्यर्थः । तथान्तर्यामित्वात् परिज्ञानम् आत्मत्वाच्च क्रोधाभाव इति सर्वमनवद्यम् । एवञ्च सर्वप्रियत्वेन परमानन्दरूपः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वमोहनः सर्वसुखप्रदः सर्वापराधसहिष्णुः सर्वात्मा परमकारुणिको विदग्धतरश्च श्रीकृष्णो भक्तिरसालम्बनत्वेन सम्पूर्णग्रन्थप्रतिपाद्य इति ध्वनितम् । विशेषणद्वारा विशेष्याभिव्यक्तिश्चालङ्कारिकाय रोचतेतराम् । स्पष्टाभिधानञ्च अतिरहस्यत्वात् । अर्थभेदः कथञ्चन प्रतिपत्तॄणां विचित्रप्रज्ञानां विनोदाय स्थलमतिविस्तरेण । भक्तिरसानुभवप्रकारश्च सर्वोऽप्यस्माभिर्भक्तिरसायने अभिहितः । अत्रापि कियान् वक्ष्यते ॥ १ ॥

श्रीराधामोहनतर्कवाचस्पति गोस्वामी भट्टाचार्य्यः ।

ॐ नमो नन्दसूनवे ॥ श्रीकृष्णचरणाम्भोजे परानन्दामृताम्बुधौ । मनोमधुव्रतो नित्यं रमतां मदनाङ्कितः ॥ श्रीकृष्णभावसुबोधेन राधामोहन शर्म्मणा । श्रीमद्भागवतस्यायं तत्त्वसारः प्रकाश्यते ॥ अथ द्वापरे ज्ञान वैकल्ये पुनर्ज्ञानवर्त्म प्रदर्शनाय ब्रह्मादिदेवतैरर्थितो भगवान् नारायणः व्यासत्वेनावततार । ततश्च वेदान् बहुधा विभज्यापि तज्ज्ञानशक्तिविहीना मन्दमतयोऽल्पायुषोऽलसाः कलौ भविष्यन्ति इति निश्चित्य स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां अपि निःश्रेयसाय भारतं पुराणान्तराणि च कृत्वा तथापि श्रीकृष्णगुणवर्णनमन्यधर्मार्थतुच्छीकृतमिति चित्त अप्रसन्न मलभमानो वेदव्यासो नारदोपदेशात् श्रीकृष्णगुणवर्णन प्रधानं भागवताख्यं स्वकृतवेदान्तसूत्रव्याख्यानमयं प्रारिप्सुस्तत्प्रतिपाद्यम् परममङ्गलं ग्रन्थादौ निर्दिदेश जन्माद्यस्येतिपद्येन ॥ तथा च स्कान्दे । नारायणाद् विनिष्पन्नं ज्ञानं कृतयुगे स्थितं । किञ्चित्तदन्यथा जातं त्रेतायां द्वापरेऽखिलं । गौतमस्य ऋषेः शापात् ज्ञाने त्वज्ञानतां गते । सङ्कीर्णबुद्धयो देवा ब्रह्मरुद्रपुरःसराः । शरण्यं शरणं जग्मुर्नारायणमनामयं । तैर्विज्ञापितकार्य्यस्तु भगवान् पुरुषोत्तमः । अवतीर्णो महायोगी सत्यवत्यां पराशरात् ॥ उत्सन्नान् भगवान् वेदानुज्जहार हरिः स्वयं । चतुर्द्धा व्यभजत्तांस्तु चतुर्विंशतिधा पुनः । शतधा चैकधा चैव तथैव च सहस्रधा । कृष्णो द्वैपायनश्चैवं पुनस्तस्यार्थवित्तये । चकार ब्रह्मसूत्राणि येषां सूत्रत्वमञ्जसा ॥ प्रथमं । स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा । कर्म्मश्रेयसि मूढानां श्रेय एव भवेदिह । इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतं । अथ भारतादिव्यपदेशेन कर्म्मकाण्डवेदार्थमावश्य परमार्थसाधन ब्रह्मज्ञानसाधन प्रतिपादक श्रीभागवतमहापुराणमाह जन्माद्यस्येत्यादिना । एतच्चाग्रे स्फुटीकृतं । भारतव्यपदेशेन ह्याम्नायार्थः प्रदर्शितः । इत्यादिना धर्म्मकाण्डवेदार्थस्य बाहुल्येन प्रदर्शकत्वमुक्तं भारतस्य । भारतानुदितमाह यथा भगवतोऽमलं । यथैवाखिलानतुष्येत मन्ये तद्दर्शनं खिलं यथा धर्म्मादयश्चार्था मुनिवर्य्यानुकीर्त्तिताः । न तथा वासुदेवस्य महिमा ह्यनुवर्णितः । न यद्वचश्चित्रपदं हरेर्यशो जगत् पवित्रं प्रगृणीत कर्हिचित् । तद्वायसं तीर्थमुशन्ति मानसा न यत्र हंसा निरमन्त्युशिक्क्षयाः ॥ तद्वाग्विसर्गो जनताघविप्लवो यस्मिन् प्रतिश्लोकमबद्धवत्यपि । नामान्यनन्तस्य यशोऽङ्कितानि यत् शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्ति साधवः । नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरञ्जनं कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे न चार्पितं कर्म्म यदप्यकारणं ॥ अतो महाभाग भवानमोघदृक् शुचिश्रवाः सत्यरतो धृतव्रतः । उरुक्रमस्याखिलबन्धमुक्तये समाधिनानुस्मर तद्विचेष्टितं । इति नारदोपदेशानन्तरं श्रीभागवताख्यमहापुराण प्रकटनादस्य परमार्थसाधनत्वं । तथाहि अनर्थोपशमं साक्षाद्भक्तियोगमधोक्षजे । लोकस्याजानतो व्यासश्चक्रे सात्वतसंहितां । यस्यां वै श्रूयमाणायां कृष्णे परमपूरुषे । भक्तिरुत्पद्यते पुंसां शोकमोहभयापहा । अत्र कृष्णभक्त्युद्देश्यकत्वेन परं ब्रह्मैवात्र परपदेन कृष्णपदवाच्यः । एतेनाथातो ब्रह्मजिज्ञासेति

श्रीराधामोहनतर्कवाचस्पति गोस्वामि भट्टाचार्य्यः ।

...कर्म्मकाण्डज्ञानस्य । भास्त्वादिकश्च सूत्रंव्याख्यातं । तत्राथशब्दस्यानन्तर्य्यमर्थः । आनन्तर्य्यञ्च प्रागुक्तकर्म्मकाण्ड पूर्व्वमीमांसाधीत सम्यक्कर्म्मकाण्डज्ञानस्य । भास्त्वादिकश्च ... इत्यादिनिर्वेदात् । तत्राथशब्दानन्तर्य्यार्थः । ... तद्यथेह कर्म्मजितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते इत्यादिश्रुत्या ब्रह्म- पूर्व्वमीमांसानुसारीति । अतः शब्दहेत्वर्थः । ... परमिति तमेवविदित्वाति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति श्रुत्या ब्रह्मजिज्ञास्य कर्म्मफलस्यानित्यत्व बोधनात् । ब्रह्मविदाप्नोति परमिति ... कर्म्मपर षष्ठीतत्पुरुषण ब्रह्मजिज्ञासेति नगतेर्नित्यफलत्वबोधनाच्च । कर्म्मज्ञानानन्तरं ब्रह्मजिज्ञासाइत्यर्थः । अत्र ब्रह्मणोजिज्ञासेति कर्म्मपर षष्ठीतत्पुरुषेण ब्रह्मज्ञानस्य ... तथोक्तं समाधिनानुस्मरतद्धि ... इतिमिति तद्ब्रह्म- ... इष्टत्वेन ब्रह्मज्ञानमेव कार्य्यतया पर्य्यवस्यति । तथोक्तं ... विषयत्वात् विज्ञाय प्रज्ञां कुर्व्वीतप्रति- ज्ञानुसिद्धसत्यर्थो लभ्यते ब्रह्मज्ञानस्य ... इत्यर्थः । ब्रह्मज्ञानस्यैव निःश्रेयः साधनत्वेन ... सम्प्रत्ययार्थो निर्वाचितः इति विज्ञानत्वं समाधिरूपं विजिज्ञासस्वइति श्रुतौ विजिज्ञासस्व विजानीहि इत्यर्थः । ... अभिधेयत्वाच्च ... निदिध्यासनपर्य्यन्तमुक्तं अनेन च श्रुतेः । विज्ञानेच्छायाश्च विज्ञानविधेयत्वासम्भवेनैवस्वरूपं तस्या ... रामानुजचरणैर्ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र जिज्ञासापदं निदिध्यासनपरमित्युक्तं अनेन च ... परब्रह्म श्रीकृष्ण एव जिज्ञास्य तस्यैव साक्षात्परमेश्वरज्ञानसाधनत्वात् अतएव ... उपादेयत्वमस्यैव ब्रह्मपरत्वेनोपादेयतयोक्ता ... ब्रह्मजिज्ञासाइत्यत्राथपदेन बोधितं तथसङ्कल्प- ... कर्म्मकाण्डपरमारतादीनां ... ब्रह्मजिज्ञास्यमित्येवाथातो ब्रह्मजिज्ञासाइत्यत्राथपदेन बोधितं ... इत्युक्तं । अथ पूर्व्वमीमांसाज्ञानानन्तरं ... उत्तरमीमांसया ब्रह्मजिज्ञासा ... फलभेदाच्च । न च मोक्षविरोधि ... उपकर- भाति । प्रागनधीत धर्म्मशास्त्रस्यापि वेदान्ताधिकार प्रवृत्तेः । धर्म्मज्ञान ब्रह्मज्ञानयोः ... पूर्व्वमीमांसार्थावधारण सम्भवत्वात् आनन्तर्य्यकर्मो- ... यज्ञादेश्च पूर्व्वमीमांसार्थावधारण ... यज्ञेनदेवेभ्यः प्रजयापितृभ्य एव वा यस्य ब्रह्मजिज्ञासायामपेक्षितत्वेन तत्रच ... ऋणैः त्रिभिर्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्य्येण ऋषिभ्यो यज्ञेनदेवेभ्यः प्रजयापितृभ्य एष वा ... तथाच श्रुतिः । जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभि ऋणैः ऋणी जायते ... अनपाकृत्य मोक्षन्तु सेवमानो व्रज- त्यधः । तथा च श्रुतिः । ... मनोमोक्षेनिवेशयेत् । अनपाकृत्य मोक्षन्तु सेवमानो व्रज- ... ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनोमोक्षे निवेशयेत् । अथ पुनरव्रती वा व्रती वा ... किमर्थावय- ... पुत्रीय ब्रह्मचारी ... इति । स्मृतिश्च । ... यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत् । अथ पुनरव्रतीवा ... प्रजामिति रीलेदश्मशानानि भजिरे येप्रजानेपि ... इति वाक्यं न यदि वा ... ब्रह्मचर्य्यादेव प्रव्रजेत् ... याज्ञवल्क्यः प्रवव्राजेति ... प्रजामीप्सिरे ... श्मशानानि भेजिरे ... येप्रजानेषिरेऽमृतत्वं ... परश्रुत्यादीनामविविक्तविषयत्वात् । ... किमर्थावयं यक्ष्यामहे किं प्रजया करिष्यामः । याज्ञवल्क्यः प्रवव्राजेत्यादि ... ऋणत्रयापकरणं परश्रुत्यादीनामविविक्तविषयत्वात् । ... ऋणत्रयापकरणं विनापि ब्रह्मविविदिषोः सन्न्यासविधानात् ऋणत्रयापकरणं ... ब्रह्मजिज्ञासाया मनपेक्षितत्वेनानन्वयात् । ... इत्यादिश्रुत्या ऋणापकरणं विनापि ब्रह्मविविदिषोः सन्न्यासविधानात् ... नत्वाथशब्दो मङ्गलार्थएव इति वाच्यं मङ्गलस्य ग्रन्थ समाप्ति प्रतिकूलविघ्नविनाशस्य ब्रह्मजिज्ञासाया मनपेक्षितत्वेनानन्वयात् । ... ओङ्कारश्चाथशब्दश्च तस्मात् मङ्गलिकावुभौ ... सिसृक्षोः परमाद्विष्णोः प्रथमं द्वौविनिःसृतौ । ओङ्कारश्चाथशब्दश्च तस्मात् ... अर्थान्तरप्रयुक्तस्याथशब्दस्य एव मङ्गल रूपत्वात् । सिसृक्षोः परमाद्विष्णोः प्रथमं ... तत्रौङ्कारात्मकौ माङ्गलिकौ ... सर्व्ववागात्मा परब्रह्माभिधायकः । तत्रौङ्कारात्मकौ ... प्रासङ्गिकोक्रमात् । तद्धेतुत्वं तदाश्रापि तृतीयोऽप्युदाहृतः । अकारः सर्व्ववागात्मा परब्रह्माभिधायकः । सूत्रेषु तु महाप्राज्ञास्तं वेदवादी प्राप्तिकोक्रमात् । तद्धेतुत्वं ... अथातः शब्दयोरेवं वीर्य्यमाश्रायतत्त्वतः । सूत्रेषु तु ... उत्तरमीमांसायां स्वर्गादि- स्थितिविनाशकौ । अतश्चपूर्व्वमुत्कार्य्यो ... परमपुरुषार्थः शङ्कायामुत्तरमीमांसायां स्वर्गादि- ... इति गारुडादितत्त्वेनुच्यते । पूर्व्वमीमांसायां विहितस्य स्वर्गादिफलस्य ... निरस्यज्ञानापेक्षत्वात् सिद्धान्तस्येति प्रयुज्यते । इति गारुडादितत्त्वेनुच्यते । पूर्व्वमीमांसायां विहितस्य स्वर्गादिफलस्य परमपुरुषार्थः ... ब्रह्मज्ञानमेवोपादेयमिति ... तत्रच निरस्यज्ञानापेक्षत्वात् सिद्धान्तस्येति प्रयुज्यते । ... ब्रह्मविविदिषेति । फलस्यक्षयिष्णुत्वेन हेयत्वमापाद्य निःश्रेयससाधनत्वेन ब्रह्मज्ञानमेवोपादेयमिति ... तथोक्तं बोधायने । वृत्तात्कर्म्माधिगमादनन्तरं ब्रह्मविविदिषेति । ... दुरितनाशद्वारा चित्त- निरस्य स्वर्गादिफलक पूर्व्वमीमांसानन्तरं ब्रह्मजिज्ञासायामिति तथोक्तं बोधायने । ... ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्यकर्म्मणः इति स्मृत्या कर्म्मणां दुरितनाशद्वाराचित्त- ... यथोक्तकारिणे । गुणान्विता- ... विद्यया मृतमश्नुते । ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्म्मणः ... प्रशान्तचित्ताय जितेन्द्रियाय प्रक्षीणदोषाय यथोक्तकारिणे । गुणान्विता- ... तपसा किल्विषं हन्ति विद्ययामृतमश्नुते । ... चित्तशुद्धिश्च । प्रशान्तचित्ताय जितेन्द्रियाय ... पूर्व्वमीमांसापेक्षा एवञ्च कर्म्मचरिते चित्तशुद्ध्याद्य- शुद्धस्य सम्पादनेन ब्रह्मज्ञानोपकारकता इति । चित्तशुद्धिश्च । ... तथाचाधिकारसम्पत्त्यर्थं पूर्व्वमीमांसापेक्षा ... अथशब्दस्त्वतः शब्दो हेत्वर्थे समुदीरितइति । ... सर्व्वदा प्रदेयमेतत् सततं मुमुक्षवे । इत्याद्युक्त्या । तथाचाधिकारसम्पत्त्यर्थं ... अथशब्दस्त्वतः शब्दो हेत्वर्थे समुदीरितइति । आनुगताय सर्व्वदा प्रदेयमेतत् सततं मुमुक्षवे । ... आनन्तर्य्येऽधिकारस्य मङ्गलार्थे तथैवच । अथशब्दस्त्वतः ... सत्त्वसमाधिकारीस्यात् अधिकारानन्तर्य्य मेवाथशब्दार्थः । तदुक्तं गारुडे । आनन्तर्य्येऽधिकारस्य मङ्गलार्थे तथैवच । ... विष्णुपादैकसंश्रयः । सत्त्वसमाधिकारीस्यात् ... आब्रह्मस्तम्बपर्य्यन्तसंसारश्चाप्यनर्थकं । विज्ञाय जातवैराग्यो विष्णुपादैकसंश्रयः । ... ब्रह्मपदञ्च श्रीकृष्णपरं स्वयं- ... अधिकारिणमाह भागवततन्त्रे । आब्रह्मस्तम्बपर्य्यन्तसंसारश्चाप्यनर्थकं । ... ब्रह्मपदञ्च श्रीकृष्णपरं ... येषां कर्म्मनिष्ठानां विनापि चित्तशुद्धि स्तेषां प्राक्तन साधने लब्धत्वादिति । ब्रह्मपदञ्च ... तत्साधनान्यपि लप्स्यन्तीति । इत्थञ्च प्रक- ... स्वयं भगवत्ताखिलकर्म्मवादइति । येषां कर्म्मनिष्ठानां विनापि चित्तशुद्धि ... ब्रह्मज्ञानशब्देन तत्साधनान्यपि ... सपरिकर राजग्रहणवत् ब्रह्मज्ञानशब्देन ... शिष्यशिक्षार्थं निर्द्दिशति परं धीमहीति । रूपत्वेन तस्यैवनिर्णायकत्वादिति राजार्थकत्वे ... परममङ्गलमादौ शिष्यशिक्षार्थं निर्द्दिशति परं धीमहीति । ... मगवन्निदिध्यासनं आचरित ... अथातः शब्दतात् पर्य्यवसितपरतत्त्वव्याकरेतु- दित सूत्रार्थकनारदोपदेश तात्पर्य्यपर्य्यवसित भगवन्निदिध्यासनं आचरित परममङ्गलमादौ ... शिष्याभिप्रायं । अथातः शब्दतात् ... पर्य्यवसितपरतत्त्वव्याकरेतु- ... बहुवचनं शिष्याभिप्रायं । ... श्रीमद्ध्यायेम ध्यायतेर्लिङ्ग्रन्थः लं । बहुवचनं ... सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुतेः । अत्र व्यभिचारदोषं व्याख्यातमेव स्वरूपतटस्थ- ... विशेषणं तटस्थलक्षणा- परं निरतिशयतत्त्वं श्रीमद्ध्यायेम ध्यायतेर्लिङ्ग्रन्थः लं । बहुवचनं ... अव्यभिचारित्वमर्थः इत्यर्थः । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुतेः । ... यावल्लक्ष्यकालानवस्थितं विशेषणं तटस्थलक्षणा- विशेषणमाह सत्यमिति । अव्यभिचारित्वमर्थः इत्यर्थः । ... स्वरूपलक्षणमाह तटस्थं ... सत्यत्वेहेतुः यत्र यस्मिन् त्रिसर्गो- लक्षणाख्यं उपलक्षयतीति स्वरूपं स्वमेवलक्षणं व्यावर्त्तकं * स्वरूपलक्षणमाह तटस्थं यावल्लक्ष्यकालानवस्थितं ... परमार्थोव्यभिचारेणातटस्थं । सत्यत्वेहेतुः यत्र यस्मिन् त्रिसर्गो- ... उत्पत्तिकाले भूतादौ प्रलयकाले परमार्थोऽव्यभिचारेणातटस्थं । ... भूतेन्द्रिय देवतारूपइत्यर्थः । यत् सत्यतयामिथ्या मिथ्यर्थः यथा पृथिव्यादेर्गन्धवत्त्वं उत्पत्तिकाले भूतादौ प्रलयकाले ... सत्त्वानां सर्गः कार्य्यः भूतेन्द्रिय देवतारूपइत्यर्थः । यत् सत्यतयामिथ्या ... प्रतीयमाने मिथ्याप्रपञ्चाभि- ... प्रतीयते इतिशेषः । यथाग्नौमायागुणानां तमोरजः सत्त्वानां सर्गः ... मृदुइत्यादिरूपान्यस्सत्त्वं सत्यत्वेन प्रतीयमाने मिथ्याप्रपञ्चाभि- ... इत्यर्थः । सत्यतया प्रतीतिस्तुघटः मृदुइत्यादिरूपान्यस्यसत्त्वं ... विना आरोप्य मिथ्या- सर्गोपि सत्यवत् प्रतीयते तं परं सत्यमित्यर्थः । सत्यतया प्रतीतिस्तुघटः ... अथवा आरोपाधिकरणस्य ब्रह्मणः सत्यत्वं विना आरोप्य मिथ्या- ... सत्तावलम्बिनी ... यथा जलाधिष्ठानतेजस्त्यनुमानेन सत्यत्वसिद्धिः । अथवा आरोपाधिकरणस्य ... सत्यत्वसिद्धिः । अथवाघटः सन्नित्यादिप्रतीतिरधिष्ठान सत्तावलम्बिनी प्रतीतत्वात् । यथा जलाधिष्ठानतेजस्त्यनुमानेन ब्रह्मणः सत्यत्वसिद्धिः । अथवाघटः ... सत्यत्वसिद्धिः पक्षधर्म्मता- ... ब्रह्मणः सत्यत्वसिद्धिः । तेजसिजलप्रतीतिवदित्यनुमानेन ब्रह्मणः सत्यत्वसिद्धिः पक्षधर्म्मता- ... सर्गोस्यसत्यत्वेन प्रतीतिरद्भुपपत्त्याइत्यनुपपत्ति ज्ञानेन ब्रह्मणः ... सत्सत्ता विषयकत्वात् । तेजसिजलप्रतीतिवदित्यनुमानेन ... अन्यस्मिन् अन्यावभासः आरोपः अर्थविनिमयशब्दार्थः । ननुब्रह्म- अधिष्ठानसत्तातिरिक्त सत्ताभावत्वात् सत्सत्ता विषयकत्वात् । ... दृष्टान्तं व्याकरोति अन्यस्मिन् अन्यावभासः ... तथाहि पारमार्थिकसत्ता व्यावहारिकसत्ता प्राति- भासिकीति । तेजोवारिमृदां यथाविनिमय इतिदृष्टान्तं व्याकरोति ... क्रियासत्त्वाश्रीकाद्यौ । तथाहि पारमार्थिकसत्ता व्यावहारिकसत्ता प्राति- ... ब्रह्मसाक्षात्कारापत्तिरियम् क्रियासत्त्वाश्रीकाद्यौ । ... ध्वंसप्रागभावाप्रतियोगित्वं । व्याव- सत्तायाश्चादिमानेन तद्रूपत्वापि ब्रह्मसाक्षात्कारापत्तिरियम् ... तृतीयारज्जुसर्पादेः पारमार्थिकत्वञ्च ध्वंसप्रागभावाप्रतियोगित्वं । व्याव- ... प्रतिभाषमाना । स्फटि- ... द्वितीयाघटादेः प्रपञ्चस्य तृतीयारज्जुसर्पादेः ... प्रातिभासिकीच अधिष्ठानगता आरोप्य प्रतिभासमाना । स्फटि- हारिकीचार्थक्रियोपयोगिनी वस्तुविचारबाधिता अविद्याप्रयोज्याचेति । प्रातिभासिकीच अधिष्ठानगता आरोप्य ... आगन्तुकदोषाश्च ... शक्तिरूपाद्यौ- कादौ सन्निहित जवालौहित्यवत् व्यवहाराद्यनुपयोगिनी आगन्तुकदोषप्रयुज्याचेति । आगन्तुकदोषाश्च ... शक्तिरूपाद्यौ

* व्यावर्त्तकं—अभेदं ।

* पक्ष—आश्रय ।

श्रीराधामोहनतर्कवाचस्पति गोस्वामी भट्टाचार्यः ।

स्वप्नोपलब्धगजादीव निद्रादयःइति । घटादौसत्यातिमपिकसत्वैव सद्व्यवहारे जलाहरणादि व्यवहारानुपपत्तेः व्यावहारिक सत्तान्तरं
स्वीकृतमित्यादिकं आलोच्य कल्पान्तरमाह * यद्वातथ्येन परमार्थसत्यत्व प्रतिपादनात्यसहितत्वरूपमिथ्यात्वमुक्तमिति । अत्र मिथ्यात्वं
पारमार्थिकत्वावच्छिन्न प्रतियोगिताकात्यन्ताभावत्वं । कार्यजातं मिथ्या ब्रह्मेतरत्वात् रज्जुसर्पवदित्यनुमान सिद्धप्रपञ्चमिथ्यात्व
ज्ञापनात् मिथ्यात्वप्रयोजक ब्रह्मेतरत्वब्रह्मणस्तत्त्वेनमिथ्याभावेनार्थायातं सत्यत्वमितिभावः । अथकालदेश परिच्छेदहेतुनैव मिथ्यात्वं
प्रपञ्चस्यनिर्णीय अस्यच* तदेवार्थामिथ्यात्वम् इति श्रुतिश्च सदेव सोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयं इत्युपक्रम्य ऐतदात्म्यमिदं
सर्व्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इत्युपसंहरन्ती । ब्रह्मणःसत्यं स्वगत स्वजातीयभेदशून्यत्वरूपमेकत्वं । स्वगतविजातीय
भेदशून्यत्वरूपमद्वितीयत्वञ्च दर्शयित्वा ऐतदात्म्यमित्यनेन विश्वस्य आरोपितत्वं दर्शितवती । एवं वाचारम्भणं विकारनामधेयं मृत्ति-
केत्येव सत्यं इति श्रुत्या वाचारम्भणत्वेनानृतत्वेनानृतत्वं दर्शितं । एवं जगतोमिथ्यात्वं घटादिप्रतीतिरारोपरूपैव सदधिष्ठानमन्तरेणान
सम्भवति निरधिष्ठानारोपाभावात् तदधिष्ठानस्यासत्वे अनवस्थानादित्यवश्यं प्रपञ्चाधिष्ठानं सदित्यङ्गीकार्य्यं । तस्यसत्यत्वं तत्स्वरूप-
मेव स्वानियतसत्ताकधर्मस्य स्वरूपानतिरेकात् । अतः सत्यत्वं स्वरूपलक्षणमित्युक्तं टीकायां । मद्धामस्वप्रकाश ज्ञानेन कपटं माया-
येनतं जन्मादीति जन्मआदिर्यस्यइतितद्गुणसंविज्ञान बहुव्रीहिणा जन्मस्थितिभङ्गं इत्युक्तं । भङ्ग प्रलयः । मूलेइतरतइतिइतरपदस्य
जन्मादीत्यनेन यतइत्यनेनान्वयान्वयस्वान्वयः । तत्रजन्मादीत्यस्य इतरपदार्थान्वयेपष्ठ्यर्थे प्रथमा इतरपदस्य च अत्यन्ताभावपरत्वं ।
तेषां जन्माद्यभावात्इत्यर्थः । अन्यान्वयस्य इतरपदार्थान्वये पञ्चम्यर्थेसप्तमी । इतरपदस्य च भेदावच्छिन्नपरत्वं तसिलप्रत्ययः स्मार-
कत्वं तेनायंतरत्योऽकार्य्येभ्यः । यतइत्यस्य यस्य इति षष्ठ्यर्थे पञ्चमीअवधित्वविवक्षयासाध्वी । अन्यथाभेद प्रतियोगिवाचकपदयत्र
पञ्चम्याइतरादिपदयोगेऽनुशासनात् पञ्चम्यनुपपत्तेः । सार्व्वविभक्तिकस्तसिलिति सूत्रानुस्मरणेऽनर्थेषु अकार्य्येषु इत्यपिस्यात् । इत्थे-
ञ्चाकार्य्यं जन्माद्यभाव प्रयोजकाभाव प्रतियोगित्वसति कार्य्यान्वय प्रतियोगित्वं कार्य्यजनकतादिप्रयोजकं लब्धं । यत् तादृशकार्य्यान्वय
प्रतियोगित्ववत् तत्जगदुत्पत्त्यादि जनकमित्यन्यथा जगदुत्पत्त्यादि कारणतया ब्रह्मसिद्धिरिति ज्ञापितं । ब्रह्मणो विवर्त्तोपादा-
नत्वं सत्यपरिणामोपादानत्वं इतिबोधनाय सङ्केतेतिपूरितं । परिणामोपादानत्वं उपादानसत्ता समानसत्ताक कार्य्योत्पादः । विवर्त्तो-
पादानत्वं उपादानसत्ताविषमसत्ताक कार्य्योत्पादः । वस्तुतः जन्मादीत्यत्रादिपदेनैवजन्माद्यभावउपस्थाप्यते तस्य च इतरत इत्यनेना-
न्वयः । अर्थेषु स्वरूपसान्वयात् । यतोऽन्यजन्मादिइत्येकोऽर्थः । अनर्थ्यान्वयव्यतिरेकात् जन्माद्यभावइत्यपरोऽर्थः । तथाच धूमेनहेतुना
यथाकारणस्यवह्नेरनुमानं तथाकार्य्येण जन्मादिहेतुना जगतिपक्षे किञ्चित् सदन्वयसाधने परिशेषात् ब्रह्मणः सिद्धिरित्यन्वयात् इत्य-
नेन सूचितं । इतरतइत्यनेन च खपुष्पादिकं किञ्चित् प्रतियोगिताकाभावप्रयुक्तव्यतिरेक प्रतियोगि जन्माद्यभावादित्यनुमानेन व्यति-
रेक प्रतियोगितयाब्रह्मणः । सिद्धिरितिसूचितं । अत्र इतरतइत्येकपदोपस्थापितार्थानां अन्वयेऽयुतपत्तिविरोधः । अलीक खपुष्पादिभाने
विरोधश्चेत्यतोव्याख्यान्तरमाह टीकायां अनुवृत्तत्वात् इति । समन्वयादित्यस्यार्थः । अन्वयश्चयत्पदार्थे ब्रह्मणि अनुवृत्तत्वं व्यापकत्वं
अनुस्यूतत्वं भेदाप्रतियोगित्वं वा । तथाच जगद्व्यापकत्वात् ब्रह्मणस्तत्कारणत्वं अनुस्यूतत्वञ्च जगतितत्सत्तासद्भावात् । भेदाप्रति-
योगित्वञ्च अत्र जगद्भिन्नभेदाप्रतियोगित्वं तत्रप्रमाणं सर्व्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुतिः । जगतोब्रह्मस्वरूपत्वं ब्रह्मणोजगदुपादानत्वं विना
न सम्भवति इतिजगत्कारणं ब्रह्मेति । नचब्रह्मनिष्ठभेदाप्रतियोगित्वेन ब्रह्मकारणत्वं ब्रह्मणःस्यादितिवाच्यं तदन्यत्वेसतितन्निष्ठभेदा
प्रतियोगित्वस्यैव प्रयोजकत्वात् । वस्तुतस्तुजगतिब्रह्मभेदाभावेन तदङ्गीकारेजगतः सत्ताप्रतीतिरतोवक्ष्यतिसतइत्युत्थितं कविभिर्वेक्षतु-
तर्कतामित्यादि । सर्व्वं खल्विदं ब्रह्मइत्यादिश्रुत्या ब्रह्मतादात्म्याध्यासेन जगतोब्रह्मविवर्त्तोपादानकत्वं बोध्यते । इत्थंचानुस्यूतत्वं
व्यापकत्वं वा अनुवृत्तत्वं बोध्यं अनुस्यूतत्वञ्चात्र भेदाप्रतियोगितयाभावविषयत्वमिति । व्यतिरेकतइत्यस्यार्थमाह व्यावृत्तत्वात् इत्य-
न्वयव्यतिरेकः व्यावृत्तत्वञ्चानुवृत्तत्वाभाव एवतच्च घटादव्यावृत्तत्वं पटादावर्णाति घटादिकार्य्यत्वं पटाद्यापिस्यादितिवाच्यं तत्स्वरूपत्वे-
सति तद्व्यावृत्तस्य तत्कार्य्यता प्रयोजकत्वात् तत्स्वरूपमात्रस्य प्रयोजकत्वे स्वस्यापिस्वकार्य्यतापत्तेः । अत्र स यत इति पञ्चम्याःकारण-
त्वमेव प्रत्यायितत्वंतर्कशरूपकमेवजन्मादीलक्ष्यते । ननुविश्वभिन्नकार्य्यत्वमप्रतीतिव्यावृत्तत्वात् इति अनन्यथापत्तिरित्यतः कल्पान्तरमाह
टीकायां सावयवत्वादिति । एतच्चपूर्त्तिं अन्वयव्यतिरेक प्रयोज्यकाङ्क्षानिवृत्त्यर्थं । अन्वयः कदाचित्सत्त्वं व्यतिरेकः कदाचिदसत्त्वं ।
मूलेऽर्थेष्वित्यस्य पृथिव्यादिरित्यर्थः । तथाच पृथिव्यादिकं सहेतुक जन्मादिकं कदाचित्कत्वात् घटादिवदित्यनुमानेन सहेतुकत्वसिद्धौ
अन्यथयाधात । ब्रह्मैवासिद्धमिति इति अन्वतात्पर्य्यं अन्नार्थोपत्यन्वयःअभिज्ञइत्यनेनबोध्यः । ननु श्रुतिसाहाय्यरहितमनुमानं न कुत्रचित् ।
निश्चयात् साधयद्यं प्रमाणान्तरमेव च । श्रुतिस्मृतिसहायस्तत्प्रमाणान्तरमुत्तमं । प्रमाणपदवीगच्छेनात्र कार्य्यविचारणेति कूर्म्म-
पुराणेन तर्काऽप्रतिष्ठानादिति सूत्रेण च तन्त्रस्याश्चतन्त्रयोकरेतद्ग्रन्थस्यानुमानमात्र मूलकत्वेऽप्रामाण्यशङ्कास्यादित्यतः श्रुतीः प्रमा-
णयति यतो वा इत्यादीः । ईक्षतेर्नाशब्दमितिन्यायाच्च इति सांख्यपरिकल्पित सत्त्वादिगुणत्रययुक्तं प्रधानं न जगत्कारणं ब्रह्मयतोऽशब्द
मशब्दत्वञ्चशब्दाप्रतिपाद्यं । शब्दश्चायतो वा इमानि इत्यादि श्रुतिवाक्य । तथाच यतो वा इत्यादि श्रुत्या प्रधानस्य जगत्कर्तृत्वा-
बोधनात् न तस्य ब्रह्मत्वमिति । ननु तादृशश्रुत्यैवकथं न प्रधानस्य जगत्कर्तृत्वंबोध्यते इत्यतआह ईक्षतेः ईक्षणकर्तृत्वश्रवणात् स ऐक्षत
बहुस्यांप्रजायेयेत्यादि जगत्कर्तृत्व प्रतीक्षया कर्तृत्वबोधकश्रुतिर्घटितत्वादितियावत् । नचायं हेतुः शब्दनिष्ठः ननुप्रधाननिष्ठ इति स्वरूपासिद्ध
इति वाच्यं ईक्षितृ जगत्कर्तृत्वबोधकत्वेनहेतुना प्रधानाबोधकत्वसिद्धौ । तुल्यवित्तिवेद्यतया प्रधानेपि शब्दबोध्यत्वाभावः सिध्यतिइति ।
प्रधानस्यतादृशशब्दबोध्यत्वाभावः सिध्यतीति प्रधानस्यतादृशशब्दबोध्यत्वाभावे प्रयोजकञ्च जडत्वेनेक्षणा कर्तृत्वबाधएव । विपक्ष-
बाधं तट्टीकायोक्त द्रष्टव्यः । जगतोमिथ्यात्वे प्रमाणाभावः । न च ब्रह्माभिन्नत्वमेवमानं भवन्मते ब्रह्माभिन्नत्वस्यैवासिद्धः । मिथ्या-
त्वकरणभेदाङ्गीकारेऽपि । भवन्मते जगतितदबाधपरिहारात् । नचकालदेशपरिच्छेदहेतुनैवमिथ्यात्वं साध्यं अप्रयोजकत्वात् । न च रज्जु-
सर्पदृष्टान्त एव प्रयोजक इति वाच्यं । अयं सर्प इति रज्जुज्ञाने अन्यथासिद्धस्य सर्पादेरभेदोरज्ज्वादौ पुरोवर्त्तिनि दोषवशाज्ज्ञायते ।

* ब्रह्मणः ।

श्रीश्याममोहनतर्कवाचस्पति गोस्वामी भट्टाचार्य्यः ।

ननु तत्र मिथ्या रज्ज्वारोपित सर्पादेर्भाने इति दृष्टान्ताविरोधः किञ्चारोपोहि प्रसिद्धस्यैव वस्तुनि अन्यत्रप्रसिद्धस्य दोषवशाद्भवति जगतो मिथ्यात्वे कुत्रापिवस्तुन्यस्य तस्यारोपासम्भवः जगद्भानस्यारोपरूपत्वे रज्जुसर्पारोपवदर्थक्रियाकारित्वं घटादेर्नस्यात् । व्यवहारिक सत्वस्याङ्गीकारे तस्यमिथ्यात्वं न तेन व्यवहार सिद्धिः । तस्य सत्यत्वञ्च सिद्धं ब्रह्मातिरिक्तं इति । बुद्ध्याजीवोपाधिः सादित्व प्राक् तद्बुद्ध्यादेरभावात् बुद्ध्याद्युत्पाद्य एव नस्यात् । नच युगपत्सकलबुद्ध्यादिसृष्टिः स्वीक्रियते विप्राद्यदृष्टवशात् पुत्रादिजीवोपाधिजन्म स्वीक्रियते इति वाच्यं । सदेवसौम्येदमग्रआसीदितिश्रुत्या अवान्तरप्रलये ब्रह्मातिरिक्तवस्तु भावस्वास्तस्य प्रतिपादनेनाविद्याया अभावात् । कुतः प्रपञ्चसर्गे इति सृष्टि सहकारिमायास्वभावादृष्टादेस्तदानीं सत्वावश्यकतया सदेवत्वेवधारिणा स्थूल प्रपञ्चस्यैवनिषेधात् । अविद्यालिङ्ग शरीरादीनां अनादित्वमङ्गीकार्य्यं । अनादित्वं च तेषां नित्यत्वमायाति अनादिभावस्यनित्यत्वनियमात् इतिचेन्नसिद्धः । साक्षितया सर्व्वत्र ब्रह्मावस्थानेन सत्वेहस ब्रह्मत्वमुक्तं श्रुत्यादावितिति । इत्थञ्च प्रपञ्चस्यानश्वरत्व मेवतुमिथ्यात्वमिति । सात्वतमतानुसारेण श्रीमत् सन्दर्भे सम्मतव्याख्या लिख्यालिख्यते । धीमहीति निर्व्विशेषवस्तुनो ध्यानाशक्यतया मूर्त्तिमान् भगवान् एव परशब्दप्रतिपाद्यइति सूचितं । निर्व्विशेषस्यकथञ्चिद्ध्येयत्वेपि तद्ध्यानस्य बहुतरक्लेशसाध्यत्वात् फलस्यानतिशयत्वाच्च तत्र प्रेक्षावतामप्रवृत्तेः । तथाच भगवद्गीतासु । मय्यावेश्यमनोयेमां नित्ययुक्ताउपासते । श्रद्धयापरयोपेतास्तेमेयुक्ततमामताः । येत्वक्षर मनिर्देश्यमव्यक्तं पर्य्युपासते । तेप्राप्नुवन्तिमामेवसर्व्वभूतहितेरताः । क्लेशोधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसां । अव्यक्ताहिगतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते इति नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितमित्यनेन मूर्त्तभजनस्यैव नित्यत्वमुक्तं इति । तद्ध्याने हेतुमाह सत्यमिति एतच्च प्रागुव्याख्यातं । परत्वं मेवव्यञ्जयति धाम्नास्वेनेति । धामशब्देन तेजोवाचिना स्वप्रकाशत्व साधर्म्म्येण स्वप्रकाशज्ञानमुच्यते तदात्मकेन स्वीयरूपेण निरस्तं कुहकं मोहविक्षेपादिकारितया मायायस्मादिति धामशब्देन ज्ञानमयी शक्तिरुच्यते मायां व्युदस्यचिच्छक्त्याइत्युक्तेः । स्वेनेत्यनेनचिच्छक्तेरन्तरङ्गत्वं निरस्तकुहकमित्यनेन मायायावहिरङ्गत्वं दर्शितं । तेन मायागुणराहित्येन निर्गुणानरञ्जनत्वादिकं स्वरूपभूतगुणवत्वेन च सर्व्वशक्तिमत्वादिकं यः सर्व्वज्ञः सर्व्ववित् यस्यज्ञानमयंतपः । तस्मादेतद्ब्रह्मनामरूपमन्नञ्चजायते । सर्व्वस्यवशीसर्व्वस्येशानः यः पृथिव्यांतिष्ठन् पृथिव्याअन्तरालं सोऽकामयतबहुस्यां तत्तेजोऽसृजत सत्यंज्ञानमनन्तं ब्रह्मइत्यादि श्रुतेः । न तस्य कार्य्यंकरणञ्चविद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्चदृश्यते । परास्यशक्तिर्विविधैवश्रूयते स्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाचेतिश्रुतेश्च । ह्लादिनीसन्धिनीसम्वित्त्वय्येकासर्व्वसंश्रये । ह्लादतापकारीमिश्रात्वयिगुणवर्जिते इति विष्णुपुराणाच्च । सर्व्वविन्दतइति सर्व्ववित्सर्व्वशक्तिरित्यर्थः । तपऐश्वर्य्ये इति दिवादिपठित धातुनिष्पन्नत्वात् तपःशब्देन ऐश्वर्य्यमुच्यते ज्ञानमयं इच्छाप्रधानं ज्ञानपदेनेच्छायामयट् प्रत्ययेन प्राधान्यस्याभिधानात् । अथवा ज्ञानमयं चिच्छक्तिविलसितं इत्यर्थः । अथवा यस्यज्ञानं वद्गोचरज्ञानं तन्मयं तदात्मकंतपः । मायानिरसनलक्षणतपःसाधनं तमेवविदित्वातिमृत्युमेतिनान्यः पन्थेतिश्रुतेः । ब्रह्मचेदं सर्व्वस्यवशी सर्व्वनियन्ताइत्यर्थः । अथवा धामशब्देनप्रभावउच्यते गृहदेहत्विट्प्रभावाधामानीत्यमरात् । सत्यत्वयुक्तिमाह यत्रेति तत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशत् इति श्रुत्यादिभिः जगत्कारणे अन्तर्य्यामितया सर्व्वत्रस्थिते यस्मिन्स्थितोयं त्रिसर्गोऽमृषासत्यः रज्जौसर्पादिवदारोपितो न भवति किन्तु सत्यएवअसत्यत्वे सत्कार्य्यत्वानुपपत्तेः । असतिप्रवेशासम्भवात् नियम्यत्वाधेयत्वयोरसम्भवाच्च । एवमसतः सत्कारणत्वाद्यनुपपत्तेः । सदेवब्रह्मकारणमन्तर्य्यामि जगदाधारइत्युक्तेः । सतोविवर्त्तः प्रपञ्चइत्यनुपादेयं तथाचोक्तं भगवद्गीतासु । नासतोविद्यते भावो नाभावोविद्यतेसतः । उभयोरपिदृष्टोन्तस्त्वनयोस्तत्वदर्शिभिः । इति । असतः सकाशात् न भाव न सदुत्पत्तिः । सतःसकाशात् न अभावः न असदुत्पत्तिः । तत्वदर्शिभिर्व्विवेचकैः अनयोरुभयोरन्तो याथार्थ्यं सत्यस्वरूपदृष्टः नत्वन्यैरित्यर्थः । सत्यस्य सत्यमिति प्राणावैसत्यं तेषामेषसत्यमिति च श्रुतेः । अथैनमाहुः सत्यकर्म्मेति सत्यं ह्येवेदं विश्वमसृजत इति श्रुतेश्च । तेषां प्राण शब्दोदित स्थूलसूक्ष्मभूतानां व्यवहारतः सत्यत्वेनावगतानां मूलकारणभूतं परम सत्यं ब्रह्मेतितदर्थः । परन्तु भगवतः सत्यत्वं नित्यतयामुख्यं प्रपञ्च सत्यत्वमागमापायितया गौणं । तेन प्रपञ्चो नश्वर इति अमृषात्वेपि सत्यात्व प्रवादइतिबोध्यं । सत्यत्वे दृष्टान्तः । तेजोवारिमृदां यथाविनिमयः परस्परांशव्यत्ययः परस्मिन्नवस्थितेः । तथाच श्रुतिः इमास्तिस्रोदेवतास्त्रिवृदेकैकाभवति । अथवा तेजोवारिमृदां यथा यथा वह्निनिमयः परस्परस्मिन् यदग्नेरोहितं रूपं तेजसः तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्येति । त्रिसर्गः त्रयाणां मायागुणानां कार्य्यरूपः अमृषासत्यः यत्र यस्मिन् परस्परांश समाहारः स्थूलप्रपञ्चः यथावत् विनिमयः यत्रेतिवा । यद्वा मृषामृषावत् नश्वरइत्यर्थः । तथाच ब्रह्मणः सत्यत्वं विनाशासनकर्त्तृत्वानुपपत्तिरिति । शास्तितरिभवति तं सत्यं धीमहीत्यर्थः । साचप्रशासनादिति तत्रसूत्रस्यायमर्थः । अम्बरान्तस्य आकाश पर्य्यन्तस्य सर्व्वस्यधृतेर्धारणात् अक्षरं ब्रह्म सूत्रकृद्यं अक्षरमम्बरान्तधृतेः । साचप्रशासनादिति तत्रसूत्रस्यायमर्थः । एतस्मिन्नक्षरेगार्ग्याकाशओतश्च प्रोतश्चइति । डग्निश्चतु पृथिवी मुतद्यामेकोदधारभुवनानि विश्वमक्षरं सत्यं तथाच श्रुतिः । स्कन्दपुराणाच्च । पृथिव्यादि प्रकृत्यन्तं धत्ते भव्यं भवच्च यत् । विष्णुरेकोविभर्त्तीदं सान्यप्रियमाणोविभर्त्ति एकोदेवो बहुधानिविष्टइत्यादि । साचधृति प्रशासनादित्याह द्वितीयसूत्रेण । श्रुतिरपि एतस्यवाक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्य्याचन्द्रमसौविधृतौतिष्ठतस्तस्मात् क्षमावृतौ । साचधृति प्रशासनादित्याह द्वितीयसूत्रेण इत्यादि धृतिः एतनासाचः । तेज आदितिसृणां समाहारमाह श्रुतिः सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रोदेवता अनेन जीवेनात्मना अनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकांकरवाणीति । तिसृणां देवतानां तेजोऽवन्नात्मिकानां मध्ये एकैकां देवतां त्रिवृतं त्रिवृतं त्रिकपांकरवाणीतिक्षणं परमात्मदेवताकृतधृतीचेत्यर्थः । त्रिवृत्करणञ्चतेजोऽवन्नानां एकैकस्य द्विधाविभज्य पुनरेकैकभागस्य द्विधाविभागेकृते स्वस्वद्वितीयं स्थूलभागं परित्यज्यअन्यदीयस्थूलभागयोरेकैकभागस्ययोजनं । त्रिवृत्करणानांपञ्चीकरणमप्युपलक्षितं । परन्तु आकाशस्य सर्व्वावकाशतयावायोश्च सर्व्वचेष्टाहेतुत्वेन सर्व्वाविनाभूतत्वात् तयोस्तेज आदिष्वन्तर्भावं सिद्धवत्कृत्य । त्रिवृत्करणं श्रुतावुक्तमिति एतदेवतटस्थलक्षणविशेषणेन द्रढयतिजन्माद्यस्य यत इति । अस्य विश्वस्य जन्मादि यत इति तत्परत्वमित्यर्थः । तथाचश्रुतिः । यतो वा इमानीत्यादि विश्वंसहेतुकं जन्मादिमत्त्वादि जन्मादिमित्यादित्यनुमानमत्रप्रमाणं । ननु ईश्वरोनकर्त्ता प्रयोजन शून्यत्वात् मुक्तात्मवदित्यादि सत्प्रतिपक्षस्थापनेन परमेश्वर जगत्कर्त्तृत्वानुमानं सन्दिग्धप्रामाण्यकं तथोक्तं तर्कप्रतिष्ठानादित्यादि सूत्रेणेति ।

19

शास्त्रमेव प्रधानं प्रमाणं वक्तव्यं तथोक्तं शास्त्रयोनित्वादिति सूत्रेणशास्त्रंयोनिःप्रमाणस्येति शास्त्रयोनिःतत्त्वात् । तत्र कथं शास्त्रयोनित्वमित्याशङ्कयातत्तुसमन्वयादिति सूत्रान्तरमुक्तं तदर्थश्च तत्शास्त्रयोनित्वंतुशब्दः प्रशङ्काशङ्कानिवृत्त्यर्थः समन्वयः अन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपपादनं तस्मात् । तत्रान्वयेनउपपादनं सत्यंज्ञानमनन्तं ब्रह्मइत्यादिना व्यतिरेकेनोपपादनं कथमसतः सज्जायतेति । कोह्येवान्यात्कःप्राण्यात्यद्येष आकाशआनन्दोनस्यादित्यादिना प्रयोजनशून्यत्वेपि सृष्ट्यादिकर्तृत्वं श्रुतिष्वानन्दरूपताप्रतिपादनं सैवसमाहितं तथोक्तम् नारायणसंहितायाम् सृष्ट्यादिकं हरेर्नैव प्रयोजनमपेक्षते कुरुतेकेवलानन्दाद्यथामत्तस्यैव नर्तनं यथांत तदु एव शास्त्रयोनिघत तत्तुस्यात् तत्तुसमन्वयादिति सूत्रद्वयार्थं प्रमाणत्वेनाह अन्वयादितरतश्चार्थेष्विति अर्थेषु नानाविधेषु वेदवाक्यार्थेषु सत्सुअन्वयात् अन्वयमुखेन व्यतिरेकतश्च व्यतिरेकमुखेन श्रुतिवाक्येन यतोस्यजन्मादि प्रतीयतेइत्यर्थः तथा च जन्माद्यस्येत्यनन्तरं प्रतीयते पूरणीयं । अथवा इतरइति सप्तम्यन्तं च अध्यर्थं तथा च इतरेषु अर्थेषु सत्स्वपि अन्वयात् सर्व्ववेदवाक्यानां तात्पर्य्यावधारणात् तत्र तथा वाइमानिभूतानि जायन्ते इत्यादि श्रुतीनां साक्षात्परत्वं अस्थूलमनल्पह्रस्वमित्यादिवाक्यानां निषेधावधित्वेनं इन्द्रमुपासीतेत्यादिदेवतान्तरपराणामपि सर्व्वेषामंशीभूते तस्मिन् परमेश्वरे पर्य्यवसानेन येप्यन्यदेवताभक्तायजन्ते श्रद्धयान्विताः तेऽपिमामेव कौन्तेययजन्त्यविधिपूर्व्वकम् इति भगवदुक्तेः श्रुत्यध्याये च कथम् यथा भवन्तिभुविदत्तपदानितृणां इति । एवं क्रियापराणामपि वेदानां ज्ञानसाधने भगवत्परत्वं एवं जगत्कर्तृत्वादीनामन्यत्रवाधेन यत्र तात्पर्य्यावधारणावस्यविश्वस्यजगत्कर्तृत्वं निराकृतं । ननु ब्रह्मणिश्रुत्यन्वयोदर्शितः तत्कथं संगच्छते ब्रह्मणोनिर्गुणत्वात् वेदस्यसगुणपरत्वात् । अतएव श्रुतिरपि यतोवाचोनिवर्त्तन्ते अप्राप्यमनसासहइति । अशब्दमस्पर्शमरूपमित्यादिच । इत्यतआहस्वराड् स्वेषुस्वकीयेषुभक्तेषु राजतेप्रकाशतेइत्यर्थः । भक्त्याहमेकयाग्राह्यइत्युक्तेः । भक्तेक्षणीयत्वादेव श्रुतिगोचरत्वमिति तथा च श्रुतिः तत्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामिइति । सतं परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते इति च । एत न ईक्षतेर्नाशब्दमितिव्याख्यातं । ब्रह्मेतिपक्षःपूरणीयः ब्रह्मणाशब्दं न शब्दागोचरं ईक्षतेः ईक्षणविषयत्वादिति तदर्थादशब्दत्वञ्च अनन्तगुणत्वात् अभक्तज्ञानागोचरत्वाद्य । ननुहिरण्यगर्भादीनामस्तुजगत् कर्त्तृत्वमित्यतआह तेने ब्रह्मह्रदेति । आदिकवये ब्रह्मणेपिब्रह्मब्रह्मपरतयावेदं तेने उपादिदेश तं धीमहीत्यर्थः । एतेन जगत्कर्तृत्व वेदकर्तृबोधनेन हिरण्यगर्भस्य वेदोपदेश श्रवणेन च नाहिहिरण्यगर्भस्य तत्त्वमितिफलितं । एव वेदस्य ब्रह्मबोधकत्वेन शास्त्रगम्यत्वरूप शास्त्रयोनित्वं प्राप्तं शास्त्रस्ययोनिः कारणं इति व्युत्पत्तिलब्धं शास्त्रयोनित्वादिति शास्त्रस्यार्थान्तरं ब्रह्मतेन इत्यनेनोक्तवान् । सचोपदेशः हृदान्तःकरणद्वारेवनतुवाग्द्वारा एतेनान्तर्य्यामितया बुद्धिवृत्तिप्रेरकत्वम् उक्तं । तथा च श्रुतिः यो ब्रह्माणं विदधातीत्यादिः । अस्य महतोभूतस्यनिःश्वसित मेतदृग्वेदोऽजायतइत्यादि च । स्मृतिश्च प्रतिमन्वन्तरञ्चैषा श्रुतिरन्याविधीयते इति । निःश्वसितञ्च निर्व्विशेषस्यासम्भवादतो मूर्त्तिमदेव वस्तुलक्ष्यमनुमानञ्च वेदः पौरुषेयम् वाक्यत्वादित्यादि । ननुवेदस्य ब्रह्मपरत्वं कथं क्रियामात्रपरत्वं जैमिनिप्रभृतयोवदंति इत्यतआह यत्सूरयोपिमुह्यन्ति एव अनेन श्लोकेनगायत्र्यर्थोदर्शितः । तथाहि जन्माद्यस्येत्यनेन सवितुरित्यस्यार्थः । परमित्यनेन वरेण्यमित्यस्यार्थः धाम्नास्वेनेत्यनेनभर्गइत्यस्यार्थः स्वराडित्यनेन देवस्येत्यस्यार्थः । तेने ब्रह्महृदेत्यनेनधियोयोनप्रचोदयादित्यस्यार्थः । प्रकटितः गायत्र्यां देवस्येति अभेदषष्ठीबोध्या । उक्तञ्चपद्माधिकृत्यगायत्रीमित्यादि ॥ १ ॥

भाषा टीका ।

हम* उस परमार्थ सत्यक परतत्वको ध्यान करते है जिसकी सत्यतासे मिथ्या भूतभी मायाके गुण त्रयका यह सर्ग सत्य प्रतीत होता है । मिथ्या सर्ग की सत्यता मे यह दृष्टान्त है—जैसे मरीचि का*मे जलकी प्रतीति होती है और मृत्तिका के विकार काचादिक मे जलकी भ्रान्ति होती है । माया कार्य जगत् के आधार होनेपर भी वह अपने स्वरूप से निरस्त कुहुक है* ॥

जिससे* अन्वय और व्यतिरेक के द्वारा जगत् की सृष्टि स्थितिप्रलय होती है । (इससे प्रकृति न समझना चाहिये क्योंकि वह) अभिज्ञ है अर्थात ज्ञान स्वरूप है (प्रकृति जड़ है इसीसे जगत्' कारण नही है तब जीव समझना चाहिये क्योकि ज्ञान मय है नही) स्वराट् । वह स्वत ! सिद्ध ज्ञान है—जीवतो परत ज्ञान वान् है तब ब्रह्मा होगा नही) जिसने ब्रह्माको भी वेद पढाया है । (ब्रह्मा का तो और से वेदाध्ययन प्रसिद्ध नही है) जिसने मन से ही ब्रह्मा को वेदाध्ययन कराया है उसी पर तत्वको हम ध्यान करते हैं ॥

जिसकी सत्ता से जिसकी सत्ता होना (अन्वय) जिसके अभाव मे जिसका अभाव होना (व्यतिरेक) कहा जाता है । उदाहरण सूर्य्यकी सत्ता से धूपकी सत्ता होती है (अन्वय) सूर्य्यके अभाव मे धूप नही रहती है यह है (व्यतिरेक) । जगत का भी यही है ब्रह्म की सत्ता से जगत् की सत्ता है ब्रह्मके विना जगत् की कुछ सत्ता नही है ॥ १ ॥

---

* यहा (हम) से शिष्यों का अभिप्राय है ।

* "ग्रीष्मके दिनो मे जब मध्यान्ह को सूर्यका प्रकाश प्रखर होता है तब वालुका मे जलकी सी तरंगे दिखाई देती है । उसे देखकर मृगों को जलकी प्रतीति होती है" उसे मृगतृष्णाभा (मरीचिका) कहते हैं

* सत्यता स्वरूप लक्षण है

* यह तटस्थ लक्षण है

20

समर्पणम् ।

श्रीमद्वैष्णववादि सर्वसज्जन समाराधनीय पूज्यपादश्री-
मद्वल्लभकुल तिलकायमानपण्डित कुलपति विद्योत्साह
विवर्धक श्रीहरिभक्तिपरायण गोस्वामि श्री १०८ देवकी-
नन्दनाचार्य महाराजानां करकमले इदमष्टटीकासमलं-
कृतं श्रीमद्भागवतंहरिभक्त्या समर्पितमभूत् ॥

समर्पयिताचास्य भवत्तदासः

नित्यस्वरूपशर्मब्रह्मचारी

श्रीवृन्दावनम्

॥ श्रीः ॥

भूमिका।

श्रीभागवतरसमिलिन्दाः।

आयतामवतंसतां सतां तत्रभवतां भवतां संप्रत्यसौ सुप्रवृत्तिः प्रवृत्तिः विहायेमांवाचंयमतां कलयन्तुचाशिहर्षगुञ्जितानि जितानिद्रा-
ध्वनीनि इह खलु जगति पुरा किल श्रीभागवतकल्पद्रुमतया परिणतं यत्त्रिभुवनसौभाग्यं निखिलब्रह्मर्षि देवर्षि राजर्षि विहितानुष्ठान-
मुदायफलं वा तात्कालिकपरम भागवतजनेतरदुष्करानवकर चिरसुकृतसुकृतपटलेवा अथश्रवणमननिदिध्यासनशिक्षणद्वारा कलि-
राजनोद्धाराय करुणावशंवदाचिन्त्यानन्तशक्तिसंपन्न जगन्महानाटकसूत्रधारभगवन्नन्दनन्दन प्रेरितभक्तिदेवीस्वरूपमेव वा यस्य च बीजं
तन कारुणिकैर्निसर्गधीरैरपि लोकनिस्तितारयिषीत्तरदलितैर्नित्यमुक्तैरपिनित्यमुक्तैर्महर्षि श्रीकृष्णद्वैपायनवरैर्विज्ञानप्रदीपेन सततम-
गहने सततमतिगहने निगमकोषेऽद्वितीयतयाकेनापि चतुरवरेण गोपायितमपि प्रसह्यान्विष्य भवादृशांहिकृते शान्त्यक्षणिप्ररोपितम् यदु-
भूतोऽयंद्रुमः सिकोऽपि तथैतन्महर्षिसंभवयाभगवत्याभारत्या तदरसैरैथाविरलप्रवाहावधि वर्द्धमानो विविधायतारोत्साहीश्वर इवानेक-
पतां दृग्दर्शन पथमेत्युपासकानाम्। तथाहि यस्मिन् स्वमहापारावार पारभयव परानौमतद्धिकेतिमत्वा श्रीश्रीधरस्वामिपादैर्भावा-
दीपिका कूपदण्डोनिरमायि रचिताच श्रीरामानुजस्वामिमतावलंबि श्रीवीरराघवाचार्यपादैरखिला भीष्टमण्डूपेतिविचार्य भागवतचं-
द्रिकानामसुकुञ्जिका प्रकाशितश्च वैकुण्ठमहापथिक सुलभ सकलितिलकस्य श्रीविजयध्वज तीर्थपादैः पदरत्नावलीनाम व्याख्यानदीपः
चद्वाज्ञ दृग्दहननिर्वापणक्षम मुदिरतल्लजइत्यवेक्ष्य विवरणपथमानः संचारितः श्रीमधुसूदनसरस्वतीपादैः प्रावन्विचभावुकवर
श्रीविश्वनाथचक्रवर्तिभिः प्रेमतुर्यपरिखेति प्रतीत सारार्थ दर्शिन्युडुपीपाय तुदारोहणलोकारोहण शोभनसोपान परम्परेतिनिश्चित्य
श्रीमहाकविजीव गोस्वामिपादैः क्रमसंदर्भोवलम्बनप्रदिष्टः सनत्कोलि ... प्रादुर्भावात्पर्यंशीलमयिफुसुमकलितो दशमस्कधो बहिर्मुख-
नन्दसूनुरेतच्छाया परिहारायेव तोषिण्यापेटिकयावृतः। यश्च मन्ये भगवदेकावशायतारोऽयमिति विद्वद्वरश्रीराधारमणदासगोस्वामि-
मर्दीपिका दीपनदीपिनदीपितः। श्रीवल्लभाचार्यपादास्तु भक्तचित्तचकोरकमनीयचन्द्रिकेतियंप्रतिपद्यसुबोधिनी राकामयिरकुर्वन्।
हृदद्वार्गलमिव निरयद्वारस्य ...कोपलब्धिमलत्वमद्भवपुरुस्य दिनकदिवाज्ञाम तिमिरस्य ... महौषधमिव सर्वदुरितमलस्य
वेदाद्योऽपिवेदान्तमयः प्रकृतिज्ञान सहितोऽपिविप्रकृतिज्ञानसहितः समाध्यापादनयुक्तोऽपि समाध्यापादनरहितः पूर्वमीमांसापरोऽप्य-
मीमांसापरः परमाणुवादविदविरुद्धोऽपि नोपरमाणुवादविद्विरुद्ध इत्थंसर्वदर्शनमयोऽपि न सर्वदर्शनमयः सोऽयंविलक्षणः कल्पतरुः
तत्र कुसुमितचरोऽपिसांप्रतमक्षोपाङ्ग ... वृन्दावनेऽभियमुनाकूले परमेश्वरकृपोदयैर्मदीयभागधेयैर्महोदारसहायमहाशयोत्साहैश्चि
तिरोहितग्रन्थाविर्भावैश्च सह देवाक्षरमुद्रणामिषेण कुसुमितस्तदेतदीयां सौरभ संपत्तिमनुभवन्तु धयन्तु च मकरन्दमाधुरीममोघयन्तु च
मनुग्रहायासंभवतः सफलीकृतवाथं परिश्रमःसुद्रणार्थप्रदानेन श्रीमद्दयकीनन्दनाचार्य वर्यैर्मुद्रणस्थलादि प्रमस्तसाहाय्यप्रदानेन श्री
... प्रसीदतु चानेन व्यापारेण सर्वान्तर्यामी भग-
...श्रीमद्गोस्वामि श्रीमधुसूदनाचार्यप्रभृतिसमस्तश्रीगोस्वामिवृन्दैश्च प्रसीदतु चानेन व्यापारेण सर्वान्तर्यामी भग-
वान् श्रीरसिकारमण इति।

शोधकश्चास्य ग्रन्थरत्नस्य वृन्दावननिवासि पंडितश्रीलक्ष्मणाचार्यः॥

प्रार्थयते।

वैक्रमेऽब्दे १९५५ मिते।
मार्गाश्वितपञ्चमीतिथौ॥

विनयभरभुग्नकन्धरौ वृन्दावनस्थौ।
ब्रह्मचारिनित्यस्वरूपशर्मा।

———:-*-:———

श्रीमद्भागवतम् ॥

——०(—*—)०——

प्रथम स्कन्धः ।

प्रथमाध्यायः ।

——०*०——

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

धर्मःप्रोज्झितकैतवोऽत्रपरमोनिर्मत्सराणांसतांवेद्यंवास्तवमत्रवस्तुशिवदंतापत्रयोन्मूलनं ।
श्रीमद्भागवतेमहामुनिकृतेकिंवापरैरीश्वरःसद्योहृद्यवरुध्यतेऽत्रकृतिभिःशुश्रूषुभिस्तत्क्षणात् ॥२॥

श्रीधरस्वामी ।

इदानीं श्रोतृप्रवर्त्तनाय श्रीभागवतस्य कांडत्रय विषयेभ्यः सर्व्वशास्त्रेभ्य श्रैष्ठ्यं दर्शयति धर्म्म इति अत्र श्रीमति सुन्दरे भागवते परमो धर्म्मो निरूप्यते । परमत्वे हेतुः प्रकर्षेण उज्झितं कैतवं फलाभिसन्धि लक्षणं कपटं यस्मिन् सः । प्रशब्देन मोक्षाभिसन्धिरपि निरस्तः । केवलमीश्वराराधनलक्षणो धर्म्मः निरूप्यते । अधिकारितोपि धर्म्मस्य परमत्वमाह । निर्म्मत्सराणां परोत्कर्षासहनं मत्सरः तद्रहितानां सतां भूतानुकम्पिनां । एवं कर्म्मकांड विषयेभ्यः शास्त्रेभ्यः श्रैष्ठ्यमुक्तं ज्ञानकांडविषयेभ्योपिश्रैष्ठ्यमाह वेद्यमिति वास्तवं परमार्थभूतं वस्तु वेद्यम् नतु वैशेषिकाणामिव द्रव्यगुणादिरूपं।यद्वा वास्तव शब्देन वस्तुनोऽंशो जीवः वस्तुनः शक्तिर्माया वस्तुनः कार्य्यं जगच्च तत् सर्व्वं वस्त्वेव न ततः पृथगिति वेद्यं अयत्नेनैव ज्ञातुं शक्य मित्यर्थः । ततः किंमत आह शिवदं परम सुखदं । किञ्च आध्यात्मिकादि तापत्रयोन्मूलनञ्च । अनेन ज्ञानकांड विषयेभ्य श्रैष्ठ्यं दर्शितं । कर्त्तृतोपि श्रैष्ठ्यमाह महा मुनिः श्री नारायणः तेन प्रथमं संक्षेपतः कृते । देवताकांडगत श्रैष्ठ्यमाह परैः शास्त्रैः तदुक्त साधनैर्वा ईश्वरो हृदि किम्वा सद्यएवावरुध्यते स्थिरीक्रियते । वाशब्दः कटाक्षे । किन्तु विलम्बेन कथञ्चिदेव अत्र तु शुश्रूषुभिः श्रोतुमिच्छुभिरेव तत्क्षणादेवावरुध्यते । ननु इद मेव तर्हि किमिति सर्व्वे न शृण्वन्ति तत्राह कृतिभिरिति श्रवणेच्छा तु पुण्यैर्विना नोत्पद्यत इत्यर्थः । तस्मादत्र कान्डुत्रयार्थस्य च यथावत् प्रतिपादनादिदमेव सर्व्वशास्त्रेभ्यः श्रेष्ठं अतो नित्यमेतदेव श्रोतव्यमिति भावः ॥ २ ॥

———

दीपनी *

इदानीं मंगलाचरणानंतरं कांडत्रयविषयेभ्यः कांडत्रय ज्ञान कर्मोपासना रूपं विषयः प्रवृत्युद्देश्यं प्रतिपाद्यं येषुतेभ्यः सर्व शास्त्रेभ्य ईश्वराराधनलक्षणः ईश्वरार्पित वर्णाश्रम धर्मः निर्मत्सराणा मिति विशेषणस्यारस्यात्तच्छब्देन भूतानुकंपिनामितिव्याख्याते । एवं निरुक्त धर्म वर्णन प्रकारेण कर्मकांड विषयेभ्य कर्मकांड मेव विषयः प्रतिपाद्यं येषुस्मृति शास्त्रेषुतेभ्यः, एवं ज्ञान कांड मेव विषयः प्रतिपाद्यं येषुतेभ्योपि पूर्वार्थे काहतुवेद वताचर जन्म लयो प्रसर मित्युक्त दुर्ज्ञेयस्य पुरुषस्य वेद्यत्वापत्तिरतोयंश्रेति वास्तवश्चजीवः वास्त-

---

* भावार्थ दीपिकायाः टिप्पणीयम् ।

वीच माया वास्तवं जगत् पेषामेक भावो वास्तवं नपुंसकमनपुंसकेनैल्येकशेषः यथा शुक्लश्च शुक्लंच शुक्लमिती इतिवंधमितीति- शब्दस्याध्याहारः कथं भूतंतत्तापत्रयोन्मूलनं तत्खलु आध्यात्मिकं आधिभौतिकमाधिदैविकंच तत्राध्यात्मिकं द्विविधं शारीरं मानसंच वात पित्तश्लेष्मणां वैषम्य निमित्तं शारीरं काम क्रोध लोभ मोह भयेर्ष्या विषयविशेषादर्शननिबंधनं मानसं ततः तादृश ज्ञानात् अनेन तादृश ज्ञान कथनेन महामुनिशब्दस्य नारायण वाचकत्वे समुन्निर्भूत्वा समर्चितयदिति श्रुतिः प्रमाणं ननु कांडत्रयाच्छेदेन वेद बाहुत्वमतीति रत आह तस्मादिति कांडत्रय वैशिष्ट्यात् अत्र श्री मति भागवते ॥ २ ॥

श्रीवीरराघवः ।

अथ विषय प्रयोजन संबंधाधिकारि रूपमनुबंध चतुष्टय माह द्वितीय श्लोकेन । धर्मः प्रोज्झित कैतव इत्यादिना विषयोनाम प्रधान प्रतिपाद्यवस्तुरूपः सचात्र धर्मः सोपिसाध्यःसिद्धश्चेति द्विविधः सिद्ध रूपे वस्तुनि धर्म शब्दप्रयोगो महाभारतेदृष्टःयथा येच वेदविदो विप्रायेचाध्यात्म विदोजनाः तेवदंति महात्मानं कृष्णं धर्मं सनातनं इति तथाभियुक्तैश्चालौकिकत्वे सतिश्रेयः साधनत्वं धर्म शब्द प्रवृत्ति निमित्तं मन्वानैः सिद्ध रूपेऽर्थे धर्मशब्दः प्रयुक्तः । द्रव्यक्रियागुणादीनां धर्मत्वंस्थापयिष्यते । तेषामैंद्रियकत्वेपिन तद्रूपेण धर्मतेति तत्र सिद्धधर्मः परमात्मा अमृतस्यैषसंतु रित्यादि शास्त्रेण तस्या लौकिकत्वे सतिश्रेयः साधनत्वावगमात् साध्यधर्मस्तु परमात्मा राधनात्मिका भक्तिः तत्र सतामित्यंतेन साध्य धर्म उच्यते वेद्य मित्यादिना तापत्रयोन्मूलनमित्यंतेन सिद्धर्मः।ईश्वर इत्यादि ना प्रयोजन मुच्यते तत्रापि द्विविधं व्यवहितमव्यवहितंचेति तत्राद्यश्चेनहृदीश्वरावस्थापन मव्यहितंफलं तापत्रयनिवृत्तिस्तुभगवदनु भवपरंपरया व्यवहितं फलं संबंधोपि द्विविधः साध्य साधन भाव रूपः प्रतिपाद्य प्रतिपादक भाव रूपश्चेति । तत्र प्रयोजनोक्त्या साध्य साधन भाव रूपः विषयोक्त्या प्रतिपाद्य प्रतिपादक भाव रूपश्चार्थो विवक्षितः । एवं सिसाधयिषु प्रतिपिपत्सुरूपोमुमुक्षुरधिकार्यर्थतोविवक्षितो वेदितव्यः । तत्र साध्य धर्म माह धर्म इति । अत्रास्मिन्पुराणे प्रोज्झितकैतवः परमो निर्मत्सराणां सतां धर्मः साध्यतयोच्यते इत्यर्थः ।कैतवं वंचनं प्रोज्झितं नितरांत्यक्तं कैतवं यस्मिन् अनेन विप्रलिप्सामूलबाह्या गमोक्तचैत्यवंदनादिव्यावृत्तिः । निर्मत्सराणां सतामिति संबंध सामान्येषष्ठी । निर्मत्सराणां सतां संबंधी धर्मोत्र साध्य तयोच्यत इत्यर्थः । संबंधश्चानुष्ठेयानुष्ठान भाव रूपः निर्मत्सराणां सतां धर्म इत्यनेन वेदोक्ताभिचारादि व्यावृत्तिः अभिचारादयोहि मत्सरादिमतामनुष्ठेयाः । परमः सर्वोत्कृष्टः अनेन क्षुद्र फल प्रदकाम्य कर्मव्यावृत्तिः। यद्वा मत्सरशब्दः कामादीनां प्रदर्शनार्थः शमदमाद्युपेतानां मुमुक्षूणां धर्मः अनेनस्वर्गाद्यर्थ कर्मव्यावृत्तिः परमः सर्वेषामेव धर्माणां मुक्त मो वैष्णवो विधिरित्युक्त प्रकारेण भगवत्सन्तोषैकफलत्वात्परमः एवं साध्य धर्म रूपो विषय उक्तः अथैर्वविधमोक्षैकप्रयोजनसाध्य धर्मसमाराध्यमेतत्पुराणवेद्यं परब्रह्मात्मकं सिद्धधर्मरूपं विषय माह वेद्य मिति सता मित्येतत्काकाक्षिन्यायादत्रापि संबध्यते अत्रास्मि न्महामुनि कृते श्रीमद्भागवताख्ये पुराणे अन्वर्थमिदंनाम भगवतः स्वरूपरूपगुणविभूतिप्रतिपादकत्वेन भगवत इदं भागवतमिति व्युत्पत्तेः । सतां वेद्यं वस्तु वास्तवं शिवदंतापत्रयोन्मूलनं वास्तवत्वादि गुण विशिष्ट मित्यन्वयः महामुनिना श्रीबादरायणेन कृते मुनेर्महत्त्व मत्रासंभाव्यमानपौरुषेयदोषगंधापौरुषेयप्रत्यक्षः श्रुतिवाक्येन, सहोवाचव्यासः पाराशर्य इत्यनेनाप्ततमतयाव्यवितत्वरूपंविवक्षितं अनेनास्य पुराणस्य वक्तृवैलक्षण्यवत्वं सिद्धं अतएव प्रमाणतमत्वंच इतरदेवतानामसद्गुणारोपेण स्तोतव्यत्वात्तद्व्यावृत्त्यर्थं वास्तवमित्युक्तं । वस्तुनोभावो वास्तवंगुणादित्वा द्वायनांत गुणादिभ्योऽणित्यण् ततोमत्वर्थीयोच्च स्वाभाविकधर्मयुक्तमित्यर्थः शिव दं मंगलदं मोक्षानंदप्रदं अनेनेष्टप्रापकत्वमुक्तं तापत्रयोन्मूलनं आध्यात्मिकादि तापत्रयोच्छित्तिकरं अनेनानिष्टनिवर्त्तकत्वमुक्तं यद्वा वास्तवशब्देन शास्त्रांतराभ्युपेताब्रह्मात्मक स्वतन्त्रप्रधानादेर्वैलक्षण्यमभिप्रेतं अब्रह्मात्मकप्रधानादीनामप्रामाणिकत्वात् इतरविशेष- णद्वयेनक्षुद्रोपद्रव शतोपप्लुतपरिमित सुखप्रददेवतांतरव्यावृत्तिः एवं मोक्षसाधनधर्मस्तत्समाराध्य पर देवतारूपप्रबंधस्य विषय इत्युक्तं एतएवेदृशीदृशविशिष्टविषयकस्तत एव न शास्त्रांतरैः प्रयोजन मस्तीत्याह किंवा परै रिति अपरैः शास्त्र जालैः किंवा न किंचिदपि प्रयोजन मस्तीत्यर्थः अथ प्रयोजन माह ईश्वर इत्यादिना शुश्रूषुभिः श्रवणेच्छामात्रवद्भि अतएव तत्क्षणात्कृतिभिर्जन्यैः सद्यः एतत्पुराण श्रवणानंतर मेव हृदीश्वरोवरुध्यते श्रुतिपथेन हृदयं प्रविशतीत्यर्थः यत्नेनचित्तेविनिवेशयंतित्याग्येन दुर्ग्रहस्येश्वरस्याय- त्नेन हृदयस्थान मव्यवहितं फलं तापत्रय निवृत्तिश्च भगवदनुभवपरंपरयाफलमित्युक्तं भवति । प्रयोजनेन साध्य साधनभाव रूपः विषयेण प्रतिपाद्य प्रतिपादक भाव रूपश्च संबंधोधिकारी चार्थं सिद्ध इति पुरस्ता देवोक्तं ॥ २ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

ननुजन्माद्यस्ययतइत्यनेनैसकलपुराणार्थस्यसंक्षेपतोदर्शितत्वात्किमुत्तरश्लोकेनेत्यतोग्रंथारंभेमंगलाचरणायुक्तेनानारायणस्य प्रस्तुत त्वंनतुसूक्ष्माद्विषयत्वेन, विषयस्चन्य एवेति शंकानिराशार्थीविषयतत्साधनाधिकारिप्रयोजनानि द्वितीयश्लोके न दर्शयति धर्मइति ननुय- दिष्टसाधनत्वावोधकं प्रायस्तदेवप्रमाणतयोपादेयं अतः कथमस्यप्रंथस्येत्यतोवाह धर्मइति अत्रश्रीमद्भागवते प्रोज्झितकैतवः परमोधर्मः प्रतिपाद्यते अत्र श्रीमद्भागवतेनिर्मत्सराणांसतां वेद्यंवास्तवंशिवदंतापत्रयोन्मूलनं वस्तुप्रतिपाद्यते किंविशिष्टे महामुनिकृते अपरैः किंवा- शुश्रूषुभिः कृतिभिः अत्र श्रीमद्भागवते अध्ययनमानेईश्वरः सद्यस्तत्क्षणात् हृदिअवरुध्यतइत्येकान्वयः अत्रास्मिन् श्रीमद्भागवते, श्रीम- रत्नामश्रूयमाणरमणीयतयाऽर्थपर्यालोचनयाचास्येतरेभ्यः आधिक्यंतथाचोक्तं राजंतेतावदन्यानि पुराणानिसतांगणे यावन्नदृश्यतेसाक्षा च्छ्रीमद्भागवतं परमितिश्रियत अनेन अधः पतन् पुरुषानिति धर्मः धारयतीतिधर्मोभगवान्स्समीयते ज्ञायते अनेनेतिवा दृष्टातिकर्तारं रमयति मनुतेहिनस्तिपापमिति श्रीभगवतः प्राप्तिसाधनभूतः ननुधर्मोन्यत्रापि प्रतिपाद्यत किमत्रैवेति तत्राह प्रोज्झितइति प्रोज्झितकैतवः कितव- स्वभावः कैतवंप्रकर्षेणोज्झितं कैतवंयेन सतथोक्तः कितवोनामलोकेमनस्यन्यदभिसंधायान्यदाभिधत्ते अन्यदेवाभिसरति तद्वदत्रापि भग-

यत्नीतिमंतरेण स्वर्गादिफलमनस्यनुसंधायभगवद्गुणप्रतिपादनलोलुपनिगमार्थं अन्यथावदतस्त्वात्मनोदेहेंद्रियाणामीश्वराधिष्ठितेश्वरनियम्यत्वं निगूहयहरेः कारयितृत्वंफलदातृत्वमपि अगणय्याहमेवेदं करिष्येऽर्थीसमर्थोविद्वानहमेवस्वतंत्रइतिवुद्धयायायुक्तः कितवः तेन क्रियमाणोधर्मकैतवइत्युच्यते अतोऽफलकामनयैवधर्मः कर्तव्यइत्ययमर्थोऽत्रप्रतिपाद्यत इत्यर्थः तत्कर्मयन्नबंधायसाविद्यायाविमुक्तय इतिश्री विष्णुपुराणे तर्ह्येतावतापूर्यत इतितत्राह परमइति यत्करोषियदश्नासियज्जुहोषिददासियत् यत्तपस्यसिकौंतेयतत्कुरुष्वमदर्पणमितिस्मृतेः भगवदर्पणात्परमोभवतीत्यर्थः किंचपरः परमात्मामीयते ऽनेनेत्येतदभिप्रायेणपरमइत्यभिधायि परोरिपरमात्मनोरित्यभिधानात् सपरः शत्रुः संसारः मीयतेप्रलीयतेइतिवा मीङ्हिंसायां प्रमीयतिहिंसाच्च संज्ञपनमित्यभिधानं किंचयतोऽधिकतमः तुच्छहेतुर्भवतिसपरमोधर्मः सचभक्तियोगलक्षणएव तथाच भारते भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे कोधर्मःसर्वधर्माणांभवतःपरमोमतइतिपृष्टे एषमेसर्वधर्माणांधर्मोधिकतमोमतः यद्भक्त्यापुंडरीकाक्षंस्तवैरर्चेन्नरः सदेति उक्तंच एतावानेवलोकेऽस्मिन पुंसांधर्मःपरःस्मृतः भक्तियोगोभगवति तन्नामग्रहणादिभिः नृणामयंपरोधर्मः सर्वेषांसमुदाहृतः त्रिशल्लक्षणवान्साक्षात्सर्वात्मायेनतुष्यतीतिस्वोक्तेः केषामधिकारः कश्चसाक्षाद्विषय इतितत्राह निर्मत्सराणामित्यादिनाभावप्रधानोनिर्देशः निर्गतंमात्सर्यंयेभ्यतितथोक्ताः तेषांसतांप्रशस्तकर्मणांपुरुषाणां सतामपिकाश्चित्कचिन्मात्सर्यंस्यात्तथकर्तव्यं स्वोत्तमेष्वित्यतोनिर्मत्सराणामित्युक्तंज्ञेयं कृद्योगेषष्ठीतिसतामिति वेद्यंज्ञानभेवनकर्मादिकमित्यतोवेद्यमित्युक्तं वास्तवंनित्यनिरस्तदोषंपूर्णगुणं वस्तुअप्रतिहतंनित्यंअप्रतिहतनित्यत्वेन वसनशीलत्वादित्यर्थः दुःखनिवृत्तिसुखप्राप्तिलक्षणस्यपुरुषार्थत्वात्तदभावात्किमनेनेतितत्राह शिवदमिति परमानंदंददातिच तापत्रयोन्मूलनं आध्यात्मिकादिसकलदुःखनिवर्तकंच वेत्तावेद्यस्यसर्वस्यमुनिःसद्भिरुदाहृतइत्यभिधानान्मुनयो ब्रह्मादयःतेभ्योऽप्यतिशयितसार्वज्ञान्महामुनिर्व्यासः साक्षान्नारायणः कृष्णद्वैपायनंव्यासंविद्धिनारायणं प्रभुमितिवचनं तेनकृतेप्रणीते ननुकिमितीश्वरतुष्टिकरोभक्तियोगलक्षणोधर्मईश्वरश्चात्रप्रतिपाद्यो नधर्मोविरिति तत्राहकिंवेति भक्तियोगलक्षणधर्मस्यहरेरपरोक्षज्ञानमुत्पाद्यतत्प्रसादांतरंगसाधनत्वेनापवर्ग लक्षणानश्वरफलहेतुत्वाद्बहिर्मुखमनोरंजकत्वेन स्वर्गादिक्षयिष्णुवत्फलमुत्पाद्यसंसारावृत्तिहेतुत्वात् धर्मादिकथनैः किंवाप्रयोजनंनकिमपीत्यतः तानंतरेणभक्तियोगलक्षणधर्मस्तद्विषयईश्वरश्चात्रप्रतिपाद्यतइत्यर्थः ननुदृष्टफलप्रवृत्तिद्वाराऽदृष्टफलप्रवृत्तिदर्शनात् किमत्रदृष्टफलमितितत्राह ईश्वरइति अखिल भागवतशास्त्रे सम्यगभ्यस्यमाने कृतिभिः शिक्षितबुद्धिभिःशुश्रूषुभिः मनोवाक्कर्मभिः गुर्वादिपरमपुरुषपरिचर्याकरणकुशलैः साधनसामग्र्युपेतैरेभिः ईश्वरःलक्ष्मीशादिचेतनगणाद्धरडसमः तत्प्रवर्तनशीलोवा परमात्माहृदिहृदयकमले सद्यःशीघ्रंतत्क्षणात्कालव्यवधानमंतरेण अवरुध्यते भक्तिशृंखलयाबद्धोहश्यते इत्यर्थः अत्र सद्यः तत्क्षणशब्दावार्धकीरिविशेषद्योतकतयाप्रयुक्तौयेसाधनसामग्रीमंतस्तेषां यस्मिन्क्षणेग्रंथोपक्रमस्तस्मिन्क्षणएव भगवान्दृश्यते तदुक्तं शनकैर्भगवल्लोकान्नृलोकं पुनरागतइति येभविष्यत्साधनसंपत्ति संपादनयोग्या स्तेषामपि सद्यः साधनसामग्र्यांसत्यांदृश्यते यद्यपितंकालांतरभावितस्तथापि झटिति भवत्येवेतिच वस्तुशक्यत्वाद्भक्तियोगलक्षणधर्मेश्वरौ विषयतानिर्मत्सरसदधिकारिभिः प्राप्तनिर्दुःखपरमात्मानंदाख्यंप्रयोजनमित्येतत्त्रितयमत्र प्रतिपाद्यत इत्यभिप्रायेणाथेतित्रिशः कथितं नतुसगुणब्रह्मतत्तुष्टिकरः परम धर्मः निराकारं निर्गुणंब्रह्मचेति त्रितयाभिप्रायेणात्रेतित्रित्वमिति कर्मदेवब्रह्मकांडार्थोऽप्यत्रैव निर्णीतइतिवा धर्मइतिकर्मकांडार्थः निर्मत्सराणांसतामिति देवताकांडार्थः देवतानामेवमात्सर्यराहित्येनमुख्यसत्त्वेनोत्तमाधिकारित्वाच्च वेद्यमितिब्रह्मकांडार्थः तस्मान्नारायणावतारेण सर्वज्ञतमेनकृष्णद्वैपायनेनाप्ततमेन प्रणीतत्वेन प्रमाणतमत्वादिदं श्रीमद्भागवतं सर्वैर्मुमुक्षुभिर्निरंतरमभ्यसनीयमितिसिद्धं ॥ २ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

अथ वक्ष्यमाण शास्त्रस्य कर्म्म ज्ञान भक्तिप्रतिपादकेभ्यस्त्रिकांड विषयशास्त्रेभ्यो वैशिष्ट्यं दर्शयन् क्रमादुत्कर्षमाह धर्म्म इति । अत्र · यस्तावद्धर्म्मःनिरूप्यते स खलु सर्वैर्पुंसांपरो धर्म्मो यतो भक्तिरधोक्षज इत्यादिकया अतः पुंभिर्द्विजश्रेष्ठा वर्णाश्रम विभागशः । स्वनुष्ठितस्य धर्म्मस्य संसिद्धिर्हरितोषणमित्यन्तया गीत्या, भगवत्सन्तोषणैकतात्पर्य्येण शुद्धभक्त्युत्पादनतयानिरूपणात्परम एव । यतः सोऽपि तदेक तात्पर्यात् प्रोज्झित कैतवः । प्रशब्देन सालोक्यादिसर्व्वप्रकारमोक्षाभिसन्धिरपिनिरस्तः । यत एवासौ तदेकतात्पर्य्यत्वेन निर्म्मत्सराणां फलकामुकस्यैव परोत्कर्षासहनं मत्सरः तद्रहितानामेव तदुपलक्षणत्वेन पशवालम्भने दयालूनामेवच सतां स्वधर्म्मे पराणां विधीयते । एवमीदृशं स्पष्टमनुक्तवतः कर्म्मशास्त्रादुपासनाशास्त्राच्चास्य तत्तत् प्रतिपादकांशेऽपि वैशिष्ट्यमुक्तमुन्नयत्वैवं परमधर्म्मोत्पत्तेः । तदेवं साक्षाच्छ्रवणकीर्त्तनादिरूपस्य वार्त्तातु दूरत एव आस्तामिति भावः । अत्र ज्ञान शास्त्रेभ्योऽप्यस्य पूर्व्ववद्वैशिष्ट्यमाह वेद्यमिति । तै र्व्याख्यातं भगवद्भक्तिनिरपेक्षमार्ग्येषुतेषु प्रतिपादितमपि श्रेयःसृतिंभक्तिमुदस्येत्यादिन्यायेन वेद्यं निःश्रेयसं न भवतीति । वस्तुनस्तस्य सशक्तित्वमाह । तापत्रयं मायाकार्य्यमुन्मूलयति तन्मूलभूताविद्यापर्य्यन्तंखंडयतीति स्वरूपशक्त्या । तथा शिवं परमानन्दं ददात्यनुभावयतीति च तयैवेत्यनेनेदं ज्ञाप्यते अन्यत्र मुक्तावनुभवमननेऽप्यपुरुषार्थत्वापातः स्यात् सम्मननादत्र तु वैशिष्ट्यमिति । न चास्य तत्तद्दुर्लभवस्तु साधनत्वे तादृश निरूपण सौष्ठवमेव कारण मपितु स्वरूपमपीत्याह । श्रीमद्भागवत इति भागवतत्वं भगवत् प्रतिपादकत्वं । श्रीमत्वं श्रीभगवन्नामादेरिव तादृशस्वाभाविकशक्तिमत्वं । नित्ययोगे मतुप् । अतएव समस्ततयैव निर्दिश्य नीलोत्पलादिवत्तन्नामत्वमेव बोधितमन्यथात्वाविमृष्टविधेयांशतादोषः स्यात् । अत उक्तं गारुडे । ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रः श्रीमद्भागवताभिध इति । श्रीमद्भागवतं भक्त्या पठते हरिसन्निधाविति । टीकाकृद्भिरपि । श्रीमद्भागवताभिधः सुरतरुरिति । अतः कचित् केवल भागवताख्यत्वं तु सत्यभामा भामेतिवत् । तादृशप्रभावत्वे कारणं परमश्रेष्ठकर्तृकत्वमप्याह । महामुनिः श्रीभगवान् तस्यैव परम विचारपारङ्गतत्वात् । महाप्रभावगणशिरोमणित्वाच्च । स मुनिर्भूत्वा समचिन्तयदिति श्रुतेः । तेन प्रथमं चतुःश्लोकीरूपेण संक्षेपतः प्रकाशिते । कस्मै येन विभासितोऽयमित्याद्यनुसारेण सम्पूर्ण एव वा प्रकाशिते । तदेवं श्रेष्ठवजातमन्यत्रापिप्रायःसम्भवतुनाम सर्व्व ज्ञानशास्त्र परम ज्ञेय पुरुषार्थ शिरोमणि श्रीभगवत् साक्षात्कारस्त्वत्रैव सुलभ इति वदन् सर्व्वोर्द्धप्रभावमाह किंवेति । अन्यैर्मोक्षपर्य्यन्तकामनारहितेश्वराराधनलक्षणधर्म्म ब्रह्मसाक्षात्कारादिभिरुक्तैरनुक्तैर्व्वा साध्यैरत्र किंवा कियता माहात्म्यमुपपन्नमित्यर्थः । यतो व ईश्वरः कृतिभिः कथञ्चित्तत्तत् साधनानुक्रमलब्धया भक्त्या कृतार्थैः सद्यस्तत्क्षणमेव व्याप्य हृदि स्थिरीक्रियते । स एवात्र

श्रोतुमिच्छद्भिरेव तत्क्षणमारभ्य सर्व्वदैवेति। तस्मादत कान्डत्रय रहस्यस्य प्रत्यक्ष प्रतिपादनादेर्विशेषत ईश्वरकर्षिविधारूपत्वाच्च इदमेव सर्व्वशास्त्रेभ्यः श्रेष्ठं। अतएवाद्येति पदस्य त्रिरुक्तिः कृता सा हि निश्चार्थ्यायेति अतएव नित्यमेतदेवसर्व्वैः श्रोतव्यमितिभावः॥२॥

सुबोधनी।

धर्मोज्ञानंचसाधनं॥ भगवदाविर्भावः साध्यः तदनुतत्प्रवेशःफलं॥ एतत्सर्वं भागवतादेवभवतीति विशिष्टकल्पद्रुमत्वं विविसर्वं धोधर्म लक्षणा वेदस्यप्रमाणं स यज्ञात्मकोधर्मः आचारोपिधर्मः पौराणिकः सत्यादयोपिधर्माः तपःप्रभृतयश्च श्व व शावयश्च तत्रयोमु पूर्वोक्त-न्यायेन अतंत्रतोरपि फलसाधनतयोक्तरूपेण स्वर्गादिपदश्रमजननाद्वाकापत्यसंभवति आचारेपिशुद्धाशुद्धविधीयेते समानेष्वपिवस्तुष्वि-त्यादिन्यायेन प्रवृत्तिसंकोचार्थं गुणदोषौविधीयेते इतिकापट्यं सत्याविष्वपिव्यवहारसंसर्गनिपातत्वात कापट्यं तपःप्रभृतिषुच कःक्ले-शोनिअपरयोः क्रियान्वार्थः स्वपरद्रुहाधर्मेण कर्षयंतः शरीरस्थं भूतग्राममचेतस इतिवाक्यात् कापट्यं सर्वत्र विहित निषेधात कापट्य-प्रतीतिः न तथाश्रवणादिषु किंचित्कापट्यमस्ति तद्धर्मैकर्तृष्वपिकापट्याभाव प्रशब्दार्थः प्रकर्षेणकैतवं उज्झितं यस्मात् सश्रवणादिधर्मो भागवतएव परमश्चायं भगवद्धर्मत्वात परोमीयतइति भगवत्साक्षात्कारहेतुत्वाद्वा परमः कर्तृवैशिष्ट्यादपिधर्मोत्कर्षमाहनिर्मत्सराणांसता मिति परोत्कर्षासहनं मत्सरोदोषः कृपालुत्वादिधर्मसंबंधोगुणः दोषाभावगुणयुक्ताः अस्यधर्मस्य संबंधिनइत्युत्कर्षःअन्यत्र मात्सर्योदयः स्पष्टएव ज्ञानमप्यश्रेष्ठत्याहवेद्य मित्यादि अत्र वास्तवं वस्तुवेद्यं यत्रब्रह्मकालपुरुषा एव सर्वत्रवेद्याउक्ताः तेषामपिवस्तुस्वरूपोसंभवात्रये वेद्यत्त्व : तदेवहिवास्तवंरूपं सर्वेषां॥ किंच॥ स्वप्रकाशस्यापि वेद्यता अत्रैवशास्त्रेसिद्धानान्यत्र ॥ अन्यत्रवेद्यस्यावास्तवत्वं वस्तुनस्त्व वेद्यत्वमितिस्थितिः अविद्यावद्विषयत्वंच भागवतेतु मुक्तानामधिकारःसर्वविधस्यापि भगवतस्तदिच्छयाप्राकृतेवेद्यत्वं अन्यत्र पर्यवसित-बुद्धीनामेवतादृशे अवास्तवत्वप्रतीतिः सर्वेषांवावास्तवं रूपंविधमिति यज्ञादिषुकृतेषु शांतेषुच नशांतपरमानंदावाप्तिः पारलौकिकत्वाच्चत-स्य फलस्य सांप्रतंदुःखानुभवश्च आत्मज्ञानेपिशांततापरं नपरमानंदस्तस्यैव परमानंदत्वं शास्त्रैर्विप्रतिषिद्धं भगवत्साक्षात्कारे तु अन्ततः सायुज्येवाशांतता परमानंदः तत्क्षणमेवतापत्रयस्योन्मूलनं तस्मादत्रैवफलंसाधनंचेति ज्ञानोत्कर्षः शब्दरसाभिज्ञानामपि इदमेवोत्कृष्टमि-त्याह श्रीमतिलक्ष्मीयुक्ते भागवतेदशरसयुक्त इतियावत काव्येष्वप्येतच्छायारूपमस्ति तथापि निंदितत्वं कर्तृदोषात तदभावकितमपिते-त्याह महामुनिकृतइति वेदव्यासकृत इत्यर्थः समाधावनुभूयकृतत्वात समाधिभावार्थं महामुनिकृतमित्युक्तं असाधारणमुपासनाकांडो-त्कर्षमाह मंत्रशास्त्रमुपासनाकांडः पंचरात्रंच तत्रमंत्रशास्त्रे देवतास्वाधीनाभवति परमेश्वररूपापंचरात्रेपि मंत्राधिष्ठानस्वरूपेणैवस्वाधी-नता तथास्थानाधिष्ठानेष्वपि साक्षात्पुराणपुरुषस्त्वत्रैवहृद्यवरुध्यते अतएवपरंब्रह्मव्यतिरिक्तप्रतिपादिते मंदेनप्रतिपादितेवांकिंनार्किंचि-दपित्यर्थः वाशब्दस्त्वनादरे भवतु ईश्वरः कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुंसमर्थः अदृष्टकालादिबाधकंपरिहृत्यकर्तुं अदृष्टादिकृतं दूरीकर्तुंच अति-ष्वपिभक्तेष्वन्यथाकर्तुंच समर्थईश्वर सद्यइति भागवतश्रवणमात्रेण हृदयारूढोभवति ॥ विचारचिंतनव्यतिरेकेणापि अत्रप्रतिपादकानां महापुरुषत्वात तद्वाक्यंदुर्बोधमिति बोधनप्रकारमाह कृतिभिः शुश्रूभिरिति बुधैः कौशलंकृतित्वं उक्तयोर्योपयोगिशुश्रूषातुकथनोपयोगिनी तदुभयसंपत्तौ तत्क्षणादेवावरुध्यतइत्यर्थः॥ अथवाभागवतस्योत्कर्षमाह किंवापरैरिति भागवतस्यउत्कर्षहेतुभिः अन्यैरुक्तैरलंवेदयनादरे अर्थतः शब्दतः उत्कर्षप्रकारावहवः संत्येव तथाप्ययमहानुत्कर्षः यद्भगवानेवसद्योहृद्यवरुध्यतेकैः अत्रशुश्रूषुभिः साश्रवणेच्छामहाभाग्यै-रेवेतचाह कृतिभिःकुशलैः आपातत विरोधपरिहारेण पदवाक्ययोर्भगवत्परताहिज्ञातव्या अन्यथाश्रुतमप्यश्रुतं भवति तत्क्षणादिति तदानी-मेवभगवदर्थं प्रयत्नदर्शनात् तस्मात्सर्वोत्कृष्टं भागवतमिति वस्तुनिर्देशः॥ २॥

श्री विश्वनाथचक्रवर्त्ती।

श्री भागवतस्य शास्त्र रूपत्वेन शास्त्राणांच जीवहिताहित प्रदर्शकत्वेन हिताहितयोश्चाधिकारिभेदाश्रादिभेदाश्च वैविध्ये सर्व्व मूलभूतहितस्य निश्चयाशक्ते विषीदतः श्रोतृनानन्दयन्नस्मादेव सर्व्वतोपि सार एव पदार्थः सर्व्वैरेव प्राप्तो भवतीति स्पष्टमाह धर्म्मइति। अत्र श्रीमति भागवते ईश्वर आश्रयतत्त्वं श्रीकृष्णः कृतिभि निर्मत्सरैरेव तत्पथोक्तलक्षणाधिकारिभि रित्यर्थः श्रवणादिभिः सद्यएव हृदि अवरुध्यंते वशीक्रियत इति प्रेमा सूचितः तस्य प्रेमैकवश्यत्वात प्रणयरसनया धृताङ्घ्रि पद्म इति। न रोधयति मां योग इत्यादे-श्चइत्य। ततश्च तत्क्षणादेव शुश्रूषुभिरिति। तत्क्षणमारभ्य तेषां श्रवणेच्छाया भवेदिति श्रवणात् पूर्व्वमेव अदभो प्रेमा भवेत। किं पुनः श्रद्धायां सत्यामिति भावः। सकृदपि परिगीतं श्रद्धया हेलया वा भृगुवर नरमात्रं तारयेत् कृष्णनामेतिवत्। तथाप्युक्तमलौकिकपदार्था नां शक्तेरचिन्त्यत्व प्रस्तावे। यत्र स्वल्पोऽपि सम्बन्धः सद्धियां भावजन्मन इति ईश्वरेभवः स्थिरीक्रियते इत्येव परमपुरुषार्थ उच्यते। अत्र तु ईश्वरो मनसि अवरुध्यते इति ततस्तन्निर्गमनासामर्थ्यं तच्चावरोधनं सद्यएव विनापिश्रद्धयेति कापिश्रीकृष्णाकर्षणीय प्रभावशेति गम्यते। अत्र कृतिभिरिति सद्य इति पदाभ्यामकृतिभि रत्वसद्यः किञ्चिद्विलम्बेनेति लभ्यते। साधुक्ताः पित्रतेति संसारिणां कल्याया हेत्युक्तिभ्यामुभयेषामप्यत्राधिकारात्। इलेषेण तस्य श्रीकृष्णस्य क्षणादुत्सवादृतेता रिति प्रेममयेन हृदा अवरोधादेव तस्य परमानन्द उत्पद्यत इति तत्सुख तात्पर्य्येण प्रेम्णो लक्षणमप्युक्तं। अतः किंवापरैः शास्त्रै स्तदुक्त साधने र्वा, न किमपि फलमित्यर्थः एवमस्य शास्त्रस्य प्रयोजनवैशिष्ट्यमुक्तं कर्त्तुर्य्यपि वैशिष्ट्यमाह। महामुनिः श्रीभगवान् "समुनिर्भूत्वा समचिन्तयदिति" श्रुतेः। तेन कृतं प्रथमं चतुः श्लोकीरूपेण संक्षेपतः प्रकाशिते कल्पे येन विभाषितोऽयमतुल इत्युक्तेस्ततः संपूर्णएव प्रकाशिते। श्रवणादिभिः किमत्र श्राव्यते इत्यपेक्षायामाह वेद्यमिति। वास्तवं अतिसध्यावसानेषु स्थिरं यद्वस्तु तन्निर्मत्सराणां वेद्यं विदितुं रसज्ञादनुभवितुं शक्यं तेन मत्सर-राणान्तु श्रवणाद्यावृत्त्या मत्सरापगम एवेति तैरपि नात्र प्रयत्नाभावः कर्त्तव्यः तत्पक्षेपि वेद्यं वेदितुमर्हमित्यर्थलाभादितिभावः। अत्र भगवतः स्वरूपं नामरूप गुणादि वैकुंठादि धामानिच भक्ताश्च भक्तिश्चेति अन्यच्चागवादि सर्व्वमेवावास्तवमस्थिरं वशिनत्यर्थं तथैव वै-कुंठादिजगद्यो वस्तुत्वेपि वास्तवत्वावास्तवत्वाभ्यां भेदश्च बोधितः। ततश्च मिथ्याभूतखपुष्पादिकमेवावस्तु इत्यायातं। वेद सेन

23

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

किं स्यात् तत्राह । शिवदं प्रेमवत्पार्षदत्वमित्यनुसंहितं फलं तापत्रयविनाशो मोक्ष इत्यननुसंहितं फलञ्च दर्शितं । अत्र किमनुष्ठेयमित्यपेक्षाया माह धर्म्म इति । प्रकर्षेण उज्झितं कैतवं फलाभिसन्धिलक्षणं कपटं यस्मिन् स इति सकामकर्म्मयोगो व्यावृत्तः । प्रशब्देन मोक्षाभिसन्धिरपि निरस्त इति निष्काम कर्म्म शमदमाद्यङ्ग ज्ञान योगाष्टाङ्गयोगाश्च व्यावृत्ताः । परम इति सर्व्वं श्रेष्ठत्वेन सर्व्वसुकरत्वेन फलप्राप्तावप्यहेयत्वेनच शुद्ध भक्तियोगएव उक्त इत्यभिधेयतत्त्वं विविच्य दर्शितं । स वै पुंसां परोधर्म्म इत्यग्रिमोक्तेरत्र पुंमात्रस्यैवाधिकारित्वं ज्ञेयं । तथा अत्रात्रेति पदस्य त्रिरुक्ति निर्द्धारणार्था । अत्रैवेश्वरोऽवरुध्यते नान्यत्र अत्रैव वास्तवं वस्तु वेद्यं नान्यत्र अत्रैव प्रोज्झितकैतवो धर्म्मो नान्यत्रेत्यन्ययोगव्यवच्छेदः । सद्योऽवरुध्यत एवेत्यादिरयोग व्यवच्छेदश्च ज्ञेयः ॥ २ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः

श्रीसर्वेश्वरायनमः एवं मंगलमिषेण श्रीमद्भागवत विषयस्तस्य भगवतोलक्षणमुक्ताऽथश्रीमद्भागवतशास्त्रस्यविषयप्रयोजनसंबंधाधिकारीतन्यशास्त्रेभ्यः श्रेष्ठ्यंचाह ॥ धर्मइतिद्वाभ्यांश्लोकाभ्यां ॥ श्रीमद्भागवते ॥ भगवत्स्वरूपगुणादिवर्णनरूपा श्रीर्विद्यतेयस्मिन्तच्छ्रीमत् ॥ भगवतइदं भागवतंतस्मिंस्तस्मिन् ॥ एवंविशेषेभगवच्छास्त्रे महामुनिकृते महामुनिनासर्ववेदार्थविदा भगवदवतारेण पाराशर्य्येणामर्ष्यकृते ॥ फर्तृतापिशास्त्रश्रेष्ठ्यकथनार्थमिदमुक्तं ननुस्वप्रशंसार्थम् ॥ परोत्कर्षासहनादिदोषवर्जितानांसताम् निर्मत्सराणाम् प्रोज्झितकैतवः प्रकर्षेणोज्झितंकैतवं फलाभिसंधिलक्षणं कपटंयस्मिन्सः परमोधर्मोभक्तिलक्षणोवेद्यः ॥ किंचात्रतापानामाध्यात्मिकाधिदैविकाधिभूतानामुन्मूलनेननिर्नाशकम् शिवदंमुक्तिदम् तापत्रयोपलक्षितकार्य्यकारणरूपप्रकृतिसंबंधातिक्रमपूर्वकं भगवद्भावापत्तिलक्षणमोक्षप्रदं वस्तुलक्षणं श्रीकृष्णाख्यंतत्वंवेद्यम् ॥ किंचात्रवास्तवं वस्तुनस्तस्यैवसंबंधिचेतनाचेतनात्मकंपदार्थद्वयम् वेद्यम् ॥ तत्रचेतनः पदार्थः ज्ञानस्वरूपोज्ञानाश्रयः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिधर्मवान् अणुपरिमाणकोबद्धमुक्तादिभेदवान्जीवः अचेतनपदार्थश्चप्राकृताप्राकृतकालभेदात्रिविधः ॥ एवंचिदचिद्ब्रह्माख्यं तत्वत्रयंवेद्यमित्यर्थः ॥ एवंकर्तृतोऽधिकारितोविषयतश्चशास्त्रश्रैष्ठ्यमुक्ता सच इष्टार्थप्रदत्वेनापितद्दर्शयति ॥ अत्रशुश्रूषुभिः श्रोतुमिच्छद्भिरेवपुण्यकृद्भिरीश्वरः श्रीकृष्णः सद्योहृद्यवरुध्यतेस्थिरीक्रियते ॥ परैःशास्त्रैस्तदुक्तसाधनैर्वाकिमवरुध्यते सद्यानेत्यर्थः ॥ किंचात्रपंचार्थोपि अनेनैवश्लोकेन प्रतिपादयितुंप्रतिज्ञाताः ॥ तथाहि ॥ वस्तूपास्योर्थः ॥ चेतनउपासकरूपोर्थः ॥ कृपाफलरूपोर्थो भगवद्भावापत्तिलक्षणामुक्तिः चतुर्थोभक्तिरसः पंचमोर्थोविरोधिः सचपरशब्देनसूचितः ॥ अन्यशास्त्राणितदुक्तसाधनानितदधिकारिणश्च भागवतधर्मतत्फलादीच विरोधिनइतिभावः ॥ तथोक्तपूर्वाचार्य्येण ॥ उपास्यरूपंतदुपासकस्यच कृपाफलंभक्तिरसस्ततः ॥ परं विरोधिनारूपमथैतदाप्तेर्ज्ञेयाइमेर्था अपिपंचसाधुभिरिति ॥ अपिविषयस्तत्वत्रयं पंचार्थाश्चवाच्यवाचकभावः संबंधः ॥ निर्मत्सरोधिकारीमुक्तिः प्रयोजनमितिसंक्षेपार्थः ॥ २ ॥

भाषा टीका ।

जगत मे जितने शास्त्र हैं सब त्रिकांड विषयकहैं । अर्थात कर्मकांड ज्ञानकांड और उपासनाकांड, कर्मकांड मे वेदसे लेकर कर्मयोग के समस्त ग्रंथ हैं । ज्ञानकांड मे उपनिषद से लेकर वेदान्त के समस्त ग्रंथ हैं । उपासनाकांड मे श्रुतिरहस्य से लेकर पंचरात्र और भक्ति के समस्त ग्रंथ हैं । इन तीनो कांडों के समस्त ग्रन्थों से श्रीमद्भागवत की श्रेष्ठता इस श्लोक मे प्रतिपादन करते हैं ।

इस श्री भागवत मे मत्सर (दूसरों के गुणों मे दोष लगाना) रहित साधु पुरुषों का यह परम धर्म वर्णित है कि जिस मे और तुच्छ फलों की तो क्या मुक्ति पर्यन्त की कामना नहीं की जाती है । इसी से यह कर्मकांड विषयक शास्त्रों से श्रेष्ठ है ॥ ज्ञानकांड के शास्त्रों से श्रेष्ठता का कारण यह है कि इस में वस्तु अर्थात श्री भगवान का अंश जीव, उनकी शक्ति माया, और उनका कार्य जगत इन तीनों की वास्तवता का ज्ञान होताहै अर्थात इन तीनों का श्रीभगवान से किस अंश मे अभेद और किस अंश मे भेदहै यह सब अचिन्त्यभेदाभेद तत्वअनायाससे ज्ञान होता है कि जिससे अध्यात्म आधिभूत और अधिदैव, इन तीनों तापों का निर्मूलन होकर जीव को परम सुख होता है ॥ विशेष उत्तमता इसकी यह है कि जिस भांत ऋषियों के हृदय में प्रेरणाकर श्रीभगवान ने वेदादिकों को रचाहै इसको ऐसे नहीं रचाहै परंतु निज श्रीमुख से प्रकाश किया है ।

उपासनाकांड के ग्रंथों से श्रेष्ठता का यह कारण है कि और और ग्रंथों के कथित साधनों से बहुत दिन मे ओर बडी कठिनता से किसी भांत हृदय मे श्रीभगवान की स्फूर्ति होतीहै, पर इसके तो सुनने की इच्छा होते ही श्रीभगवान हृदय मे अटल भाव से स्थिर किये जातेहैं कि जिससे और किसी साधन की अपेक्षा ही नहीं रहतीहै । यदि ऐसा उत्तम और सरल साधन यह है तो सब इसे ही क्यों नहीं सुनते हैं ? 'सुने कहां से इसके सुनने की इच्छा विना पूर्व जन्मों के सुकृत के होती ही नहीहै' ॥ २ ॥

निगमकल्पतरोर्गलितंफलंशुकमुखादमृतद्रवसंयुतम् ॥
पिबतभागवतंरसमालयंमुहुरहोरसिकाभुविभावुकाः ॥ ३ ॥

श्रीधरस्वामी ।

इदानीं तु न केवलं सर्व्वशास्त्रेभ्यः श्रेष्ठत्वादस्य श्रवणं विधीयते अपितु सर्व्वशास्त्रफलरूपमिदं अतः परमादरेण सेव्यमित्याह निगमेति । निगमो वेदः सएव कल्पतरुः सर्व्वपुरुषार्थोपायत्वात्, तस्य फलमिदं भागवतं नाम तत्तु वैकुंठगतं नारदेनानीयमह्यं दत्तं मयाच शुकस्यमुखे निहितं तच्च तन्मुखाद्भुवि गलितं शिष्यप्रशिष्यादिरूपपल्लवपरम्परया शनैरखण्डमेवावतीर्णं नतूच्च निपातेन स्फुटितमित्यर्थः । एतच्च भविष्यदपि भुतवन्निर्द्दिष्टं । अनागताख्यानेनैवास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तेः । अतएवामृतरूपेण द्रवेण संयुतं । लोकेहि शुकमुखस्पृष्टं फलममृतमिव स्वादु भवतीति प्रसिद्धं । अत्र शुकोमुनिः । अमृतं परमानन्दः स एवद्रवोरसः । रसो वै स रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवतीति श्रुतेः । अतः हे रसिकाः रसज्ञाः तत्रापि भावुकाः रसविशेषभावनाचतुराः अहो भुवि गलितमित्यलभ्यलाभोक्तिः । इदं भागवतं नाम फलं मुहुः पिबत । ननुत्वगष्ठ्यादिकं विहाय फलाद्रसः पीयते कथं फलमेव पातव्यं तत्राह रसं रसरूपं अतस्त्वगष्ठ्यादेर्हेयांशस्याभावात् फलमेव कृत्स्नं पिबत । अत्र च रसतादात्म्य विवक्षया रसवत्त्वस्याविवक्षितत्वात् अगुण वचनेऽपि रसशब्दे मतुपःप्राप्त्यभावात् तेन विनैव रसं फलमिति सामानाधिकरण्यं । अत्र फलमित्युक्ते पानासम्भवो हेयांशप्रसक्तिश्चभवेदिति तन्निवृत्त्यर्थं रसमित्युक्तं । रसमित्युक्तेपि गलितस्य रसस्य पातुमशक्यत्वात् फलमित्युक्तमिति द्रष्टव्यं । नच भागवतामृतपानं मोक्षेऽपि त्याज्यमित्याह आलयं लयोमोक्षः अभिविधावाकारः लयमभिवाप्य नहीदं स्वर्गादिसुखवन्मुक्तैरुपेक्ष्यते किन्तु सेव्यते एव । वक्ष्यति हि । आत्मारामाश्च मुनयो-निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे इत्यादि ॥ ३ ॥

दीपनी ।

इदानीमिति निगमेति । नितरां गमयति धर्म्मादिचतुर्व्विधपुरुषार्थं साधनानि बोधयतीति निगमो वेदः । वेदफलरूपत्वादस्य प्रमाणात-मत्वमपि ध्वनितं । अनागताख्यानेनेति । यद्यप्येतद्ग्रन्थप्रणयनोपक्रमदशायामस्य शुकमुखाद्भुवि गलितत्वं न विद्यते तथापि व्यासस्य सर्व्वज्ञत्वाद् भविष्यदपि भूतवत् कृत्वा तेनैवमुक्तमिति भावः । अगुणवचनेऽपि अविशेषणेऽपीत्यर्थः । अत्र रसशब्दस्य विशेष्यत्वेऽपि रसवत्त्वे विवक्षाभावात् न तदुत्तरं मतुपः प्राप्तिरिति भावः । तेन विनैव मतुप्प्रत्ययं विनैव । सामानाधिकरण्यं विशेष्यविशेषणभावः ॥ ३ ॥

श्रीवीरराघवः ।

एवं विषय प्रयोजन कथनेपिप्रामाण्यनिश्चयं विनाश्रवणं नोपपद्यतइत्याशंक्यवेदांत मूलत्वं वदन् चेतनानभिमुखयति तृतीय श्लोकेन निगमकल्पतरोरित्यादिना हेरसिका रसज्ञाः भावुकाः भगवत्संशीलनपराः निगमोवेदः स एव कल्पतरुस्तस्यफलं फलरूपमिदं श्रीभागवतं पुराणं आलयमामरणंपुनःपुनःपिबत । निगमस्य कल्पतरुत्वनिरूपणं धर्मार्थकाममोक्षपुरुषार्थचतुष्टय तत्साधनाव बोधन द्वारा धर्मादिफलजनकत्वात्, भागवतस्यतत्फलत्व निरूपणं निगमसारांश रूपत्वात् स्वादुतेत्युक्तापिबतेति यदुक्तंतत्स्पष्टयति आम्रादिफलेष्विवानुपादेयांशस्त्वग्बीजादिरूपः कल्पतरुफले नास्ति किंतुकेवलंपेयः कृत्स्नोरसएवसत्रापित्वग्बीजादिरप्युपादेय एवमस्मिन्नपि पुराणेनानुपादेयांशोविद्यतेऽपितुसर्वोऽप्युपादेयएवेति निगमद्रुमफलत्वंचास्यपुराणस्य स्वप्रधान प्रतिपाद्यनिरतिशयानंतब्रह्मानंद साधनभूतभक्तिप्रतिपादकत्वं । एवममृतद्रवसंयुतमित्यादीन्यपि विशेषणानि निगम फलत्वं स्वर्गादितत्साधनावबोधित्वेद पूर्वभागोप बृंहणात्मककल्पसूत्रादेरप्यस्तीतितद्व्युदासायाह अमृतद्रवसंयुतमिति । अमृतं मोक्षः मुक्तिः कैवल्य निर्वाणश्रेयोनिःश्रेयसामृतमिति मुक्त्यादिशब्दपर्यायत्वस्मरणात । सएवद्रवः सारांशस्तेन संयुतं रसं रसवत् गुणवचनेभ्यो मतुपोलुगिष्ट इतिलुक् भगवदनुभवान न्दवत्तेन भक्ति रूपत्वं सिद्धं भक्तिर्नाम स्नेहपूर्वमनुध्यानं भक्तिरित्यभिधीयत इति स्मरणात् प्रीति मद्भगवत्स्मरणं फलमत्र सुस्वादत्वात्मकं विवक्षितं शुकमुखाद्गलितमत्युत्कृष्टं फलं शुकाख्यपक्षि मुखपातितं सुमृष्टंस्यात्तद्वदेव शुकाख्याचार्यगतं ज्ञानं फलं शुकमुख संबंधात्सुलभमित्यर्थः द्वासुपर्णासयुजासखाया समानं वृक्षपरिषस्वजात इति श्रुत्यनुसारेण बादरायणेः शुकाख्यपक्षिरूपकपिण्ड आलया दितिपाठे आमरणादित्यर्थः । निगमद्रुम फलत्वकथनेन वेदमूलत्वं शुकमुखाद्गलित मित्यनेन केवल निवृत्त धर्मे पराचर्याख्यादित्व प्रतीत्याशिष्टपरिगृहीतत्व मतएव प्रामाण्यं मुमुक्षु भिरतीवोपादेयत्वंचेत्यादिफलितं यद्यप्येतद्ग्रंथ निर्माणोपक्रम दशायामस्य शुकमुखाद्गलितत्वं न विद्यते तथापि भविष्यदभिप्रायेण त्रैकालज्ञस्य निर्मातुरेव मुक्तिः ॥ ३ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

एवंज्ञातफलानामपिप्रेक्षावतांप्रशंसाविधिभ्यांभागवतशास्त्र श्रवणाभ्यासेक्षिप्रप्रवृत्तिःस्यादितिप्रशस्यविधत्ते निगमकल्पतरोरिति भुविभावुकारसिकाःयन्निगमकल्पतरोर्गलितंशुकमुखादमृतद्रवसंयुतंभागवतंफलंतस्यरसमालयंमुहुःपिबतेत्येकान्वयः मर्त्यलोकेमननशीलर सज्ञायूयंनिगमयतिनितरांज्ञापयत्यपेक्षितान्शेषपुरुषार्थानितिनिगमोवेदःसएवकल्पतरुःकल्पितसंकल्पितंभक्ताकांक्षितंतदातीतिददातीति

विजयध्वजः

कल्पतरुः सुरपादपः उपसर्गः स्वयं धातुलीनमर्थं प्रकाशयति नस्वतउत्पादयतीति वृत्तिकारवचनदर्शनादरतिर्दीनार्थोऽपि भवति विशयानं वितानं स्पर्शनं प्रतिपादनमित्यभिधानाच्च तस्माद्व्यासनाम्ना मयागलितं पातितं शिवावतारस्य मत्पुत्रस्य शुकनाम्नो मुनेर्मुखात्परीक्षितं प्रवचनादमृतद्रवेणासंयुतं पूर्वमप्यमृतवत्द्रवसंयुतं पश्चाच्छुकाचार्यमुखप्रवचनेनातीवद्रवीकृतमित्यर्थः तथाच पद्मपुराणे अम्बरीषं प्रति गौतमवचनं अम्बरीषशुकप्रोक्तं शृणु भागवतं सदा पठस्वस्वमुखेनापि यदीच्छसि भवक्षयमिति भागवताख्यं फलं निष्पन्नं पक्वमिति यावत् तस्य फलस्य मधुरं रसं लिङ्गशरीरमोक्षपर्यन्तं मुहुः परावृत्य श्रवणाञ्जलिपुटैः पिबत पानं कुरुत श्रवणादिना आस्वादयतेत्यर्थः अहोइति बालानुन्मुखीकरोति अस्य फलस्यामृतरसास्वादसुखानुभवं पश्यतेति रसशब्दस्य तिक्तादिषु षट्सु वृत्तावप्यमृतद्रवेत्यादिस्वोक्तेस्तदन्यथानुपपत्या मधुररसो ग्राह्यः पानप्रारम्भसमये अतिमधुर एवायं रसः इति वा अहो इति निगमकल्पः वेदाख्यकल्पवृक्षः कल्पः सुरपादपेऽपि संप्रोक्त इति वचनात्तमेवतारयति प्रकाशयतीति निगमकल्पतरुः तस्माच्छुकाचार्याननात् गलितं व्याख्यातं परीक्षिते इति शेषः अमृतं कैवल्यं तस्य द्रवो गतिः तया युक्तं कैवल्यप्रापकमिति यावत् रससंपत्तेर्निवासस्थानं भागवतमफलं पिबतेति वा अत्रापि बतिर्भक्षणार्थः अनेकार्थत्वाद्धातूनां मध्यायमाचार्यौ कोऽर्थो नित्यश्रद्धेयं चतुर्मुखमुखलेख बुद्धिगोचरापरिमितार्थ भागवततात्पर्यार्थं दर्शयतां पूर्णमतीनामाचार्याणामप्ययं कथितबुद्धि समुद्रतरंग इति निश्चित्य वक्तुं शक्यत्वात् भुवि गलितमिति वा देवलोके देवैः पीयमानं सज्जनमनुजकृपया भुवि पातितमित्यर्थः ॥ ३ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

त्रिकांडतोऽपि श्रैष्ठ्यं तदीयावयवसारत्वनिर्देशेन दोषपरिहारपूर्वकं कारणान्तरं योजयन् पूर्वतोऽपि वैशिष्ट्यमाह निगमेति । हे भावुकाः परममङ्गलायना ये रसिका भगवत्प्रीतिरसज्ञा इत्यर्थः । ते यूयं वैकुण्ठात् क्रमेण भुवि पृथिव्यामेव गलितमवतीर्णं निगमकल्पतरोः सर्वफलोत्पत्तिभुवः शाखोपशाखाभिर्वैकुंठमप्यध्यारूढस्य वेदरूपतरोर्यत् खलु रसरूपं श्रीभागवताख्यं फलं तत् भुव्यपि स्थिता पिबत आस्वादान्तर्गतं कुरुत श्रीभागवताख्यं यच्छास्त्रं तत्खलु रसवदपि रसैकमयभावविवक्षया रसशब्देन निर्दिष्टं भागवत शब्देनैव तस्य रसस्यान्यदीयत्वं व्यावृत्तं । भागवतस्य तदीयत्वेन रसस्यापि तदीयत्वाक्षेपात् शब्दश्लेषेण च भगवत् सम्बन्धि रसमिति गम्यते । स च रसो भगवत्प्रीतिमय एव । यस्यां वै श्रूयमाणायामित्यादि फलश्रुतेः तन्मयत्वेनैव श्रीभगवति रसशब्दः श्रुतौ प्रयुज्यते रसो वै स इति स एव च प्रशस्यते । रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवतीति । अत्र रसिका इत्यनेन प्राचीनार्वाचीन संस्काराणामेव तद्विज्ञत्वं दर्शितं । गलितमित्यनेन रसस्य सुपाकिमत्वेनाधिकस्वादुत्वमुक्त्वा शास्त्रपक्षे सुनिष्पन्नार्थत्वेनाधिकस्वादुत्वं दर्शितं रसमित्यनेन फलपक्षे हेयांशरहितत्वं दर्शितं । तथा भागवतमित्यनेन सत्स्वपि फलान्तरेषु निगमस्य परमफलत्वेनोक्त्या तस्य परमपुरुषार्थत्वं दर्शितं । एवं तस्य रसात्मकस्य फलस्य स्वरूपतोऽपि वैशिष्ट्ये सति परमोत्कर्षबोधनार्थं वैशिष्ट्यान्तरमाह । शुकेति । अत्र फलपक्षे कल्पतरुवासित्वादलौकिकत्वेन शुकोऽप्यमृतमुखोऽभिप्रेयते । ततस्तन्मुखं प्राप्य यथा तत्फलं विशेषतः स्वादु भवति तथा परमभागवतमुखसंबन्धम् भगवद्गुणवर्णनमपि । तत तादृश परमभागवतवृन्दमहेन्द्र श्रीशुकदेव मुखसंबन्धं किमुतेति भावः अतएव परमस्वादु परमकाष्ठा प्राप्तत्वात् स्वतोऽन्यतश्च तृप्तिरपि न भविष्यतीत्यालयं मोक्षानन्दमप्यभिव्याप्य पिबतेत्युक्तं । तथाच वक्ष्यते । परिनिष्ठितोऽपीत्यादि । अनेनास्वाद्यान्तरवद्भेदं कालान्तरेप्यास्वादक बाहुल्येऽपि व्ययिष्यतीत्यपि दर्शितं । यद्वा तत्र तस्य रसस्य भगवत्प्रीतिमयत्वेऽपि द्वैविध्यं । तत्प्रीत्युपयुक्तत्वं तत्प्रीतिपरिणामत्वं चेति । यथोक्तं द्वादशे कथा इमास्ते कथिता महीयसां विताय लोकेषु यशः परेयुषां । विज्ञानवैराग्य विवक्षया विभो वचो विभूती र्नतुपारमार्थ्यं । यस्तूत्तमश्लोकगुणानुवादः सङ्गीयतेऽभीक्ष्णममङ्गलघ्नः तमेव नित्यं शृणुयादभीक्ष्णं कृष्णेऽमलां भक्तिमभीप्समान इति । ततः सामान्यतो रसत्वमुक्त्वा विशेषतोऽप्याह । अमृतेति । अमृतं तल्लीलारसः । हरिलीलाकथाव्रातामृतानन्दितसत्सुरमिति द्वादशे श्रीभागवतविशेषणात् लीलाकथारसनिषेवणमिति तत्रैव रसत्वनिर्देशाच्च सतेसुरमिति सन्तोऽत्रात्मारामाः इत्थं सतां ब्रह्मसुखानुभूत्येत्यादिवत् । त एव सुरा अमृतभाजस्त्वादित्वात् अत्रत्वमृत लीलारसस्य सारूप्योच्यते । तस्मादेवं व्याख्येयं । यद्यपि प्रीतिमयरस एव श्रेयान् तथाप्यत्र विवेकः । रसानुभविनो ह्यत्र द्विविधाः । पिबतेत्युपदेश्याः स्वतस्तदनुभविनो लीलापरिकराश्च । तत्र लीलापरिकरा एव रससारमनुभवन्ति अन्तरङ्गत्वात् । परे तु यत्किञ्चिदेव । बहिरङ्गत्वात् । यद्यप्येवं तथापि तदनुभवमयरससारं स्वानुभवमयेन रसेनैकतया विभाव्य पिबत । यतस्तादृश तया तादृश शुकमुखादुगलितं प्रवाहरूपेण वहन्तमित्यर्थः । तदेवं भगवत्प्रीतेः परमरसतापत्तिः शब्दोपात्तैव । अन्यत्र च । सर्ववेदान्तसारमित्यादौ तद्रसामृततृप्तस्येत्यादेः एवमेवाभिप्रेत्य भावुका इत्यत्र रसविशेष भावना चतुरा इति टीका । तथा स्मरन्मुकुन्दाङ्घ्र्युपगूहनं पुनर्विहातुमिच्छेन्नरसग्रहोजन इत्यादि । अत्र वैकुण्ठस्थितकल्पतरुफलस्य रसमात्ररूपत्वञ्च यथा श्रीहयशीर्षपञ्चरात्रे पंचतत्वनिरूपणे । द्रव्यतत्त्वं शृणु ब्रह्मन् प्रवक्ष्यामि समासतः । सर्वभोगप्रदायत्र पादपाः कल्पपादपाः । गन्धरूपं स्वादुरूपं द्रव्यं पुष्पादिकञ्चयत् । हेयांशानामभावाच्च रसरूपं भवेच्चतत् । त्वग्बीजञ्चैव हेयांशं कठिनांशञ्चयद्भवेत् । सर्वंतद्भौतिकं विद्धिनह्यभूतमयं हि तत् । रसवद्भौतिक द्रव्यमत्रस्याद्रसरूपकमिति । अत्र वैकुंठ इति तत् प्रकरणलब्धं ॥ ३ ॥

सुबोधिनी

काव्यवद्रूपक निरूपणेऽस्पष्टोऽर्थो भवति यद्यपि तथापि भागवते तथा कथनमनुचितं सर्ववेदसारोद्धारत्वात् रूपकादिकं तु बुद्धिपरिकल्पितं अतो वाक्यार्थं एव वक्तव्यः तत्र प्रमेयस्याप्रसिद्धावपि फलत्रश्रवणान्यथानुपपत्यातादृशं प्रमेय मस्तीति वोद्धव्यं तत्र व्यापक वैकुंठे अक्षरात्मके भगवद्बीजो वेदतरुः स्थितः व्यासाख्य भगवदवतारे आदि नारायणावतारे वा सर्वजना ल्हादनार्थं मूर्तिभूतं देवतात्मकं तस्य फल-

सुबोधिनी

मानीतं तदत्र निरूप्यते मध्वादिवत् तत्र असौवाआदित्योदेवमध्विति स्वर्गस्थानां सूर्योमधुयथास्माकं सारभूतंतथास्वर्गे कल्पवृक्षवत् वैकुंठेपि वेदैकसमधिगम्येब्रह्मरसात्मकः कल्पवृक्षः नतुलक्षणा वेदस्योत्कर्ष आर्थिकः नितरांगमयतिवृक्षांबोधयतीतिपरमोपासिपत् निगमःश्रुपवकल्पतरुः सर्वफलदानसमर्थः कल्पः सर्वासोतरुश्चेति कल्पतरुः निगमएवकल्पतरुः अतिपक्वंहिफलंगलति स्वतएवपतति आगमनसमयेपतितं वाशकुंतमिवफलं समानीतमितिभावः शुकोव्यासपुत्रःमुक्तत्वादधिकारी पितावाहिउत्कृष्टं पुत्रमुखे प्रयच्छतिफलंचविशेषतःअक्षरसात्मकं निर्झरजलमिवसर्वेन्द्रियैसंबद्धं प्रेमरसं जनयति तदेकीभूतं हृदये हृदयवतिष्ठति तत्र भागवतंसंश्लिष्टंसत् भक्तिरसालोडितं मुखान्निः सरतीति शुकमुखं प्राप्यअमृतं मोक्षमपि द्रावयतिशिथिलंकरोतीति भक्तिरसः अमृतद्रवः तेनसंयुतं अनेनरसादप्युधिकरसउक्तः यदपि वृक्षोत्कर्षएवतादृशफलजननादायाति तथापि उत्कर्षहेतुः फलजननमिति अकृतोत्कर्षः अथवा शब्दात्मकं ब्रह्म शब्दात्मक मेवफलं सर्ववेदार्थविचारे भगवध्दृदयएवफलितं निर्द्धारितार्थं प्रतिपादक शब्दराशिः "शुद्धाश्चसुखिन श्चैवं ब्रह्मविद्याविशारदाः भगवत्सेवने योग्यान्‌न्य इत्यर्थतः फलं असमर्थो गोप्योपि भक्तचित्तया परवशस्य भगवतो हृदयादागत मिति गलितं अन्ये भगवद्रूपा अवतारा अधिकारिणोवा अतोत्यंत विरक्ते शुके ग्रंथार्थः फलित अतस्तद्धृदये भक्तिरसः स्थितः भागवतंचस्थितं सुखान्निर्गमनसमये समानाधिकरण भक्त्यालहृ निर्गच्छतीति तथेत्यर्थः सम्पन्योगोहि यथाकथंचि च्छ्रुयोपि अधिकारि हृदयं भक्त्यावेशात् पिवतेत्युपदेशः स्वाध्यायो ध्येतव्य इतिवत् वहिः स्थितस्य इन्द्रियादि द्वाराअंतःप्रवेशनं पानंतत् द्रवद्रव्यस्येति रसमित्युक्तं भागवतमिति ग्रंथनाम भगवस्तं वस्तुमितिवा शब्दश्रवणो न अर्थज्ञानं नेतरं रसास्वाद नमति रिक्तमिव भवति सीत्कारेण तस्यपानात् तथाभागवतं पातव्यं नतुश्रवणमात्रं कर्तव्य मित्यर्थं त्वगस्थादिकन्तुनास्ति निर्वीजद्राडिमादि वत् रसात्मकान्यपिका निचित्फलानि संति यथापृथिव्यादिरसाज्ज्वीर्थोताः तथा रसात्मकस्य भगवतो भागवतंरसः ततः स्पर्शनमात्र योग्यंनभवति किंतुपान योग्यमित्यर्थः अस्यरसस्य प्रज्ञतामाह आलयमिति सर्वाधारभूतं आसमंताद्धु योयस्मादिति सर्वप्रपंच लय हेतुभूतंवा आईषल्लयो मोक्षो यस्मादितिवा मोक्षेच्छांपरि त्यज्यतत्पातव्य मिति मुहुरितिव्यासस्य परवशत्वमापादयति अन्यथारसिकाः स्वयमेव पास्यंतीतिव्यर्थं वचनस्यात् मुहुः पानंवाविधीयतेरसज्ञानाय प्राकृतकर्णौपानतस्तद्रसास्वादनं नभवतीति वक्ष्यतिच परस्परत्वन्दुणवादसीधुपीयूषनिर्यापितदेह धर्मोइति अहोरसिका इत्याश्चर्येण संबोधनं भवतामेवार्थे अयंरसः समानीत इति भुमौ भावुकाः भविष्णवः भावना चतुरावा विस्मृतेपि रसेभावनया रसामि निवेशंकुर्वतीति मुहु पानेस भवति भुवि भाव्यवतांच बहुवचने नएकस्य रसाभिनिवेशोनभवतीति सूचितं एवं बीजमध्यभावफलरूपतामुक्त्वा श्रोतृनभि मुखि कृत्यशास्त्र मारभते ॥ ३ ॥

श्रीविश्वनाथ चक्रवर्त्ती ।

एवमस्य शास्त्रशिरोमणेरीश्वरावरोधकत्वादिप्रभावमय मैश्वर्य्यमुक्त्वा माधुर्यञ्चाह निगमेति । निगमोवेदः स एव कल्पतरुः तस्य स्वाश्रितेभ्यो वांच्छित विविध पुरुषार्थ रूप फलदायित्वेऽपि तरुत्वात् यत् साहजिकं तदिदं भागवतं फलं । श्लेषेण भगवतस्वामिकमिदं तेनैव स्वभक्तेभ्यो दत्तमिति तान् विना न कस्याप्यान्यस्यात्र सम्वारोपे शक्तिरिति भावः । गलितमिति वृक्षपक्वतया स्वयमेव पतितं न तु बलात पातितमिति स्वादुसंपूर्णत्वं नचोच्च निपातनेन स्फुटितं नाप्यनति मधुरं चेत्याह शुकेति । परमोर्द्धं चूडातः श्रीनारायणात् वृक्षशाखायां ततोऽधस्ताश्नारदशाखायां ततोऽधस्ताद्व्यासशाखायां ततः शुकमुखं प्राप्य भातपान्मध्विवअमृतद्रव संयुतं । शुकेनैव तेन स्वचञ्च्वा अमृतनिष्कमणार्थं द्वारमपि कृतं अथच तेन स्वादितत्वादतिमधुरं ततः सूतादिशाखातः शनैः शनैः पतनादखण्डितं तेन गुरुपरम्परां विना स्वबुद्धिबलेनास्वादने श्रीभागवतस्यखण्डितत्वे पानाशक्तिः सूचिता । नतु कथं फलमेव पातव्यमित्यत आह रसमिति । रसस्वरूपमेवेदं फलं नात्र त्वगष्ठ्यादिर्हेयांशोऽस्तीति भावः । लयोमोक्षः सालोक्यादि जीवन्मुक्तत्वं वा तमभिव्याप्य तत्र तत्र भगवल्लीला गान प्रसिद्धेः । यद्वा लयः रसास्वादजनितः मलयोऽष्टमः सात्त्विक स्तत् पर्यन्तं पिवतेत्यनेन पानेस्तम्भाद्याः सात्त्विका भवन्तीति ज्ञेयं । तत्र प्रलये सति पानस्याशक्यत्वात् यद्यपि विरामस्तदापि पुनः प्रबोधे सति पुनरपि प्रलयपर्य्यन्तं पिवत नतु त्यजतेति मुहुरिति पदं । यद्वा मुहुरिति पीतस्यापि पुनः पाने स्वादाधिक्यमेवेत्यहो इत्यति विस्मये रसिकाः हे रसज्ञा इति भक्तानामेव आतरतित्वाद्रतेरेव स्थायिभावत्वात् स्थायिन एव रस्यमानत्वात् नात्र ज्ञानि कर्म्मियोगिनां कोपि दोष इति भावः । हे भावुका स्तत एव यूयमेव कुशलिनो अन्येऽभद्रा एवेति भावः । भावका इति पाठेभावकत्वव्यापारवन्तः । तथाहि भावकत्व व्यापारेण भाव्यमानः स्थायी भुज्यते इति भट्टनायकमते । अत्र श्लेषेण भगवतः स्वरूपं रस एव भवति । तथाहि तैत्तिरीयकोपनिषदि । ब्रह्मविदाप्नोति परमित्युक्त्वा ब्रह्मणः सकाशात् आकाशादि क्रमेणान्नस्य विराट्पुरुषपर्य्यन्तां सृष्टिमुक्त्वा तस्य चान्तरन्तः क्रमेण तस्माद्वा एतस्मादन्य इत्यादिना अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमया आम्नायन्तेतेष्वपि आनन्दमयस्यैव आनन्दमयोऽभ्यासादित्यनेन ब्रह्मत्वं । मतभेदेच तत् पुच्छस्यैव आनन्द आत्मा ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्यनेन ब्रह्मत्वं ब्रह्मण एव प्रतिष्ठात्वञ्च प्रतिपादितं । तदनन्तरञ्च रसो वै स रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवतीति श्रूयते । तत्र श्रुतौ च स इत्यनेन प्रकान्तआनन्दमयोवातत् पुच्छं ब्रह्म वा न परामृश्यते पृथक् पृथगुक्तरोत्तरार्थं प्रकर्षं प्रतिपादिकासु अन्नमयादि श्रुतिषु अन्ते तस्याः पाठात् प्रक्रमभङ्गापत्तेः । ततश्च तस्या अयमर्थः स प्रसिद्धो वै निश्चितं रसएव आनन्दमयात् तथा ब्रह्मतोपि आन्तरः प्रकृष्टः ब्रह्मणोहि प्रतिष्ठाहमित्यनेन श्रीकृष्णस्यैव ब्रह्मतः प्रकृष्टत्वं मल्लानामशनिरित्यत्र तस्मिन्नेव यौगपद्येन सर्व्वरसस्यसाक्षादुपलब्धेस्तत्र च शृङ्गारादि सर्व्वरस कदम्ब मूर्त्तिर्भगवांस्तदपि प्रायेण वभाविति श्रीस्वामिचरणानां व्याख्यानाच्चतस्यैव सर्वरस रूपत्वं यातः श्रीगीता श्रीभागवताभ्यामेव रसशब्देन श्रीकृष्णएव व्याख्यातः तमेवायं विज्ञानमयो लब्ध्वाआनन्दपरावधि काष्ठां प्राप्नोति तैत्रानन्दस्य मीमांसाभवतीति तदुत्तर श्रुत्या रसएव तस्मिन्नानन्दविचारपर्य्यवसानज्ञापनात् । यद्वा अयमानन्दमयोपि द्विजात्मजा मे युवयो र्दिदृक्षुणेति विस्मापनं स्वस्यच सौभगर्द्धिरित्यादिभ्य स्तमेव लब्ध्वानन्दी भवतीति । ततश्च तं रसं श्रीकृष्णं फलं निगमकल्प-

विश्वनाथ चक्रवर्त्ती ।

तदो स्तस्मात् सकाशात् गलितं न तु तत्र साक्षात् स्थितमिति । तदर्थं निगमो नान्वेष्टव्यः किन्तु शुकमुखमेवेत्याह शुकमुखादिति । फलमिदमति स्वादु ज्ञात्वा तत आकृष्य आनीय व्यासेन स्नेहात् स्वपुत्र मुखएव निहितमिति संभाव्यत इति भावः । किम्वा शुकमुखादिति हेतौ पञ्चमी येनाहं प्रिय कालमेत्यादि शुकवाक्यप्रामाण्यात् । भुवि व्रजभुमावुतएव हे भावुकाः रसिकाः स्त्रियः सत्यं भागवतं भगवद्स्वरूपभूतरसमाधुर्यं पिबत । यद्वा भगवतः श्रीकृष्णस्य रसं आलयं लयः श्लेष आलिङ्गनमिति यावत् समभिव्याप्य । अमृतोऽनश्वरो वेद्रुचो मनोनयन द्रौर्य सत् संयुक्तं भयाख्यात् तथा पिबतेत्यचरणानं सुखितमिदमेव निगमकल्पतरोर्गलितं परिपक्वं फलमिति फलतो गोपीजनानुगतिमयी रागानुगाख्या भक्तिरादिष्टा । यतो निगमोपि तल्लोभादेव वृहद्वामनदृष्टा तादृशी भक्तिं विधाय व्रजभुमावुतएव शतसहस्रशो गोप्यो भूत्वा तदधरामृतरसं पपाविति । वेदस्तुतौ दृष्टमिति अतिरहस्योऽर्थः । ननु ब्रह्मणोहि प्रतिष्ठाहमित्येवत्केचिदन्यथा व्याचक्षते सत्यं तद्गाकरणिकत्वात् कल्प्यत्वाद्युक्तमेव मन्तव्यं किन्त्वेवमेव युक्तं । तथाहि । मांच योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते । स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ब्रह्मणोहि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च । शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य चेति । अनयोरर्थः । ननु त्वद्भक्त्या कथं निर्गुणब्रह्मप्राप्तिः सा तु अद्वितीयतदेकानुभवेन भवेत् तत्राह ब्रह्मणोहीति । हि यस्मात् परम प्रतिष्ठात्वेन प्रसिद्धं श्रुतौ यद्ब्रह्म तस्याप्यहं प्रतिष्ठा प्रतिष्ठीयतेऽस्मिन्निति प्रतिष्ठा आश्रयः अन्नमयादिषु श्रुतिषु सर्व्वत्रैव प्रतिष्ठापदस्यतथार्थत्वात् । अतएवामृतस्य मोक्षस्याप्यहं प्रतिष्ठा तस्य लक्षणया स्वर्गादि परत्वं वारयति अव्ययस्येति तथा शाश्वतस्य साधनफलदृशयोरपिस्थितस्य धर्मस्य भक्त्याख्यस्य अहं प्रतिष्ठा तथा तत्प्राप्यस्य ऐकान्तिकस्य सुखस्य प्रेम्नश्च प्रतिष्ठा अतः सर्व्वस्यापि मदधीनत्वात् कैवल्यकामनया कृतेन मद्भजनेन ब्रह्मणि लीयमानो ब्रह्मधर्म्ममपि प्राप्नोतीति । अत्र श्रीविष्णुपुराणमपि प्रमाणं । शुभाश्रयः सचित्तस्य सर्व्वगस्य तथात्मन इति । व्याख्यातञ्च तत्रापि श्रीस्वामिचरणैः । सर्व्वगस्यात्मनः परब्रह्मणोऽप्याश्रयः प्रतिष्ठा । तदुक्तं भगवता ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहमिति । तथा विष्णुधर्म्मेऽपि नरकद्वादशीप्रसङ्गे । प्रकृतौ पुरुषे चैव ब्रह्मण्यपि च स प्रभुः । यथैक एव सर्व्वात्मा वासुदेवो व्यवस्थित इति । तत्रैव मासर्क्षपूजाप्रसङ्गे । यथाच्युतत्वं परतः परस्मात् स ब्रह्मभूतात्परतःपरात्मा । तथाच्युत त्वं कुरु वाञ्छितं तन्ममापदं पापहरप्रमेयेति । तथा हरिवंशेऽपि विप्रकुमारानयनप्रस्तावे अर्ज्जुनं प्रति श्रीभगवद्वाक्यं । तत् परं परमं ब्रह्म सर्व्वं विभजते जगत् । ममैव तद्घनं तेजो ज्ञातुमर्हसि भारतेति ॥ ब्रह्मसंहितापि । यस्य प्रभा प्रभवतो जगदण्डकोटिकोटिष्वशेषवसुधादिविभूतिभिन्नं । तद्ब्रह्म निष्कलमनन्तमशेषभूतं गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामीति । अतएव श्रुतिश्च गोपालतापनी योऽसौ आब्रह्मप्रस्तुपुष्टिमतीत्य तुर्य्यातीतो गोपालस्तस्मै वै नमो नम इति ॥ ३ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

नियमकल्पतरुफलरूपत्वादस्यान्यशास्त्रेभ्यः श्रैष्ठ्यमाह ॥ निगमेति ॥ निगमोवेदः सएवकल्पतरुः ॥ तस्यशुकमुखाद्गलितमिदंफलम् ॥ सर्ववेदसारंश्रीमद्भागवताख्यंमहापुराणमित्यर्थः ॥ सर्ववेदेतिहासानां सारंसारं समुद्धृतमितिवक्ष्यमाणात् ॥ अखिलत्यसूचनार्थं फलमित्युक्तम् ॥ असारांशवर्जितत्वसूचनार्थंरसमित्युक्तम् अमृतेनमोक्षरूपेणात्रवेण रसेन प्रतिपादकतयासंयुतम् ॥ हे रसिकाः हे भक्तिरसास्वादकुशलाः ॥ हेभावुकाः हेसाधविशेषकुशलाः ॥ आलयंमोक्षमभिव्याप्यपिबत मुमुक्षवस्थामारभ्यमुक्तावस्थायामपिपिबतेत्यर्थः मुक्तावुपास्योपासकस्वरूपभेदः ॥ सोऽश्नुते ॥ सर्वान्कामान्ब्रह्मणेत्यादिश्रुतिभिः ॥ प्रतिपादितएव ॥ भुविगलितमित्यनेन वैकुण्ठादेवैदमुमुक्षूपकारार्थंभगवताब्रह्मादिद्वाराप्रवर्तितमित्यस्यशास्त्रस्य वेदसार भूतस्यनित्यतामुच्यते ॥ ३ ॥

भाषा टीका ।

अहो भावुक ! रसिक ! सज्जन गण ? यह वेदकल्प वृक्ष का रसमय फल श्रीभागवत पान कीजिये यह अमृत वृह्मधाम में था शुकदेवजी के मुख से पृथ्वी में गिरगया है । जैसा कोई शुक पक्षी बड़े आमको चोंच में लिये आता हो और वह चोंच से गिरपड़े इसी भांत श्रीशुकदेव मुनी ने अपने आनंद के लिये श्रीभागवत अध्ययन कियाथा. पर उस से इतना आनन्द बढा कि हृदय मे न समाया तब राजा परीक्षित को श्रवणकराकर पृथ्वी के जीवों को वह आनन्द दिया । फल मे गुठली और छिलका त्यागना पड़ता है पर यह फल रस रूपहै इस मे कुछ हेय अंश नही है । साधनदशा में हरि पद लाभ का साधन भी यही है और सिद्ध दशा मैं मुक्त पुरुषों का स्वभाव ही हरिगुण गान करने का होता है सुतरां यही सब समय मैं पेय हैं इसी को बार बार पान कीजिये ॥ ३ ॥

ॐ नैमिषेऽनिमिषक्षेत्रे ऋषयः शौनकादयः ॥
सत्रं स्वर्गाय लोकाय सहस्रसममासत ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

तदेवमनेन श्लोकत्रयेण विशिष्टेष्टदेवतानुस्मरणपूर्वकं प्रारिप्सितस्य शास्त्रस्य विषयप्रयोजनादि वैशिष्ट्येन सुखसेव्यत्वेन च श्रोतॄनभिमुखीकृत्य शास्त्रमारभते । ॐ नैमिषे इति । ब्रह्मणा विसृष्टस्य चक्रस्य मनोमयस्य नेमिः शीर्य्यते कुण्ठीभवति यत्र तन्नेमिशं नैमिशमेव नैमिशं तथाच वायवीये । एतन्मनोमयं चक्रं मया सृष्टं विसृज्यते । यत्रास्य शीर्य्यते नेमिः स देशस्तपसः शुभः । इत्युक्त्वा सूर्य्यसङ्काशं चक्रं सृष्ट्वा मनोमयं । प्रणिपत्य महादेवं विससर्ज पितामहः । तेऽपि हृष्टास्तदा विप्राः प्रणम्य जगतां प्रभुं । प्रययुस्तस्य चक्रस्य यत्र नेमिर्व्यशीर्य्यत । तद्वनं तेन विख्यातं नैमिशं मुनिपूजितमिति । नैमिष इति पाठे वाराहपुराणोक्तं द्रष्टव्यं । तथाहि गौरमुखमृषिप्रति भगवद्वाक्यं एवं कृत्वा ततो देवो मुनिं गौरमुखं तदा । उवाच निमिषेणेदं निहतं दानवं बलं । अरण्येऽस्मिंस्ततस्त्वेतन्नैमिषारण्यसंज्ञितं । भविष्यति यथार्थं वै ब्राह्मणानां विशेषकमिति । अनिमिषः श्रीविष्णुः अलुप्तदृष्टित्वात् तस्य क्षेत्रे तथाचात्रैव शौनकादिवचनं क्षेत्रेऽस्मिन् वैष्णवे वयमिति स्वर्गाय इति स्वः स्वर्गे गीयते इति स्वर्गायो हरिः स एव लोकः भक्तानां निवासस्थानं तस्मै तत्प्राप्तये इत्यर्थः । सहस्रं समाः सम्वत्सराः अनुष्ठानकाला यस्य तत् सत्रं सत्रसंज्ञकं कर्मोद्दिश्य आसत उपविविशुः । यद्वा आसत अकुर्व्वतेत्यर्थः आलभते निर्व्वपति उपयन्तीत्यादिवत् प्रत्ययोच्चारणमात्रार्थत्वेन आसते धात्वर्थस्याविवक्षितत्वात् ॥ ४ ॥

दीपनी ॥

ॐ इति । ॐकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभाविति स्मरणादत्र प्रणवोपन्यासः शास्त्रारम्भे मङ्गलार्थः । अनेनास्य शास्त्रस्य प्रणवार्थविवृतिरूपत्वमपि सूचितम् । विस्तरोऽस्यान्यत्र (अस्माभिः प्रकाश्यमाने श्रीभागवत रहस्य सन्दर्भे) द्रष्टव्यः । आलभत इति । पश्वालम्भनमालभते मासवापं निर्व्वपति कुशोपयमनम् उपयन्तीत्यादौ तिङर्थस्य कृत्यर्थमात्रस्य ग्रहणवदित्यर्थः । प्रत्ययोच्चारणमात्रार्थत्वेनेति । मुख्यधात्वर्थाविवक्षितत्वे दृष्टान्तः प्रकृतार्थान्वितस्वार्थान्वयबोधकत्वं प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तिभङ्गोऽत्र स्वीक्रियते इतिभावः ॥४॥

वीरराघवः

तदेवमनुष्ठितत्रिविधमंगलप्रदर्शितानुबंध चतुष्टयप्रामाण्ये भगवान् बादरायणस्त्रैकालज्ञोऽस्य चिकीर्षितस्य वेदांतार्थोपबृंहणरूपस्य पुराणस्य परीक्षिच्छौनकशुकसूतादि अष्टप्रतिवक्तृ प्रश्नोत्तरमुखेन भाविनीं प्रवृत्ति मालोच्य तत्र तेषां प्रश्नोत्तररूपान् श्लोकान् स्वयमेव तत्र तत्र निर्मिमाणस्तावदुपोद्घातरूपे प्रस्मिन्प्रथमस्कंधे प्रथमप्रष्टुः परीक्षितः प्रतिवक्तुः शुकस्य चैकत्र समावेशे प्रतिवक्तुः शुकस्य समागमं परीक्षित्प्रश्नोद्योगहेतु प्रायोपवेशं तन्निमित्त विप्रशापं च विवक्षुः प्रायोपवेशात् प्राक्तनं जन्मावधिकं पारीक्षितं वृत्तांतं ततः प्राक्तनं तत्पित्रादिवृत्तांतं तथैव तत्प्रबंधकर्त्तुः स्वस्यैव तन्निर्माणनिमित्त दर्शनसमागत देवर्षिसंवादं तदाश्रयं तत्प्रबंध निर्माणं च शौनकसूत प्रश्नोत्तरमुखेन विवक्षुस्तावच्छौनकादीनां प्रश्नप्रकारं वक्तुं तदुपोद्घातमाह ॥ नैमिष इति ॥ अत्र केचिच्छौनकादि प्रश्नरूपाः श्लोकास्तदर्वाचीनैर्निर्मीयान्ते अतस्तत्र निबद्धा परीक्षिदादि प्रश्नादि रूपास्तु सूतेनेति वदंति तदसारं ॥ त्रैकालज्ञस्य प्रबंध प्रवक्तुरेव तन्निर्माणोपपत्तेः नहि सद्विद्यानंद वल्लीप्रतर्दन विद्यादिषु श्वेतकेतुर्हारुणेय आह तदा पितोवाच । भृगुर्वै वारुणिर्वरुणं पितरमुपससार अधीहि भगवो ब्रह्मेति प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगामेत्यादीनां प्रश्नोत्तररूपाणां श्रौतवचसामाधुनिकत्वं वक्तुं युक्तं ननु वेदकर्त्तुरभावादिदमेव प्रश्नोत्तररूपेण प्रतिपादयिषितानर्थान्प्रतिपादयति अत्र तु पौरुषेयेऽन्य कर्तृकाणामपि वचसां संदर्भस्तत्र तत्र तदोपावह इतिचेत् एवमपि कृत्स्नं प्रबंधस्यैककर्तृकत्वासिद्धेः कृत्स्नस्य पुराणप्रपंचस्य प्रश्नोत्तर रूपत्वेन कानि अन्यकर्तृकवचांसि कानि चेतरेषामिति विभागस्याशक्यत्वाच्च तस्माद्यथोक्तमेवयुक्तं । शौनकप्रभृतयो यैषांते मुनयः ब्रह्मणा विसृष्टस्य चक्रस्य नेमिः शीर्यते कुंठीभवति यत्र तन्निमिषं तदेव नैमिषं तच्च वायुपुराणे प्रसिद्धं ॥ नैमिश इति पाठे निमिशे अत्र महर्षयः इति निमिशं तदेव नैमिशं इत्यन्वर्थ नामनैमिषाख्ये निमिषक्षेत्रे भगवत्सान्निध्यवतीतिभावः स्वर्गाय लोकाय स्वर्गो निरतिशयानंदः तादृशो लोकः परंपदं तस्मै तत्प्राप्तये तत्साधनं सत्रं सहस्रसहस्रसंवत्सरमासत अनुष्ठितवंतः स्वर्गो लोकोऽत्र परमपदमेव अनंते स्वर्गे लोके ज्येये प्रतितिष्ठतीति स्वर्गं लोकममृतत्वं भजंत इति श्रुत्यनुसंधानात्स्य निर्देशात् ॥ अन्यथा शौनकादय इति न घटते ॥ दशाश्वमेधी पुनरेति जन्मकृष्णप्रणामी न पुनर्भवायेति वदतः ॥ परमभागवतस्य शौनकस्य प्रसिद्धस्वर्गाद्यर्थित्वायोगात् ऋत्विज एव यत्र यजमानास्तत्सत्रं यद्वा सत्रशब्देन भगवद्गुणानुभवात्मकं ब्रह्मसत्रं विवक्षितं तथाच तल्लक्षणं वक्ष्यति दशमे श्रुतिगीतायां तुल्यश्रुततपः शीलास्तुल्यस्वीयारि मध्यमाः अपिचक्रुः प्रवचनमेकं शुश्रूषवोऽपरे इति अत एवासीनादीर्घ सत्रेणेति वक्ष्यमाणोपपत्ति ॥ ४ ॥

श्रीविजयध्वजः ॥

ननुकृशानेनवाभुक्तिः प्रयागमरणेनवाअथवास्नानमात्रेणगोमत्यांकृष्णसन्निधाविति स्मृतेः प्रकारान्तरेणापिपुरुषार्थः स्यात्किमनेनेत्यतो-नैनैवपुरुषार्थोनान्यनेतिख्यापनयास्यशिष्टपरिगृहीतत्वज्ञापनाय श्रोतृप्रवक्तृणांमहापुण्यफलवत्त्ववेदनायचशौनकादिमुनिवरसूतप्रश्नप्रतिव-चनरूपामाख्यायिकामाह नैमिषइति शौनकादयऋषयः अनिमिषक्षेत्रेनैमिषेस्वर्गायलोकायसहस्रसमंसत्रमासतेत्येकान्वयः शुनकस्यापत्यंशौ-नकः तदेवतस्यनामशौरिरितिवत् सआदिर्येषांतेतथोक्ताः ऋषयस्त्रिकालदर्शिनः मंत्रद्रष्टारोवाअनिमिषक्षेत्रेअथानरहर्यादिसुरवरसंनिधानाद्वास-निमिषाऋषिसेव्यफलाः वृक्षविशेषाः तस्मिन्संतीतिनैमिषं त्विज्ञक्तिनिमिषोनिमिषश्चलोचनयुगच्छदइत्यभिधानात् विशिष्टक्षेत्रदर्शनायदेवप्रेरि-तस्यसुदर्शनस्यनेमिर्यस्मिन्विशीर्यतेतन्नैमिषंतदेवनैमिषंइतियत्तोमित्यं निमिषनाम्नाऋषिणायत्रतपश्चीर्णंतत्क्षेत्रंयथाज्ञानेमिषेतास्मिन्नैमिषा-रण्ये स्वरतोविष्णुः तेनगतोलोकोवैकुण्ठाख्यः तस्मै सदानंदज्ञानमूर्तित्वात्स्वर्गोविष्णुः लोकआश्रयः तदर्थमितिवा स्वरितिविष्णुस्तंगमयतिप्रा-पयतिज्ञापयतीतिस्वर्गः लुक्प्रकाशनइतिधातोर्लोकः प्रकाशः ज्ञानंविष्णुस्तोत्रपयपुराणधर्मज्ञानार्थमिषिवानतुमनः प्रीतिकरः स्वर्गोनरकस्तद्विप-र्ययेइतिवुः स्वासंभिन्नदेवसंश्रद्देशविशेषायेति तस्यनश्यत्वश्रुतेः सहस्रसमायामिस्तत्तयोर्लं वर्षसहस्रमाप्यमित्यर्थः स्वतःसुजनान्त्राय-तइतिसत्तोमज्ञाणखाणमस्येतिवासत्रंप्रशस्ततरकर्मसुश्रेष्ठमितिवा सत्रं बहुकर्तृकंयागविशेषंआसतउपाविशन् अदीक्षयन्नित्यर्थः ॥ ४ ॥

क्रमसंदर्भः।

तत्रापि महापुराणस्यास्य प्रश्नोत्तराभ्यां श्रीकृष्णैकपरत्वं दर्शयितुमाह ॐ नैमिष इत्यादि टीकायामासतेत्यस्य व्याख्यान्तरंत्विदं ज्ञेयं । तत्तद्धात्वर्थ स्तत्र तत्र न सम्भवतीति धातुं विना च केवलप्रत्ययोच्चारणं न युज्यते इति प्रत्ययस्य तिबादेरर्थः प्रयोजनं यत्र तादृश तया धात्वर्थस्याविवक्षितत्वात् कृञर्थानुगत कर्त्तृवाचि प्रत्ययेन कृञर्थस्तु समप्यर्त इति ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥

सुबोधिनी।

अत्र भागवतस्य परंपरागताः सप्तार्थाः कथार्थतोतिरिक्ताभवंति अतोनान्यटीकासुते निरूप्यते तेहि निबंधशास्त्रे स्कंधे प्रकरणेध्याये वाक्यपदेक्षरे एकार्थसप्तधाजानन्नविरोधेन मुच्यत ॥ इतिनिरूपिताः ॥ तत्रआनंदस्यहरेर्लीलाशास्त्रार्थः भक्तिजनिकाहि लीहता सृष्ट्या-दीनां लीलात्वेज्ञाते भक्तिर्भवतिनकार्यत्वेकौतुकाधिष्ठितेन अनायासत्वेन क्रियमाणा कर्मलीलातदाहिमहत्त्वंनिर्दुष्टत्वंचभवति साच लीला-मुख्यादशविधा अत्रसर्गोविसर्गश्चेतिश्लोकेननिरूपिता साच तृतीयादि दशमस्कंधैर्निरूप्या श्रोतृवक्तृलक्षणं प्रथमे अंगनिरूपणं द्वितीये अतोद्विगोणलीलं एवं द्वादश तत्र प्रथमेस्कंधे अधिकारलीलानिरूप्यते हीनमध्यमोत्तमत्वतः भागवतार्थ ज्ञानेप्रकारबोधनाय नहि-सर्वैरेकविधं भागवतं बुध्यते सूतशौनकाभ्यां बुद्धमेकविधं तथा नारदव्यासाभ्यामपरविधं ॥ तथा शुकपरीक्षिद्भ्यामुत्कृष्ट एवं त्रैविध्य-निरूपणेन यथाधिकारमर्थावबोधो भविष्यति तत्र प्रथमं हीनाधिकार उच्यते अध्याय त्रयेन प्रश्नोत्तराभ्यां प्रपञ्चएकविधः उत्तरंद्विविध-मिति तत्र श्लोकद्वयेन प्रश्नसंगतिमाह स्वरूपसंगतिभेदेन तत्र स्वरूपमाह नैमिषइति पुण्यतीर्थे पुण्यक्षेत्रे यज्ञादिभिः शुद्धाः यज्ञरूपभग-वद्विष्टाः भगवत्प्रश्ने प्रथमाधिकारिणः स्वरूपतोधिकारिणः नेमिः शीर्यतइति नैमिषं नैमिषमेवनैमिषं प्रजापति सृष्टस्यमनोमयचक्रस्य ऋषीणां तपःस्थानज्ञापनार्थं यत्रास्यनेमिः शीर्यतइति पुराणाभिप्रायमुक्तं नैमिषइतिपाठे यत्रनिमिषमात्रेण दानवबलं निहतमिति नैमिषं सर्वदोषनिवारकं तस्य क्षेत्रस्य विष्णुर्देवतेत्याह अनिमिषक्षेत्रइति अनिमिषो विष्णुस्तस्यक्षेत्रे दोषाभावगुणाबुक्तौ ऋषयोमंत्रद्रष्टारः शौनकादय ॥ इतिप्रसिद्धाः ॥ ऋषिपरंपरायांसत्रं सहस्रसममितिनामयस्य सहस्रसंवत्सरे साध्ये, सत्रे समाना एव ऋत्विजश्चस्मांदृश-यत्रकर्मकुर्वंतितत्सत्रं तत्रपूर्वं सहस्रसंवत्सरे सत्रे अलौकिकभगवदाविर्भावोदृष्टः विश्वसृजः प्रथमाः सप्तमासतत्याशो तथात्रापि-सहस्रसमे आरब्धे भागवतरूपस्य भगवतआविर्भावोभविष्यतीति ज्ञात्वाऋषीणांसत्रारंभइत्यर्थः स्वर्गायभगवदानंदांशभूतः स्वर्गः लोका-त्मकस्तुमहानंदःसत्रफलं नतुस्वर्गायतइति स्वर्गोयोविष्णुः सचासौलोकश्चेति स्वर्गायवाप्तानि लोकायइत्यंतइति श्रुतिविरोधात् सच-सुखविशेषशरीरः देवविशेषोलोकरूपः देवेभ्योवास्वर्गोलोक स्थिरोभवदित्यत्र तथा निर्णयात् सत्रं सर्वत्रआसतेरस्वकर्तृवाची एवं तेषांस्वरूपोत्कर्षउक्तः संगतिमाह ॥ ४ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती।

प्रणम्य श्रीगुरुं भूयः श्रीकृष्णं करुणार्णवं । लोकनाथं जगच्चक्षुः श्रीशुकं तमुपाश्रये ॥ १ ॥ तमश्छन्नदृशां ये नः कृते भावार्थदीपिका कृता कृपालवस्तेऽत्र श्रीधरस्वामिनो गतिः ॥ २ ॥ व्याख्या लेख्या तदीया या भक्तचित्तप्रमोदिनी । काचित् प्रभूनां काचित् तु श्रीमद्-गुरुकृपोदिता ॥ ३ ॥ तदेवं श्रोतृनभिमुखीकृत्य श्रीभागवतकथारम्भे पुनर्मङ्गलमाचरति ॐमिति । तदुक्तं । ॐकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कन्ठं भित्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभाविति ॥ शास्त्रस्यास्य प्रमाणार्थविभूतिरूपत्वं सूचयति नैमिष इति । ब्रह्मणा सृष्टस्य मनोमय चक्रस्य नेमिः शीर्य्यते यत्र तन्नैमिषं नैमिषमेव नैमिषं । तथाच वायवीये एतन्मनोमयं चक्रं मया सृष्टं विसृज्यते । यत्रास्य शीर्य्यते नेमिः स देशस्तपसः शुभः । इत्युक्त्वा सूर्य्यसंकाशं चक्रं सृष्ट्वा मनोमयं । प्रणिपत्य महादेवं विससर्ज पितामहः । तेऽपि हृष्टतरा विप्राः प्रणम्य जगतां प्रभुं । प्रययुस्तस्य चक्रस्य यत्र नेमिर्व्यशीर्य्यत । तद्वनं तेन विख्यातं नैमिषं मुनिपूजितमिति । विविधभक्ति वासनावतां जनानां मध्ये यस्य यस्य यत्र यत्रैव स्थले शाम्यत्वेन मनः स्थिरीभवति तस्य तस्य तत्र तत्रैव श्रीमद्भागवता-

श्रीविश्वनाथ चक्रवर्त्ती

श्रीवगाहनेन स्वाभीप्सितं सिध्यति इत्येतन्मात्र विवक्षया प्रथमत एव शास्त्रस्य नैमिषे इत्यन्वर्थपदस्यन्यासो ज्ञेयः ॥ मूर्द्धन्य षकारान्त-पाठे वराहपुराणोक्तं द्रष्टव्यं तथाहि गौरमुखमृषिं प्रति भगवद्वाक्यं। एवं कृत्वा ततो देवो मुनिंगौरमुखं तदा। उवाच निमिषेणेदं निहतं दानवं बलं। अरण्येऽस्मिंस्ततस्त्वेतन्नैमिषारण्यसंज्ञितं। भविष्यति यथार्थं वै ब्राह्मणानां विशेषकमिति। अत्रापि पाठे यत्र कामार्दीन शत्रून शीघ्रमेव निहन्तु प्रभवेत् तत्रैव वसेदिति विवक्षितं। स्वर्गायेति प्रथमं शौनकादीनां सकामकर्म्मपरत्व मेवासीत्। रोमहर्षणसंगेन ततो नानापुराणादि शास्त्र श्रवण मननादिभिर्जिज्ञासुत्वमिति प्रसिद्धिः। ततश्च साधोश्रवसः संगेन भक्तिरसेस्पृहा। यदुक्तं कर्म्म-श्रयस्मिन्ननाश्वासे धूमधूम्रात्मनां भवान्। आपाययति गोविन्दपादपद्मासवं मध्विति ततश्च जिज्ञासुत्वमपि शिथिली कुर्व्वतां तेषां भक्तौ प्रवेशो स्वर्गार्थकं सत्रं तत्र निष्फलमेवाभूत। यदुक्तं कथायां सत्कथा हरेरिति एतच्च श्रीभागवतश्रोतृषु तेषु कर्मिषु कर्म्मनिष्ठा व्यवधानेन भक्तेः प्रभाव द्योतनं तथैव श्रीभागवतवक्तरि श्रीशुकदेवोऽपि परिनिष्ठितोपि नैर्गुण्य इत्यादिभि र्ब्रह्म परिनिष्ठा व्यवधानेनेति। यद्वा स्वः स्वर्गे गीयते इति स्वर्गायो हरिः उरुगाय इतिवत् तस्य लोको वैकुन्ठ स्तस्मै। अनिमिषो विष्णुः तस्य क्षेत्रेऽस्मिन् तेष्वाये वयमिति तेषामुक्तेः। सहस्रं समाः सम्वत्सराः अनुष्टानकाला यस्य तत् सहस्रं कर्म्मउद्दिश्य आसत उपविविशुः। यद्वा आसत अकुर्व्वत अग्निष्टोमीयपशोरालभनमालभते। अमावास्यायां पितृभ्यः श्राद्धं निर्व्वपति। उद्वपीयाः कन्यायाः पाणिग्रहणमुपयन्तीति वत्। धात्वर्थस्य बाधात् तत्सामान्य कृञर्थ एवात्रासधातु र्वर्त्तते ॥ ४ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः

उक्तार्थं विस्तरतस्तत्तत्प्रश्नोत्तरैर्वक्तुंमंगलान्वेदाचार्यः ॥ शास्त्रमाविःकरोति नैमिषइति ॥ तपोधनपरीक्षार्थंमृषिभिः प्रार्थितेन ब्रह्म-णाविसृष्टस्यचक्रस्यनेमिः शीर्यतेकुंठीभवति यत्रतन्निमिशंतदेवनैमिशमिति वायुपुराणादवगंतव्यम् ॥ वाराहपुराणेतु उवाचनिमिषेणै-व निहतंदानवंबलम् ॥ अरण्येस्मिन् ततस्तेन नैमिषारण्यसंज्ञितमित्युक्तम् ॥ अनिमिषक्षेत्रेविष्णुक्षेत्रे सहस्रसमं सहस्रसंवत्सरनिष्पाद्यम् सत्रंकर्तारोयहवोयत्रहीज्यंतेयहवस्तस्था ॥ बहुभ्योदीयतेयत्रतत्सत्रमभिधीयतेइति ॥ एवंभूतंकर्मोद्दिश्यासतोपविविशुः ॥ कस्मैप्रयोजनाय-स्वर्गायलोकायस्वः स्वर्गलोकस्तत्रगीयतेइति स्वर्गायोभगवान् तल्लोकप्राप्तये यद्वा वै स्वर्गलोकेऽमृतत्वंभजंते इतिश्रुतेः स्वर्गशब्दोभगवल्लो-कपरः तस्मैस्वर्गायलोकाय सच लोकः सत्यलोकादुपरिप्रोक्तोमुद्गलोपाख्याने ॥ ब्रह्मणःसदनादूर्ध्वंतद्विष्णोः परमंपदम् शुद्धंसनातनं-ज्योतिः परंब्रह्मेतियद्विदुरिति ॥ आपकोपाख्यानेच एतवैनिरयास्तातलोकस्यपरमात्मनः ॥ अमर्षचोनिमित्तंचनतत्क्लेशासमाहतम् द्वाभ्यां शुकंभिर्भि सुचक्रमष्टाभि स्त्रिभि रेवचेत्यादि ॥ विस्तरस्तुवेदांतकौस्तुभेद्रष्टव्यः ॥ ४ ॥

भाषा टीका

श्रीवेदव्यासमुनी प्रथमश्लोकमें मंगलाचरण कर द्वितीय श्लोकमें ग्रंथके वर्णनीय परधर्म का उद्देश कर तृतीय श्लोकमें ग्रंथका स्वरूप निरूपण कर सूत शौनक संवादसे ग्रंथका आरंभ करतेहैं

अनिमिष श्रीभगवानके क्षेत्र नैमिषारण्यमें (ब्रह्माजीके मनोमय चक्र की नेमि जहाँ खिल गई थी) शौनकादिक साठसहस्र ऋषि गण स्वर्गमें गीत कीर्ति श्रीहरि की प्राप्तिकेलिये सहस्रवत्सरें का सत्रयज्ञ अनुष्ठान करतेथे ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामी।

प्रातःकाले हुता एव हुता अग्नयो यैः ते। अनेन नित्यनैमित्तिकहोमसाधकत्वं दर्शितं। इदं वक्ष्यमाणं आदरात् पप्रच्छुः ॥ ५ ॥

दीपनी।

धक्ष्यमाणस्य बुद्धा सन्निहितत्वादिदमानिर्देश इत्याध्याय्यौतैली ॥ ५ ॥ ६ ॥

तएकदातुमुनयःप्रातर्हुतहुताग्नयः।*
सत्कृतंसूतमासीनंपप्रच्छुरिदमादरात् ॥ ५ ॥
ऋषयऊचुः
त्वयाखलुपुराणानिसेतिहासानिचानघ।
आख्यातान्यप्यधीतानिधर्मशास्त्राणियान्युत ॥ ६ ॥

श्रीवीरराघवः

तइति ॥ ते शौनकादयोमुनयः कदाचित्प्रातर्हुतहुताग्नयः हुतेत्यहर्थिकः ॥ हुतेनहोमार्हद्रव्येणपयःसर्पिरादिनासाधनेनहुताअग्नयः आहवनीयादयोयैस्तथाभूताः सत्कृतंयथोचितं बहुमतमासीनमुपविष्टंच सूतमिदंवक्ष्यमाणमादरादादरपूर्वकं पप्रच्छुः ॥ ५ ॥
प्रश्नमेवाह ॥त्वयेत्यादिनायावदध्यायसमाप्ति तावद्युष्मत्प्रश्नोत्तरंवक्तुंनाहं समर्थइत्याशंकांनिराकुर्वंतआहुः त्वयेति हे अनघशास्त्रार्था ज्ञाननिमित्तकर्मरूपपापरहितजाति प्रयुक्तावमत्वरूपाघरहितेतिवा ॥ त्वयेतिहाससहितानि सर्वपुराणानि उत अपिचयानि धर्मशास्त्राणि मानवादीनि तानि सर्वाण्यधीतान्याख्यातानिच ॥ ६ ॥

श्रीविजयध्वजः।

ये सत्रयागेदीक्षितास्तेमुनयः सर्वज्ञाअपिएकदाकस्मिंश्चित्काले स्वाश्रमंप्रत्यागतं सत्कृतंतद्योग्यसत्कारैः पूजितमासीनं सुखंपीठेउपविष्टंसूतं इदंवक्ष्यमाणंबुद्धिस्थितं पप्रच्छुः किंविशिष्टाः आदृताः विनीताः तेनापिपूजिताइतिवा हुतंहविरशनातीतिहुताशनोग्निः प्रातःकालेहुतः हुताशनोयैस्तेतथोक्ताःहुतेनपयआदिद्रव्येण हुतोग्निर्यैस्तेहुतहुताग्नयइत्यसत् हुतशब्दस्यपयआदिष्वपाठात् तुर्लोकानुकंपाद्योतकः पृच्छतेर्द्विकर्मकत्वात् सूतमिदंपप्रच्छुरितिकर्मद्वयंयुज्यते ॥ ५ ॥
प्रशंसितःप्रवक्तासूतःस्वप्रश्नोत्तरंसंतुष्यसम्यग्वक्तीतिहृदिकृत्वाप्रष्टव्यार्थंपृष्टतःकृत्वातंप्रशंसंतिशौनकादयइत्याह त्वयाखल्विति अनघ "दुःशीलोव्यसनेष्वघम्" इत्यभिधानान्निरस्तसमस्तकार्यव्यसन ! त्वयासेतिहासानिभारतादीतिहाससहितानिपुराणानिचशब्दादुपपुराणानि अधीतानिवेदवत्पठितानिआख्यातानिव्याख्यातान्यपि यानिमनुयाज्ञवल्क्यादिप्रणीतानिधर्मशास्त्राणि तान्युतअपिअधीत्यव्याख्यातानीत्येकान्वयः ॥ ६ ॥

क्रमसन्दर्भः।

त्वयेति युग्मकम्। तत्त्वतो याथार्थ्येन। तन्नु गुह्यमिति चेत्तथापि वक्तव्यमित्याहुः ब्रूयुरिति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

सुबोधिनी

उत्सर्गकालीयंदीक्षाकालोवानित्यनैमित्तिकसर्वहोमान् कृत्वाभगवत्कथाश्रवणार्थं सावकाशाजाताइत्याह प्रातर्हुतहुताग्नयइति एकदेतिहरिगाथोपगायनकालउक्तः तदैवसूतादीनामागमनंमुनयइति अलौकिकपरिज्ञानमुक्तं येनसूतपरिज्ञानंभवति तत्प्रसंगेअन्येषांप्रश्नव्यावृत्त्यर्थं तइतिप्रातरेवहुताएवाग्नयः पुनर्हुतायेषांतेप्रातर्हुतहुताग्नयः नचवेदविरोधः शंकनीयः तुशब्देनपक्षांतरस्वीकारात् तथाकरणेगमनेहेतुः कालगुणविशेषपरिज्ञानात् अतएवाग्रेवक्ष्यति कर्मण्यस्मिन्ननाश्वासइति सत्कारंसंभाषणादिना ब्रह्मासनदानेनवासूतः पौराणिकः उग्रश्रवाः ब्राह्मणानांसदसिअन्येषामनुपवेशनात् उत्थितस्यचपुनर्वंचयन्यात्कथान्यूनभावाभ्यतन्निराकरणायआसीनमित्युक्तं भगवत्कथारसाभिनिवेशादहमहमिकयासर्वैः पृष्टइतिबहुवचनं इदमितिवक्ष्यमाणंसूतस्यभगवदादरात्पप्रच्छुरादरेणवा सर्वत्रभगवत्कथायामांतरोभावोमुख्यः ननुवाक्यमात्रेण भगवद्भक्ता भगवद्विषयकाः कर्तव्याः षड्गुणत्वाद्भगवतः तदर्थंवक्तारमभिनंदंतित्रिभिः ॥ ५ ॥
खल्वितिस्तुतिव्यावृत्तिः पुराणान्याकरस्थानि मूलसंहिताचतुष्टयं वा ॥ इतिहासोभारतं ॥ चकारादन्याश्च कथाः प्रगाथादयः विद्योपजीवननकरोतीत्यनघेत्युक्तं आख्यातान्यप्यधीतानि पूर्वमधीत्यव्याख्यायपुनः पुनरधीतानीत्यर्थः तदैवनिःसंदेहः धर्मशास्त्राणिचार्थादीनि "धर्मार्थकाममोक्षाख्याश्चत्वारोर्थामनीषिणां अविचेश्वरविचारेणाद्विधातेहि निरूपिताः" तत्रेश्वरविचारिताश्चत्वारो वेदाएव जीवविचारितास्तु स्मृतिषुधर्मः नीतिशास्त्रेअर्थः वात्स्यायनादिषुकामः सांख्यायनादिषुमोक्षः तत्रतावत्सर्वज्ञत्वंन भवति यावद्भगवच्छास्त्रापरिज्ञान तदर्थमाह धर्मशास्त्राणीति उतयानि प्रसिद्धानि अर्थशास्त्रादीनि लौकिकानि वा सूतपारंपर्येण ज्ञातान्येवज्ञातानि ननु माहात्म्योक्तानि इति शंकांवारयितुमाह ॥ ६ ॥

* हुत हुताशना इति विजयध्वज पाठः ५

यानिवेदविदांश्रेष्ठोभगवान्बादरायणः ।
अन्येचमुनयःसूतपरावरविदोविदुः ॥ ७ ॥
वेत्थत्वंसौम्यतत्सर्वंतत्त्वतस्तदनुग्रहात् ।
ब्रूयुःस्निग्धस्यशिष्यस्यगुरवोगुह्यमप्युत ॥ ८ ॥

श्रीविश्वनाथ चक्रवर्त्ती ।

हुता एव हुता अग्नयो यैस्ते ॥ ५ ॥
इतिहासो भारतादिः आख्यातानि व्याख्यातानि ॥ ६ ॥

सिद्धान्त प्रदीपः ।

प्रातः कालेहुताएवहुता अग्नयोयैस्ते ॥ आसीनंस्वस्थम् ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥

भाषा टीका ।

एकदिन प्रातः काल उन मुनिओंने नित्यहोम की अग्निमें यज्ञके निमित्त का होमकर यज्ञशाला के विस्तृत सभा मंडपमें विराजमान सूतजी का सत्कार कर आदर पूर्वक प्रश्न किया ॥ ५ ॥

हे अनघ (निष्पाप) सूत ! तुमने इतिहास पुराणों को पढ़ा है और व्याख्यान भी कियाहै । धर्म शास्त्रों को भी पढ़ा और बखानाहै ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामी ।

विविदिषितान् अर्थान् प्रष्टुं सूतस्य सर्व्वशास्त्रज्ञानातिशयमाहुः त्वयेति त्रिभिः । इतिहासो महाभारतादिः तत्सहितानि । न केवलमधीतानि अपि तु आख्यातान्यपि व्याख्यातानि च उत अपि यानि धर्म्मशास्त्राणि तान्यपि ॥ ६ ॥

किञ्च यानीति । विदां विदुषां मध्ये श्रेष्ठो यानि वेद परावरे सगुणनिर्गुणे ब्रह्मणी विदन्तीति तथा ॥ ७ ॥

वेत्थ जानासि । सौम्य हे साधो । तेषामनुग्रहात् । तत्त्वतोज्ञाने हेतुमाहुर्ब्रूयुरिति । स्निग्धस्य शिष्यस्य प्रेमवतः उत एव रहस्यमपि ब्रूयुरेव ॥ ८ ॥

दीपनी ।

परावरेइति । परः त्रिलिङ्गः उत्तर इति अवरश्चरम इति च मेदिनी । अतएव श्रीश्रीधरस्वामिना ब्रह्मविशेषणत्वेन तदर्थमुक्तं सगुणनिर्गुणे ब्रह्मणी इति केचित् ॥ ७ ॥ २३ ॥

श्रीवीरराघवः ।

किञ्चतानिपुराणधर्मशास्त्राणीत्यत आहुः यानीति वेदविदांस्वरूपतोनुष्ठानपर्यन्तार्थतश्चवेदं विदन्तीतितथा तेषांमध्येश्रेष्ठोभगवान् बादरायणः तथाविधाअन्येचमुनयः पराशरादयोमन्वादयश्च परावरविदः परंपरमात्मतत्त्वमवरंप्रकृति पुरुषतत्त्वंतद्विदः तत्त्वत्रययाथात्म्यविदः यानि पुराणानि धर्मशास्त्राणि चविदुस्तान्यधीतान्याख्यातानि चेतिपूर्वेणान्वयः वेदविच्छ्रेष्ठोबादरायणो ऽन्येचमुनयोयानिविदुरित्यनेनस्मृतीति हासपुराणानां वेदमूलत्वं अतएवप्रामाण्यं चदर्शितम् ॥ ७ ॥

श्रीवीरराघवः

नन्वपशूद्राधिकरणन्यायेनानधिकृतशारीरकोऽहं इतिहासपुराणाध्ययनाञ्जातप्रतीतिमान्कथं भवत्प्रश्नस्योत्तरं वक्तुंप्रभुरितीमां-शंकांवारयंतआहुः वेत्थेति हे सौम्यसदनुग्रहात्सतो व्यासस्यानुग्रहात् पुराणाद्यर्थरूपं वस्तुयथावद्वेत्सिनत्वापाततइति भावः सदनुग्रहा-दपि कथंशारीरकाध्ययननिर्णीतव्यं वस्तुतत्त्वमहंविद्यामित्यतआहुः ब्रूयुरिति स्निग्धस्यानुरक्तस्यत्वादृशस्य शिष्यस्य गुरवोबादरायणा-दयोगुह्यमपिब्रूयुः शारीरकमुखेनानुक्त्वा केवलमुपदिशेयुरितिभावः ॥ ८ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

तस्यज्ञानेयत्तांवदंतीत्याह यानीति । वेदविदांश्रेष्ठःबादरायणो भगवान्यानिवेद अन्येचपरापरविदःमुनयःतान्येवविदुः किंच तेमुनयोवे-दाद्न्यद्यानिविदुःहेसौम्यत्वंतत्त्वतःतत्सर्ववेत्थेत्येकान्वयः वेदवादरतानांवादिनामाश्रयत्वाद्बादरायणः यद्वयोःस्वावयर्योत बादरायणसं-बंधित्वाद्बादरंअयनंस्थानंयस्यसतथोक्तइतिवा परंब्रह्मअपरंब्रह्मविदंतीतिपरापरविदः अतीतानागतविदोवाहेसौम्यभक्तिज्ञानलक्षणसोमा-हं विदकृताविति धातोःभगवान्यानिवेदचकार अन्येचमुनयोयानिचक्रुः तत्सर्वंजानासीतिवा गुरवःस्निग्धस्यस्नेहलक्षणभक्तिसंपन्नस्य-शिष्यस्यगुह्यमप्यतिगोप्यमपिब्रूयुरुतअपितत्संभावितामित्यन्वयः ब्रूयुरपिरेवेत्यर्थइतिवा ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥

सुबोधिनी ।

धर्मार्थकामाःसूतपरंपर्येणापिज्ञायंते मोक्षशास्त्राणितुब्राह्मणैरेवतत्रसूतस्याज्ञान संभवति तन्निवृत्त्यर्थमाह ॥ विदांश्रेष्ठोज्ञानिनांश्रेष्ठः यानि वेदेतिमोक्षशास्त्राणि सर्वाणिगृहीतानि ननुतानिकथंव्यासस्तस्मै कथयेदित्याशंक्याह ॥ भगवानिति भगवतः सर्वंसंभवतितथाप्यनधिकारि-णःकथमाहेत्याशंक्याह ॥ बादरायणइति ॥ अतितपस्यातदधिकारसंपादनशक्तिरुक्ता "नेत्रकस्मातगुरोर्ज्ञानं शिक्षितंस्यात सुपुष्कलमिति वाक्यादसार्वज्ञ्यमित्याशंक्याह अन्येचमुनयइति तेच मननशीलाज्ञानिनः अज्ञानादुपदेशइति नंतव्यंयतः सूतः प्रसिद्धः इतिपुनः संबोधनं तर्हिकथमुपदेशइत्यतआह परावरविदोविदुरिति परंब्रह्मादयः अवरंअस्मदादयःभूतभविष्यत्कालाधातान्जानंतीति ईश्वरेच्छा तथैवकाल-ग्रतर्थेति बोधनार्थं तथावचनं फलितमाह ॥ ७ ॥

शिष्यगुणानाह ॥ सौम्येति हेशांतसेवादिगुणानां साधारण्येपि असुरत्वाच्छूद्रस्यक्रौर्यादयः संभवंति तदभावश्चेत् सिद्धा अन्येसद्-गुणाइतिभावः सूतेति संबोधनात् वेदव्यतिरिक्तमिति ज्ञातव्यं आपाततोज्ञानंवारयति तत्त्वतइति उपदेशेपि कथमनधिकारिणोज्ञान-मित्याशंक्याह तदनुग्रहादिति गुरूणामनुग्रहात् सर्वंभवतीत्यर्थः एवंसार्वज्ञ्यमुक्त्वाप्रथमतःफलंपृच्छंति तत्रतत्रेति ॥८ ॥

श्रीविश्वनाथ चक्रवर्त्ती ।

विदां विदुषां परावरे सगुणनिर्गुणे ब्रह्मणी विदन्तीति ते ॥ ७ ॥

स्निग्धस्य गुरुविषयकस्नेहवतः शिष्यस्य गुरवो गुह्यमपि ब्रूयुरिति विधिलिङ्क्वत्वयि स्निग्धे शिष्ये तेषामवश्यमेव रहस्यप्रकाश-कत्वं तव च सर्व्वरहस्यविज्ञत्वमवगम्यते । अतस्तानपि प्रति स्वं मतमेवोत्कृष्य ब्रुवतो मुनीन् अपहाय सर्व्वमतवक्ता त्वमेवास्माभिः पृच्छ्यसे इति भावः ॥ ८ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

विदांमध्येश्रेष्ठः बादरायणो यानिवेदश्रेष्ठत्वेहेतुः भगवानिति द्वेब्रह्मणीवेदितव्येशब्दब्रह्मपरंचयत् ॥ शब्दब्रह्मणिनिस्नातः परंब्रह्माधि-गच्छतीति स्मृत्युक्तेब्रह्मणीविदंतीति परावरविदोऽन्येचयानिविदुः ॥ तानित्वयाआख्यातान्यप्यधीतानीति पूर्वेणान्वयः ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

वेद वेत्ताओं में श्रेष्ठ भगवान् बादरायण व्यासजी जिन ग्रंथों को जानते हैं पर अपर के वेत्ता और और मुनी गण जिन ग्रंथों को जानतेहैं ॥ ७ ॥

---

१ परापरविदः इति विजयध्वज पाठः । ७ । २ सदनुग्रहात् इति वीरराघव पाठः ॥ ८ ॥

तत्रतत्राञ्जसायुष्मन्भवतायद्विनिश्चितम् ।
पुंसामेकान्ततःश्रेयस्तन्नःशंसितुमर्हसि ॥ ९ ॥

भाषा टीका

हे सौम्य तुम उन्ही मुनीगणों के अनुग्रहसे उन समस्त ग्रन्थों का तत्त्व जानतेहो । क्यों कि गुरुजन अपने प्यारे शिष्यों को गुह्य (गोपनीय) तत्त्व भी समझा दिया करतेहैं ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामी ।

अञ्जसा ग्रन्थार्जवेन एकान्ततः श्रेयः अव्यभिचारि श्रेयः साधनम् ॥ ९ ॥

श्रीवीरराघवः ।

एवं तस्य प्रतिवचन सामर्थ्यमाविष्कृत्य प्रष्टव्यं पृच्छंति तत्रेति हेआयुष्मन्पुंसामे कांततो नियमेन निरतिशयं श्रेयोयत् यतः साधनात् च्छ्रेयो भवेत् तद्भवता तत्र तत्र पुराणादिषुनिश्चितं निर्णीतिंनोऽस्मभ्यं शंसितुंप्रस्तोतुमर्हसिएवमुक्तसाधनभूतो धर्मः पृष्टः किं-निरतिशयं श्रेयः कोवातत्साधनभूतो धर्म इति प्रश्नार्थः ॥ ९ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

इदानीमभिमतार्थमाहुरित्याह तत्रेति आयुष्मन्प्रशस्तायुष सूतभवतातत्र पुराणादिष्वंजसाऋजुमार्गेणायत्पुंसामेकांततःश्रेयोनिश्चितंत-न्नःशंसितुमर्हसीत्यन्वयः ॥ ९ ॥

क्रमसंदर्भः ।

पुंसां कलिभाविपर्य्यन्तपुरुषाणाम् ॥ ९ ॥

सुबोधिनी ।

फलार्थं हिसाधनं पृच्छ्यते अतः किंफलं किमफलमिति भवति विचारणा अभ्युदयोनिःश्रेय सैवाभवति फलं ॥ अन्यद्वा ॥ सर्वेषु पुराणा न्यभ्रेयस्यंते अतः संदेहात्प्रश्नः तथापि सामान्यबलविचारेण निर्णयस्तदाह अंजसा ग्रंथार्जवेन आयुष्मन्नित्याशीर्भयाभावो वा एच्यते॥ गुरूणामन्योन्यांविप्रतिपत्तावपि बहुगुरुत्वेन बुद्धि वैषद्यात् स्वतो निर्द्धारणं संभवतीत्याह भवतायद्विनिश्चितमिति पुंसांस्वतंत्राणां एकांततः श्रेयः कदापि सर्वान् प्रति श्रेयस्त्वं नत्यजतीत्यर्थः स्वर्गिणां पुत्रादिपुनश्रेयस्त्वं तथा मुक्तानां मुक्तावितिं किमत्रैकांततः श्रेय इत्यर्थः तदस्मभ्यं शंसितु मर्हसि ॥ द्वितीयं प्रश्नमाह ॥ प्रायेणेति सार्द्धाभ्यां साधनविषयकोऽयंप्रश्नः एवस्य ऋषित्वेन चिरजीवित्वात् तद्व्यतिरेकेणाह ॥ ९ ॥

श्रीविश्वनाथ चक्रवर्त्ती

तर्हि तत्तत् सर्व्वमेव ब्रवीमीति किं तत्राहुस्तत्रेति । आयुष्मन्निति । त्वया बहुकालं व्याप्य तान्यधीत्य विचारितानीतिभावः । अञ्जसा शीघ्रं । तत्र तत्र शास्त्रेष्वर्थबोधकवाक्येष्वित्यर्थः । एकान्ततः एकान्तेन सर्व्वथेत्यर्थः । यद्वा प्रथमान्तात्तसिः । एकं अद्वितीयञ्च शास्त्र-प्रतिपाद्यानामन्तर्भूतञ्च यतोऽप्यन्यदधिकं श्रेयोनास्तीत्यर्थः । तच्च प्रेमैव न तु स्वर्गापवर्गादिकं ब्रह्मपरमात्मभगवत्सुखरूपस्यापि वशीकारकत्वादित्यग्रिमग्रन्थे व्यक्तीभविष्यति ॥ ९ ॥

प्रायेणाल्पायुषः सभ्य कलावस्मिन्युगे जनाः।
मन्दाः सुमन्दमतयो मन्दभाग्या ह्युपद्रुताः ॥ १० ॥
भूरीणि भूरिकर्म्माणि श्रोतव्यानि विभागशः।
अतः साधोऽत्र यत्सारं समुद्धृत्य मनीषया।
ब्रूहि नः श्रद्दधानानां येनात्मा सुप्रसीदति ॥ ११ ॥ *

सिद्धांतप्रदीपः।

अंजसा अनायासेन शास्त्रापीडनेन ॥ एकांततः श्रेयः अव्यभिचारिश्रेयः साधनेनोऽस्मभ्यं हे आयुष्मन्संशितुमर्हसि ब्रूहीत्युपाय प्रश्नः ॥ ९ ॥

प्रश्नांतरं कर्तुं कर्तृकर्मणोरन्योन्यवैशम्यमाहुः प्रायेणेति सार्द्धेन ॥ १० ॥

अतः कर्तृकर्मणोरन्योन्यानर्हत्वाद्धेतोः ॥ अत्र शास्त्रे सारम् सर्वशास्त्रनिष्पन्नं प्राप्यम् ॥ ब्रूहीति उपेयप्रश्नः ॥ ११ ॥

भाषा टीका।

हे आयुष्मन् ! उन सब शास्त्रोंमें अञ्जसा अर्थात विनाकिसी कष्ट कल्पना वा अर्थान्तर करनेके सरल अक्षरार्थ, और मनके निष्पक्ष भावसे तुमने जोकुछ मनुष्योंका एकान्त श्रेय (परम पुरुषार्थ) निश्चय कियाहो, वह हमसे कथन करना चाहिये ॥ ९ ॥

श्रीधरस्वामी।

अन्येऽपि बहुना कालेन बहुशास्त्रश्रवणादिभिर्निश्चिन्वंतु नेत्याहुः प्रायेणेति । हे सभ्य हे साधो अस्मिन् युगे कलौ अल्पायुषो जनाः तत्रापि मन्दाः अलसाः तत्रापि सुमन्दमतयः तत्रापि मन्दभाग्याः विघ्नाकुलाः तत्राप्युपद्रुताः रोगादिभिः ॥ १० ॥

नच बहुशास्त्रश्रवणेऽपि तावतैव फलसिद्धिरित्याहुः भूरीणिकर्माण्यनुष्ठेयानि येषु तानि। समुद्धृत्य यथावदुद्धृत्य। येन उद्धृतवचनेन आत्मा बुद्धिः सुप्रसीदति सम्यगुपशाम्यति ॥ ११ ॥

श्रीवीरराघवः।

अथ त्रिवर्गसाधनानामश्रोतव्यत्वं सूचयंतस्तन्निष्ठानां दौर्भाग्यं तैः श्रोतव्यानां बहुत्वंच वदंतः सर्वशास्त्रार्थसारभूतं मुक्तिसाधनमेव पृच्छंति प्रायेणेति सार्द्धाभ्याम्। सभ्यास्मिन्कलौ युगे जनामानवाः प्रायेणाल्पायुषः अनियतशतवर्षायुषः। अनेनकृतादि युगेष्विव यथेष्टं पालनंतरं मुमुक्षोदयाऽसंभवउक्तः। मंदा मंदप्रकृतयः नितरांमंदबुद्धय उपद्रुताः तापत्रय वर्गत्रय तृष्णाभ्यामितिशेषः सुमंद मतय इत्यनेन झटितिश्रेयस्तत्साधनानवगमः सूचितः। मंदा इत्यनेन श्रेयः साधनोपसंहाराऽसामर्थ्यं सूचितम्। उपद्रुता इत्यनेन कथंचिच्छ्रेयः साधनोद्योगस्यानेकांतराय विहतत्वम्। अतएव ते जना मंदभाग्या दुर्भगा इत्यर्थः ॥ १० ॥

हियस्मादुपद्रुता अतएव तैर्विभागशः स्वस्वापेक्षित धर्मादि साधन भेदेन श्रोतव्यानि भूरिकर्माण्यायासबहुलानि कर्माणि बहूनि सैतीतिपौंडरीकवाजपेयादि भेदेन भूरीणि एकैकस्मिन्ननेकेति कर्तव्यता कलाप वत्त्वेन भूरि कर्माणीतियतएवमतोऽत्र श्रोतव्येषु मध्ये यत्सारमनिष्टनिवर्त्तकमिष्टप्रापकं सारं साधनं तन्मनीषया सूक्ष्मया धिया समुद्धृत्य दध्नो घृतमिवोद्धृत्य श्रद्दधानानां नोस्माकं ब्रूहि। सारं विशिनष्टि येनेति। येन सारेणात्मा चित्तं संप्रसीदति रागादिभिरकलुषस्यात्तत्सारं ब्रूहीत्यन्वयः प्रायेणेत्यल्पायुरादिभिः प्रत्येकं संबध्यते प्रायेण मंदा इत्यादिनातेन "मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये" इति भगवद्वचनार्थः स्मारितः। येनात्मा संप्रसीदतीत्यनेनात्मप्रसादार्थमेवतावन्मुमुक्षुभिर्वर्तितव्यम्। सतिचात्म प्रसादे "प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते प्रसन्न चेतसोह्याशुबुद्धिः पर्यवतिष्ठति" इत्युक्तरीत्या दुःखहान्यादिरर्थादेव भवतीति सूचितम्। यद्वा येनसारभूतेनसाधनेनात्मासंप्रसीदतिप्रसन्नोभवतीत्यर्थः एवंच "किमलभ्यं भगवति सन्ने श्रीनिकेतने" इति वक्ष्यमाणा रीत्या ततः सर्वसंपद्यत एवेतिभावः भूरीणि श्रोतव्यानि विभागशः संति तत्रसारं ब्रूहीत्यनेन भूरिकर्माणि नश्रोतव्यानि प्रतीयंते। यद्यपि कर्माण्यपि फलद्वारा ज्ञानायस्व रूपेणोपादानायच श्रोतव्यान्येव ॥ अन्यथा सांसारिक फलनिर्वेदासंभवेनानिःश्रेयः साधनावबोध्याध्यात्म शास्त्र शुश्रूषाया एवासंभवात् परमात्मोपासनस्यानभिसंहित फलकर्मोपकार्यत्वज्ञानाभावप्रसंगाच्च तथाप्येक यैवोक्त्या सर्वाणि फलतस्त्याज्यान्यु पासनांगतया यथाशक्त्यानुष्ठेयान्येतावदेव श्रोतव्यंमुमुक्षुभि प्रायेणोक्तमुक्तम् ॥ ११ ॥

---

* ब्रूहि भद्राय भूतानामिति विजयध्वज श्रीवल्लभयोःसंमतःपाठः। ११।

श्रीविजयध्वजः ।

ननु किमिति संक्षिप्य कथनं विस्तरेण किं न स्यादित्यत आह प्रायेणेति अस्मिन् कलौ युगे जनाः अल्पायुषः अतएव मर्त्याः मरणशीलाः मंदाः कर्मकरणशक्तिशून्याः सुमंदमतयः अत्यल्पप्रज्ञा मंदभाग्याः अल्पपुण्यभागिनः क्षुद्रभगंदरादिव्याधिभिरुपद्रुताः प्रायेणेति मर्त्यकमभिसंबध्यते बहुलमेव कश्चिद्देवोक्तार्थं अन्यथा स्यादित्यर्थं वर्ततेइत्यन्वयः ॥ १० ॥

अल्पायुष्यादिभिः अत्यंतं दुर्बलानां श्रेयः साधनशास्त्राणि हितानि धर्मादिविषयाणि कशास्त्रश्रवणं दुःशकमित्याहुरित्याह भूरीणीति । विभागशः प्रत्येकं विभक्तानि तथाभूतानि भूरीणि बहूनि भूरिकर्माणि श्रव्याणि श्रोतव्यानि धर्मादिविषयशास्त्राणि संतीति यदित्यन्वयः प्रश्नार्थं निगमयति अतइति अतएव धर्मादिविषयशास्त्रज्ञानं दुःशकं श्रेयः परिपंथि च आयुरादिकं चाल्पमतः साधो हानजात्युत्पन्नत्वेपि निर्दोष अंगं शास्त्रेषु तत्सारं तन्मनीषया बुद्ध्या समुद्धृत्य इदमेवोपादेयमिति नः ब्रूहि किमर्थं भूतानां भद्राय यद्धनभवद्युक्तसारश्रवणेनात्माहरिराशु प्रसीदति अनुग्रहोन्मुखो भवतीत्येकान्वयः ॥ ११ ॥

क्रमसंदर्भः ।

कलिपुरुषानेव वर्णयति । मन्दभाग्याः स्वल्पपुण्याः ॥ १० ॥
भूरीणीति सार्द्धकम् । श्रोतव्यानि शास्त्राणि । ब्रूहि भद्राय भूतानामिति क्वचित् पाठः ॥ ११ ॥

सुबोधिनी ।

अनेन ऋषिव्यतिरिक्तानामयमुपाय इति गम्यते आधस्तु तेषां पुंसां न इति धासामानाधिकरण्यं अल्पमायुर्येषामिति अल्पायुषः अनेन सहज समादयोनतेषां साधनमित्युक्तं प्रकृतानुपयोगात् अकथनमाशंक्याह सभ्य इति सभा अर्हतीति सभ्यः "सभायां प्रवक्तव्यमिति धर्मबोधनाय संबोधनम् अत्यावश्यक महत्काल साध्य साधनत्वे अवक्तव्यत्वमाशंक्य कलिदोषेण वाल्पायुष्ट्वमस्यमाप्नतःतथाच कलिदोष परिहारकेणतादृशेन साधनेन आयुषोपि वृद्धिरित्यपि प्रायेणाह कलावस्मिन् युग इति । तस्य कालेः कालांतरत्वे इदानीमुपायस्यावक्तव्यत्वमाशंक्याह अस्मिन्निति युगपद्प्रयोगस्तत्वत्यानां पूज्यत्वाय सहज संसारित्वाभावाय जना इति प्रादुर्भावादुत्कृष्टत्वम् एवं सहज दोषमुक्त्वा आगंतुक दोषमाह मंदा इत्यादिभिश्चतुर्भिर्विशेषणैः मंदा आलसाः आलस्यं चित्तआलस्यम् सुष्ठु मंदा मतिर्येषामिति ज्ञानेन्द्रियदोषः मंदभग्या इति अदृष्टस्य कर्मेन्द्रियत्वाद्दोषः उपद्रुता रोगादिभिरिति चत्वारो दोषाः एवमागंतुक दोषा उक्ताः कालांतरेण व्यापृता इत्याह भूरीणीति ॥ १० ॥

अयंबाह्योदोषः "नहिकश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्म कृदिति लौकिक कर्म व्यापृताः ततोपि विहित कर्म व्यापृताः तत्र प्रमाणविचारेप्रकरणशः धर्मादिशास्त्राणि ज्ञातव्यानि तानिच भूरीणि कर्माणि येष्विति भूरिकर्माणि नच श्रवणमात्रेण कृतार्थता किंतु तदुक्तानि कर्माण्यपि कर्त्तव्यानि ततो महान् दोषो बाह्यः एवं त्रिदोष प्रहाणमुपायं कथयेत्याहुः अत इति प्रत्युप कारापेक्षाभावाय संबोधनं साधो इति परदुःखदूरी करणं साधोरावश्यकर्मिति भावः अन्यार्थमुक्तस्य प्रासंगिकस्य वा साधनस्य निराकारणायाह अंगेति एतादृश दोषे अत्रापि बहूनि साधनानि चेत् यत्सार तत् समुद्धृत्य वक्तव्यम् यत्तद्वोर्नित्य संबंधाध्याहारदोषः यदिति प्रसिद्धं वा सारं पारंपर्यं फल व्यभिचारादि दोष रहितम् एकवचनेन आसाधारणं सुगमत्वं चोक्तं प्रकरणेन विधयो धर्म्यंत इतिन्यायेन यद्यपि सर्वं प्रकरणेषु सुसंबद्धं तथापितत्तत् स्थानादुद्धृत्य वक्तव्यमित्याह समुद्धृत्येति प्रकरणेषु तद्धर्म शून्यत्वाभावायमनोपयेति बुद्धेर्वोद्धरणं नहिलिततत्त्वस्य ईषा मनीषा अनर्थांचल्यनिवारिका बुद्धिः प्रार्थनायां प्रश्नकाले वा लोट् सर्वं कल्याणं त्रिविध दुःखाभाव पूर्वक महासुखावाप्तिः तद्भगवत्प्रसादादिति चेत्तत्राह येनात्मा सुप्रसीदतीति येनैव हेतुना आत्मा भगवान् सुप्रसीदति तद्धि तथैव कथयेत्यर्थः भूतानामिति पिशाचवज्जीवानां परिभ्रमणा बोधनेन दयासूचिता एवं फलसाधन प्रश्ने निरूपिते तत्राविर्भूतो भगवानेव फलसाधनं चेत्याशंक्य भगवद्वतारो लोकानामर्थे वेति संदेहात् अवतार प्रयोजनं पृच्छंति सूतजानासीति ॥ ११ ॥

श्रीविश्वनाथ चक्रवर्त्ती ।

ननु मन्मुखात्तत्तत् सर्व्वं श्रुत्वा युष्मदादय एव श्रेयो निश्चिन्वन्तु तत्राहुः हे सभ्य देशकालपात्रज्ञ अस्मिन् कलौ प्रायेण जना अल्पायुष एव यदि कथञ्चिद्दीर्घायुषस्तर्हि मन्दाः परमार्थेष्वलसाः यदि केचिदनलसा अपि तर्हि निर्बुद्धयः यदि सुबुद्धयोऽपि स्युस्तदा मन्दभाग्याः तादृशसाधुसङ्गहीनाः यदि लब्धसुसङ्गा अपि तदा उपद्रुताः रोगाद्युपद्रववशात् तन्मुखात् श्रोतुं श्रुत्वा वा स्वश्रेयोनिश्चित्य तत्तदनुष्ठातुं नावकाशं लभन्त इति । यद्वा अल्पायुषस्तत्रापि मन्दा इत्यादि ॥ १० ॥

सूतजानासिभद्रंतेभगवान्सात्वतांपतिः।
देवक्यांवसुदेवस्यजातोयस्यचिकीर्षया ॥ १२ ॥
तन्नःशुश्रूषमाणानामर्हस्यङ्गानुवर्णितुम्।
यस्यावतारोभूतानांक्षेमायचभवायच ॥ १३ ॥

श्रीविश्वनाथ चक्रवर्त्ती।

तावदस्य श्रेयसः साधनेषु मध्ये यन्मुख्यं कलिकालवर्त्तिभिर्जनैः सुशकयञ्च तत् साधनं वदेति पृच्छन्ति। भूरीणि कर्माणयनुष्ठेयानि यत्र तानि श्रोतव्यानि साधनानि तादृशसाधनप्रतिपादकानि शास्त्राणि वा। येनात्मा बुद्धिः प्रसीदति। तच्च श्रवणकीर्त्तनादिकमेवेत्यग्रे ज्ञास्यते ॥ ११ ॥

भाषा टीका।

हे सभ्य! इस कलिकालमें प्रायः मनुष्य अल्पायु हैं। इस अल्प आयुमें भी कुछ शास्त्रको अभ्यास कर सकतेहैं पर आलसी हैं। जिन को आलस नहीं वे मंद बुद्धि हैं कुछ समझ नहीं सकते. जो कुछ बुद्धि वालेहैं वे रोग शोक दारिद्र्य से व्याकुल हैं ॥ १० ॥

और इस संसार में श्रोतव्य शास्त्र अनेक हैं और उन शास्त्रों के निर्दिष्ट कर्म भी विविध हैं। उन सबको पढ़ कर व गुरुमुख से सुनकर उनका सार निकालना बड़ा कठिन है अतः हे साधो! अपनी बुद्धिसे उन समस्त शास्त्रों का सार सार उद्धार कर श्रद्धा वान् इम सब मुनियों से कहो। जिससे हमारे आत्मा को प्रसाद अर्थात् संतोष शांतिहोय ॥ ११ ॥

श्रीधरस्वामी।

प्रश्नान्तरं सूतेति षड्भिः। भद्रं ते इत्यौत्सुक्येनाशीर्वादः। भगवानिरतिशयैश्वर्य्यादिगुणः। सात्वतां स्वच्छन्देन सत्त्वमूर्त्तिर्भगवान् स उपास्यतयाविद्यते येषामिति सत्वन्तो भक्ताः स्वार्थेऽण् राक्षसवायसादिवत्। तस्य चाश्रवणमार्षम्। तदेवं सात्वदिति भवंति तेषां पतिः पालकः। यस्यार्थविशेषस्यचिकीर्षया वसुदेवस्य भार्य्यायां देवक्यां जातः ॥ १२ ॥

अङ्ग हे सूत तन्नोऽनुवर्णयितुमर्हसि। सामान्यतस्तावद्यस्यावतारो भूतानां क्षेमाय पालनाय भवाय समृद्धये ॥ १३ ॥

श्रीवीरराघवः

एवं मुक्ति साधनंपृष्ट्वाऽथतदनुग्राहकेषु प्रधानतमं "श्रवणं कीर्तनं विष्णोःस्मरणमित्यादिषु प्रथमोपात्तं भगवच्चरित्र श्रवणं चिकीर्षवस्तत्रापि साधुपरित्राणायावतीर्णं समनंतरश्रीकृष्णावतार चरितं पृच्छंति। सूतइत्यादिषड्भिः। हेसूततुभ्यं भद्रंकल्याणमस्तु। सात्वतां भक्तानां पतिः पालयिताभगवान् वसुदेवस्य अपादानस्य संबंध विवक्षयाषष्ठी। वसुदेवात्तद्भार्यायां देवक्यां यस्य चिकीर्षया यत्कर्म कर्तुमिच्छया जातोऽवतीर्णः। तत्सर्वंत्वंजानासीति ॥ १२ ॥

तस्माद्वक्तुमर्हसीत्याहुः। तदिति। तच्छ्री कृष्ण चरितं श्रोतु मिच्छतांनोऽस्माकं वर्णितुमंगहे सूतार्हसि। अर्हसीत्यनेन, सदनुगृहीतः कार्त्स्न्येन तच्चरित्र वेदीत्वं वक्तुं प्रभुरिति सूचितं महोपकर्तृत्वात्तदवतार चरित्रमवश्यं शुश्रूषितव्यमित्यभिप्रायेण तदवतारंविशिंषंति। यस्येति यस्य भगवतोऽवतारः। श्रीकृष्ण रूपः भूतानां विभवाय योगापर पर्याय इष्टोदयायक्षेमाय तत्पालनायच। भक्तानामित्यनुक्त्वा भूतानामिति वदतामयमभिप्रायः। शत्रूणामपि दमनपूर्वकमपवर्गदायित्वेन महोपकर्त्तेतिकिमुवक्तव्यं तदवतारो भूतानां योगक्षेमार्थ इति ॥ १३ ॥

श्रीविजयध्वजः

सारज्ञहरेःकृष्णावतारकथैवेत्याशयवतःपुनराहुरित्याह सूतेति भोसूतजानासिसकलमितिशेषः तेतुभ्यंभद्रंमंगलमस्तु तेतवविवभूतंभद्रंसर्वमंगलंभगवंतंजानासीतिवा सात्वतांपतिर्भगवान् यस्यकार्यविशेषस्यचिकीर्षयावसुदेवस्यसकाशाद्देवक्यांजातः तद्द्वारा प्रकाशितः ॥ १२ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

यस्यावतारो भूतानां क्षेमायैहिकामुष्मिकसुखायाविर्भवायाभिवृद्धये भवति ... तस्य कृष्णस्य तत्कार्यविशेषं चरित्रापरपर्यायं शुश्रूषमाणानामस्माकमनुवर्णयितुं सम्यग्वक्तुमर्हसीत्येकान्वयः सात्वतामिति सत्वमकल्मषमात्मसुखमस्येषामस्तीति सत्वन्तः तएव सात्वताः प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण् तस्यादर्शनेछांदसम् यद्वासातिः सौत्रोधातुः सुखार्थः यास्वरूपस्यायेनकिपिसात् सखापरमात्मा सएषामस्तीति सात्वतो भक्तास्तेषांपतिः सरुत्वतामितिवत् सात्वतामिति रूपसिद्धिः यद्वा सात्वतप्रातिपदिकात् तत्करोति तदाचष्ट इति णिचि कृते किप्येति किपिच कृते णिचोलोपेअतोलोपे च सात्वतामिति रूपसिद्धिः सात्वतां पञ्चरात्रोक्तानुष्ठानकारिणां यादवानां वा ॥ १३ ॥

क्रमसन्दर्भः

सूतेत्यादि नवकं नानावताराद्यवतारिष्वपि सत्सु महापुराणप्रारम्भ एव श्रीशौनकादीनां श्रीकृष्णैकतात्पर्यमिदम् यथा । अत्र पूर्वं सामान्यतोऽस्माभिरैकान्तश्रेयस्त्वेन सर्वशास्त्रसारत्वेन आत्मसुप्रसादहेतुत्वेन च यत् पृष्टं तदेतदेवास्माकं भाति यत् श्रीकृष्णलीलावर्णनमित्यभिप्रेत्याहुः सूतेति । भद्रं त इति श्रीकृष्णलीलाप्रश्नेन सहादरोत्सुक्येनाशीर्वादः । भगवान् स्वयमेव सम्पूर्णैश्वर्यादियुक्तः । सात्वतां सात्वतानां । नुड्भाव आर्षः । यादवानामित्यर्थः । जातो जगद्दृश्यो बभूव ॥ १२ ॥

सामान्यतस्तावत् यस्यावतारमात्रं क्षेमायेत्यादि ॥ १३ ॥

सुबोधिनी ।

इदंत्वति गूढ मितिको वेदनजानातीति संदेहात्पृच्छंति जानासीति सुख प्रसादं दृष्ट्वा जानातीति ज्ञात्वा तुष्टैराशीराहुः भद्रंत इति अस्त्विव्यर्थात् महति ज्ञानोपदेशे दक्षिणा त्वेषा श्रुतमस्ति देवक्यां जातः कृष्णो भगवानिति तत्र संदेहः भगवतः षड्गुणैश्वर्य संपन्नस्य ब्रह्मणः कार्यकारणार्थे नदेह संबंधोपेक्षते जीवधर्मोस्तुब्रह्मणि,नसंस्येवप्रादुर्भाव प्रकारस्तुजीवानामिवअतः संदेहः किंच सात्वतांपतिः सत्त्वैकनिष्ठाः सात्वंतः देवासुकावा तत्परित्यज्य मनुष्येषु कथमाविर्भावः पतित्वात्तेषां परित्यागोनुचितः किंचदेवाः मुक्ताः सनकादयो वातेपि ब्रह्मणो देहान्मनसोवा उत्पद्यंतेनस्त्रियां तत्रापिकस्याचित् कन्यायां देवक्यामिति देवकस्य कन्यादेवकी ॥ तथाच ॥ अप्सुनारायणावतारवन्न भवति तत्रापिविशेषः वसुदेवस्येति वसुदेवस्य भार्यापराधीना भगवदवतारे न भार्याविशेष संबंधः किन्तु संबंधमात्रमिति षष्ठी मात्र प्रयोगः अतस्ताद्दशस्य ताद्दशावतारे किंकार्यं तर्हितथान भविष्यतीत्याशंक्याहजातःकंसादिवधस्त्वन्यस्मादपि भवतीत्यभिप्रायः अतः यस्य चिकीर्षयाजातः तन्नः कथयेति संबंधः अनेन प्रासंगिकं प्रयोजनं निवारितं कालादि साध्यताच नन्वस्त्येव प्रयोजनं कारणं दर्शनात् योगेनच तज्जानेतीत्याशंक्याहुः तन्नः शुश्रूषमाणानामिति ॥ १२ ॥

बहूनामस्माकं श्रवणेच्छापूरणायकथनीयं नहिश्रवणेच्छायोगे ननिवर्त्तते नवायोगः सर्वैः कर्त्तुंशक्यते नवायोगेन भगवदीय*पदार्थोज्ञातुंशक्यः श्रवणव्यतिरेकेण अतएवभगवद्वाक्यपरंपरयावा भगवन्मुखोक्तं गुरुमुखाच्छ्रुतम् अनुपश्चाद्वर्णयितुमर्हसि पठितस्य हि अनुवचनमावश्यकं अंत्रादावपि परमधिकारविशेषेतच्छ्रुश्रूषमाणानांवक्तव्यमेव अंगेतिकोमलसंबोधनम् अंगत्वेनस्वाधीनत्वाय असाधारणंतुप्रयोजनं पृच्छयते साधारणं तु ज्ञायत इत्याहुः यस्यावतारइत्यादिसार्द्धैस्त्रिभिः तत्रप्रथममवतारद्वाराख्य प्रयोजनमाह यस्येति यस्यसामान्यतोव्यवतरणदेवतियेङ्नरादिषु अलौकिकतेजसः संक्रमणं भूतानां जातमात्राणां स्थावरजंगमानां क्षेमायऐहिकसर्वसुखायचकारात् सर्वदुःखनिवृत्तये भवायमोक्षायचकारादविद्यानिवृत्तये भूसत्तायामिति सन्मात्रत्वायेत्यर्थः "चितितन्मात्रेणतदात्मकत्वात्" । ४ । ४ । ६ । इति श्रौतन्येन नुप्रवेशोवाचकारार्थः एवं सर्वेषामभ्युदयनिःश्रेयसार्थं भगवदवतार इत्युक्तम् उत्पत्स्यमानानांतुनाना पुरुषार्थसिद्धिरिति तन्माहात्म्यमाह आपन्नइति ॥ १३ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

तत्र साधनसारे श्रवणकीर्त्तनादिकं श्रीकृष्णयशोविषयकमेव वाचयितुं पुनः पृच्छन्ति सूतेति । भद्रं त इत्यौत्सुक्येनाशीर्वादः । सन्तो भक्ता एव स्वविभुत्वेन वर्त्तन्ते यस्य स सत्वान् विष्णुः स एव भजनीयो येषामिति भक्ताविति सूत्रेणाण् । सात्वता वैष्णवास्तेषां पतिर्नुड्भावस्त्वार्षः । किम्वा सातिः सुखार्थः सौत्रो धातुर्हेतुमण्णायन्तः । अनुपसर्गाल्लिम्प ॥ ३ । ३ । १३८ ॥ इति सूत्रोक्त स्तस्माद्धात्वरूपन्यायेन किपि सात् परमात्मा स सेव्यतयाऽस्त्येषामिति मतुपि सात्वन्तो भक्तास्तेषां पतिरिति । वसुदेवस्य देवक्यां भार्य्यायां यस्य चिकीर्षया तत्र स्वयशःख्यापनमेव तस्यैव ननु भूभारहरणादेश्चिकीर्षयेतिवस्तुतः सिद्धान्तसिद्धं "श्रवणस्मरणार्हाणि करिष्यन्निति कुन्तीवाक्यपर्यवसानात्

तस्य जिज्ञासया किं फलमिति चेत् श्रुत्वा आत्मानं कृतार्थीकरिष्यामइत्याहुः यस्येति सार्द्धैस्त्रिभिः । यस्यावतार एव क्षेमाय मोक्षाय भवाय भूत्यै सम्पत्तये किं पुनः स इत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

---

* अयं पाठश्चिन्त्यः